

ВІСНИК

**Академії праці і соціальних відносин
Федерації профспілок України**

Засновано у 1998 р.

Науковий збірник

**1(65)
2013**

ВІСНИК

Академії праці і соціальних відносин
Федерації профспілок України

Засновано в 1998 році

Науковий збірник

Засновник і видавець Академія праці і соціальних відносин Федерації професійних спілок України

Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ № 17837-6687ПР від 18 березня 2011 р.

Збірник зареєстровано в базі даних РІНЦ
(Російський індекс наукового цитування) –
з квітня 2013 р.

Збірник затверджений ВАК України як фаховий із спеціальностей:

- історичні науки – Постанова Президії ВАК України від 06.10.2010 р. № 3-05/6.
- економічні науки – Постанова Президії ВАК України від 06.10.2010 р. № 1-05/6.
- соціологічні науки – Постанова Президії ВАК України від 10.11.2010 р. № 1-05/7.

Виходить періодичністю чотири рази на рік

Передрукування матеріалів, опублікованих у збірнику, дозволяється лише за згодою авторів та видавця. У випадку передрукування цих матеріалів посилання на науковий збірник «Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України» обов'язкові.

Рекомендовано до друку Вченою радою АПСВ ФПУ. Протокол № 6 від 21 березня 2013 р.

Підписано до друку 20.05.2013 р.
Формат – 70x108/16. Друк офсетний.
Папір офсетний №1. Ум.-друку. арк.– 12.95
Тираж – 100 прим.
Ціна договірна.

Видавництво «Академія праці і соціальних відносин Федерації професійних спілок України»
Свідоцтво ДК № 3169 від 16.04.2008 р.
Велика Окружна дорога, 3 Київ-187,
МСП, 03680, Україна,
тел./факс (044) 526-15-45;
e-mail: edit@socosvita.kiev.ua

Надруковано: ТОВ «Видавництво «Сталь»,
Свідоцтво ДК № 1212 від 28.01.2003 р.
вул. Віталія Шимановського 2/1
м. Київ, 02660, Україна,
тел./факс 516-45-02
Замовлення № 0186

Редакційна колегія:

- Гавриленко І.М.**, доктор філософських наук, професор,
голова редколегії
- Котелянець В.І.**, доктор економічних наук, професор,
заступник голови редколегії з економічних наук
- Добровольська Г.О.**, доктор історичних наук, доцент,
заступник голови редколегії з історичних наук
- Головко Я.Д.**, кандидат фізико-математичних наук, доцент,
відповідальний секретар
- Аркадіус Дурасевич**, PhD (економіка) (Польща)
- Андрусишин Б.І.**, доктор історичних наук, професор
- Барматова С.П.**, доктор соціологічних наук, професор
- Бабкіна О.В.**, доктор політологічних наук, професор
- Буященко В.В.**, доктор філософських наук, професор.
- Васильченко З.М.**, доктор економічних наук, професор
- Головко В.І.**, кандидат економічних наук, доцент
- Злобіна О.Г.**, доктор соціологічних наук, професор
- Карагодіна О.Г.**, доктор медичних наук, професор
- Коденська М.Ю.**, доктор економічних наук, професор
- Куценко В.І.**, доктор економічних наук, професор
- Лисенко О.Є.**, доктор історичних наук, професор
- Макеев С.О.**, доктор соціологічних наук, професор
- Марцін Бакієвич**, PhD (економіка) (Польща)
- Мірослав Гревінскі**, Dr hab. (політологія) (Польща)
- Пилипенко В.Є.**, доктор соціологічних наук, професор
- Реєнт О.П.**, доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
- Романова Л.В.**, доктор економічних наук, професор
- Ручка А.О.**, доктор філософських наук, професор
- Соболева Н.І.**, доктор соціологічних наук
- Ставнюк В.В.**, доктор історичних наук, професор
- Співак В.М.**, доктор політичних наук, професор
- Судаков В.І.**, доктор соціологічних наук, професор
- Танчер В.В.**, доктор філософських наук, професор
- Тарасенко В.І.**, доктор соціологічних наук, професор
- Якуба К.І.**, доктор економічних наук, професор

Редакція може не поділяти позиції й точки зору авторів, а також публікувати окремі матеріали у порядку обговорення.

Начальник редакційно-видавничого відділу Іоніна О.В.
Наукове редагування Трубенко В.С.
Переклад Бондар С.І., Тетерук С.П.
Макетування та верстка Іоніна О.В.

© Академія праці і соціальних відносин
Федерації профспілок України, 2013

У номері

Соціологія та профспілковий рух	<i>Шульгіна ЛМ., Мельничук ВМ.</i> Розроблення системи показників цінності упаковки для споживачів промислового ринку 75
<i>Барматова С.П.</i> Соціальні наслідки підвищення тарифів на житлово-комунальні послуги для населення: соціологічний підхід до проблеми 6	<i>Ярмоленко Ю.О.</i> Соціально-економічний ефект від впровадження маркетингових підходів у діяльності санаторіїв 83
<i>Хамерікі О.А.</i> Трансформаційні процеси в українській вищій школі: напрями і проблеми 12	<i>Яциунь О.М.</i> Університет за умов трансформацій економічного суспільства 89
<i>Юрженко Л.В.</i> Прогнозування соціокультури: можливості та обмеження методів з позиції синергетичного підходу 19	Політика, історія, культура
<i>Шапошникова І.В.</i> Дослідження навчальних практик сучасної студентської молоді 26	<i>Адамович Н.М.</i> Хартії вольності у дослідженнях М.П. Драгоманова 94
Економіка. Проблеми економічного становлення	<i>Буряк Л.І.</i> Соціокультурний та духовний часопростір національної пам'яті: проблема структурування 101
<i>Wojciech Duranowski</i> Critical points of view on contemporary labor relations 30	<i>Бутенко Я.М.</i> Відносини України та міста-держави Ватикан у контексті євроінтеграції (1992 – 2011) 106
<i>Буркальцева Д.Д.</i> Економічна безпека підприємництва в Україні: функції у системі економічної безпеки держави та інституціональні перешкоди забезпечення 35	<i>Голованов С.О.</i> Витоки процесу становлення релігійних уявлень античного суспільства 112
<i>Мальгіна Т.А., Коваленко С.А.</i> XXI век вносить корективи в модель общественного развития 41	<i>Двірна К.П.</i> Підготовка видання з історії профспілки РОБОС в Україні наприкінці 20-х років ХХ ст. (за матеріалами комісії Істпрофу) 118
<i>Опанасенко В.М.</i> Мотивація в функціонуванні та розвитку господарських систем 46	<i>Конта Р.М.</i> Дослідження проблеми розвитку української етнології у Науковому товаристві ім. Шевченка на сторінках «Записок НТШ» (1906–1913) 123
<i>Пійонтко Н.Б.</i> Вплив діяльності агрохолдингів на становлення монополізації ринку землі України 50	<i>Крисенко Д.С.</i> Місце СРСР у доктрині національної безпеки першої адміністрації Р. Рейгана (1981–1984) 129
<i>Ткаченко Я.С., Нестеренко В.А.</i> Фінансове забезпечення енергозберігаючих проектів в Україні 58	<i>Лукашенко А.І.</i> Вплив християнського дуалізму на повсякденне життя монастирів, середньовічну освіту та мистецтво (III – середина XI ст.) 134
<i>Шалудченко С.В.</i> Формування національного туристичного бренду України на ринку туристично-рекреаційних послуг 65	<i>Мелешко Н.Б.</i> Організація перевезення «переміщених осіб» територією Української РСР на початковому етапі репатріації (вересень – грудень 1944 р.) 139
<i>Штигоцька Н.О.</i> Шляхи підвищення ефективності угод злиття та поглинання в банківському секторі України 69	

В номере

Социология и профсоюзное движение

Барматова С.П.

Социальные последствия повышения тарифов на жилищно-коммунальные услуги для населения: социологический подход к проблеме6

Хомерики Е.А.

Трансформационные процессы в украинской высшей школе: направления и проблемы 12

Юрженко Л.В.

Прогнозирование социокультуры: возможности и ограничения методов в контексте синергетичного подхода 19

Шапошникова И.В.

Исследование учебных практик современной студенческой молодежи Экономика. Проблемы экономического становления.....26

Экономика. Проблемы

экономического становления

Войчек Дурановский

Критический обзор современных трудовых отношения30

Буркальцева Д.Д.

Экономическая безопасность предпринимательства в Украине: функции в системе экономической безопасности государства и институциональные препятствия обеспечения35

Мальгина Т.О., Коваленко С.О.

XXI століття вносить корективи у модель суспільного розвитку.....41

Опанасенко В.М.

Мотивация в функционировании и развитии хозяйственных систем46

Пйонтко Н.Б.

Влияние деятельности агрохолдингов на становление монополизации рынка земли в Украине 50

Ткаченко Я.С., Нестеренко В.А.

Финансовое обеспечение энергосберегающих проектов в Украине58

Шолудченко С.В.

Формирование национального туристического бренда Украины на рынке туристично-рекреационных услуг65

Штиготская Н.О.

Пути повышения эффективности сделок слияния и поглощения в банковском секторе Украины69

Шульгина Л.М., Мельничук В.М.

Разработка системы показателей ценности упаковки для потребителей промышленного рынка 75

Ярмоленко Ю.А.

Социально-экономический эффект от внедрения маркетинговых подходов в деятельности санаториев 83

Яцунь А.М.

Университет в условиях трансформаций экономического общества 89

История, политика, культура

Адамович Н.Н.

Хартии вольности в исследованиях М.П. Драгоманова 94

Буряк Л.И.

Социокультурный и духовный хронотоп национальной памяти: проблема структурирования 101

Бутенко Я.Н.

Отношения Украины и города-государства Ватикан в контексте евроинтеграции (1992–2011)..... 106

Голованов С.А.

Истоки процесса становления религиозных представлений античного общества 112

Двирна К.П.

Подготовка издания по истории профсоюза РАБПРОС в Украине в конце 20-х годов XX ст. (по материалам комиссии Истпрофа) 118

Конта Р.М.

Исследование проблемы развития украинской этнологии в Научном обществе им. Шевченко на страницах «Записок НОШ» (1906–1913)..... 123

Крысенко Д.С.

Место СССР в доктрине национальной безопасности первой администрации Р. Рейгана (1981–1984) 129

Лукашенко А.И.

Влияние христианского дуализма на повседневную жизнь монастырей, средневековое образование и искусство (III – середина XI в.) 134

Мелешко Н.Б.

Организация перевозки «перемещенных лиц» по территории Украинской ССР на первоначальном этапе репатриации (сентябрь–декабрь 1944 г.) 139

Contents

Sociology and the trade union movement

- Barmatova S.P.*
Social consequences of the tariff increase on housing and public service for population: sociological approach to the problem 6
- Khomeriki O.A.*
Transformational processes in Ukrainian higher education: directions and problems 12
- Yurzhenko L.V.*
Sociocultural Prediction: Opportunities and limitations of methods from the perspective of synergy approach..... 19
- Shaposhnykova I.V.*
Research of educational practices of modern students 26

Economics. Problems of economic development

- Wojciech Duranowski*
Critical points of view on contemporary labor relations..... 30
- Burkaltseva D.D.*
Economic security of entrepreneurship in Ukraine: state functions in the system of economic security and institutional barriers of its providing..... 35
- Malgina T.A., Kovalenko S.A.*
The XXIst century modifies the model of social development..... 41
- Opanasenko V.M.*
Motivation in the operation and development of economic systems..... 46
- Piontko N.B.*
Influence of agricultural holdings activity on the establishment of land market monopolization in Ukraine..... 50
- Tkachenko Ya.S., Nesterenko V.A.*
Financial providing of energysaving projects in Ukraine 58
- Sboludchenko S.V.*
Formation of the national tourist brand in Ukraine in the market of tourist-recreation services 65
- Shpygotska N.O.*
Approaches to enhance the efficiency of mergers and acquisitions in banking sector of Ukraine The article highlights actual issues of capital concentration in banking sector of Ukraine..... 69
- Shulgina L.M., Melnychuk V.M.*
The package value for industrial market consumers metric development..... 75

- Yarmolenko J.A.*
Socio-economic impact from the introduction of marketing approaches in the activities of sanatoriums..... 83
- Iatsun' A.M.*
University in the conditions of the economic transformation of society 89

Politics, history, culture

- Adamovich N.N.*
The article deals with the little known pages of M.P. Drahomanov's scientific heritage on the world history..... 94
- Buryak L.I.*
Social, cultural and spiritual chronotope of national memory: the problem of its structure..... 101
- Butenko Y.M.*
Relations between Ukraine and Vatican City State in the context of the eurointegration during 1992 – 2005..... 106
- Golovanov S.O.*
The origins of establishing process of religious beliefs in ancient society 112
- Dvirna K.P.*
Preparation of publications on the history of the trade union of RABPROS in Ukraine in the late 20-ies of XXth century (based on the ISTPROF Commission documents)..... 118
- Konta R.M.*
Research of the problem of Ukrainian ethnology development in Scientific Society named after Shevchenko on the pages of «Zapysky NTSh» (1906–1913)..... 123
- Krysenko D.S.*
The role of the USSR in the doctrine of national security of Ronald Reagan's first administration (1981–1984)..... 129
- Lukasenko A.I.*
Influence of Christian dualism on the daily life of the monastery, medieval education and the art (III – August. XI cent.)..... 134
- Meleshko N.B.*
Organization of «displaced persons» transportation within the Ukrainian SSR in the initial phase of repatriation (September–December 1944)..... 139

Соціологія та профспілковий рух

УДК 316.334.2:332.87](477)

Барматова С.П.,

докт. соціол. наук, завідувач кафедри соціології
та соціального управління АПСВ ФПУ

Соціальні наслідки підвищення тарифів на житлово-комунальні послуги для населення: соціологічний підхід до проблеми

У статті аналізуються соціальні наслідки певних тенденцій, що характеризують соціальну політику сучасної України. Об'єктом аналізу є підвищення тарифів на житлово-комунальні послуги для населення, який ініціює Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері комунальних послуг. Доводиться, що підвищення тарифів у ситуації, коли більшість українців отримує заробітну плату, меншу за середньостатистичну, може призвести до соціального колапсу.

Ключові слова: соціальна держава, економічно обґрунтований тариф, якісний показник заробітної плати, програма субсидій, профспілки.

Перед сучасним українським суспільством постало кілька першочергових завдань, серед яких найважливішими можна визначити інтеграцію у світову спільноту, стратегію та параметри розвитку.

Наразі розвинуті країни світу намагаються розробляти стратегію розвитку на певну довготривалу перспективу. Документами, в яких ця стратегія закріплюється, є Концепція сталого розвитку, яка була прийнята у Ріо-де-Жанейро у 1992 р. та Порядок денний розвитку на період після 2015 р. Перше завдання пов'язане саме з обов'язковістю для України приєднання до процесу реалізації позицій, визначених у цих документах, та їх реалізація у практиці функціонування.

Друге завдання полягає у необхідності аналізу можливостей українського суспільства та держави забезпечити свій розвиток на найближчий період і відповідати при цьому загальноєвропейським тенденціям, а саме – процесу переходу від ліберальної держави до соціальної. Тому однією з найважливіших складових розвитку Української держави є соціальна політика, що базується на системі соціального захисту і соціальних гарантій.

У сучасний період означена проблематика становить предмет зацікавленості представників різних суспільних наук: правознавців, політологів, економістів, соціологів, філософів. Зокрема відзначимо праці таких вітчизняних і зарубіжних учених як О. Аграновська,

С. Алексеев, В. Бабкін, М. Баглай, Д. Баялджиев, О. Беребіна, П. Гончаров, М. Гриценко, Р. Дарендорф, А. Етціоні, М. Козюбра, В. Копейчиков, І. Ледея, О. Лукашова, Л. Мамут, Т. Мацонашвілі, В. Медведчук, В. Новіков, П. Рабінович, Г. Ріттер, В. Роїк, В. Селіванов, А. Сіленко, О. Скакун, О. Скрипнюк, Ф. Фабрициус, К. Хессе, Х. Цахер, В. Четвернін, Й. Штрассер, І. Яковюк, В. Якушик, В. Сокурєнко, В. Петрук, О. Берданова, О. Кіндратець, Е. Лібанова та ін.

Сутність соціальної держави з'ясовується у багатьох публікаціях, серед яких окремо виділимо монографію Ф. Шульженка «Соціально-правова держава в Україні: проблеми становлення та модернізації»; статті: О. Скрипнюк «Соціальна держава і проблеми забезпечення соціальної безпеки»; Р. Кондратьєва «Соціальна держава в теоретико-правових і філософських дослідженнях»; О. Костенко «Що є право Про основи «натуралістичної» юриспруденції у світлі соціального натуралізму» та ін. У цих наукових доробках автори (наприклад, О. Скрипнюк) наголошують, що соціальна держава – це насамперед структурний результат діалектичної взаємодії правової держави, ринкової економіки та демократичної влади, в якій останні набувають нових змістовних ознак [1, с. 42].

Соціальна держава зазвичай формується, виходячи із специфіки історичних, національних, етнічних та культурно-духовних основ суспільства, географічних умов і традицій, рівня політичної свідомості та соціальної самобутності, відповідальності один перед одним і власне перед собою. Проблема деяких категорій соціально незахищених осіб полягає у тому, що їх свідомість сприйняла спотворене уявлення інституту відповідальності перед собою, перед своєю сім'єю та суспільством у цілому. Держава повинна надати і забезпечити соціальний захист та конституційні гарантії людині і громадянину, але є чимало випадків, коли взяття відповідальності за своє власне життя ігнорується, і причиною тому є низький рівень культури та безвідповідальне ставлення як до самого себе, так і до оточуючих осіб. Згідно з принципом субсидіарності держава виконує лише ті завдання в сфері соціальної політики, які виявляються не під силу вразливій категорії осіб, а це сприяє подоланню споживацької психології у громадян та стимулює особисту ініціативність та соціальну активність населення.

Але тема практичного становлення України як соціальної держави, на думку вчених, знаходиться поза межами соціальних дискусій [2, с. 5], а значна частина питань, пов'язаних із функціонуванням і розвитком соціальної держави, ще досі залишається малодослідженою, висвітлюється фрагментарно, епізодично.

Тому метою цієї статті є аналіз стану формування та функціонування України як соціальної держави на прикладі підвищення тарифів на ЖКП для населення, що планується.

Соціальна орієнтованість держави є характеристикою, що безпосередньо стосується її конституційно-правового статусу, якою передбачаються конституційне гарантування економічних і соціальних прав і свобод людини та громадянина і відповідні обов'язки держави. Це означає, що держава слугує суспільству і прагне виключити або звести до мінімуму невинуваті соціальні відмінності.

Останніми роками соціально-економічний розвиток України визначається здебільшого перманентними виборчими кампаніями, за яких соціальна політика реалізується як серія розрізаних, переважно політичних рішень, які приймаються або у відповідь на прямі загрози, або заради передвиборчого піару. Внаслідок цього, серед населення виникли масові розчарування в демократії [2, с. 4], впала довіра до провідних політиків та інститутів влади. Суттєво зменшується готовність українців конструктивно брати участь у трансформації суспільства [2].

У термінах наявної типології (ліберальна, соціал-демократична, консервативна) соціальна політика України наближається до моделі, в якій соціальне забезпечення є товаром зі зростаючою роллю ринку у соціальній сфері. Ліберальний підхід починає домінувати в соціальній політиці України. Державна підтримка забезпечується програмами соціальної допомоги для бідних, для інших пропонуються приватизовані соціальний захист, освіта та охорона здоров'я. Проте ліберальна модель потребує, насамперед, наявності певних економічних умов та розвинутого ринку; а також пофазового втілення відповідних реформ і здійснення превентивних заходів для забезпечення мінімального життєвого стандарту.

Насправді економічні умови України не відповідають стандартам ліберальної моделі. І саме це, на нашу думку, призводить до ще більшого поглиблення прірви між державою і громадянином, між суспільством і політичною владою в Україні.

Для ілюстрації цієї тези проведемо аналіз ситуації, пов'язаної із проблемою запровадження в Україні економічно обґрунтованих тарифів на тепло- і водопостачання для населення.

Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері комунальних послуг, ініціює поетапне підвищення тарифів на тепло- і водопостачання до економічно обґрунтованого рівня до 1 січня 2015 р. Необхідністю цього підвищення є посилення на вимоги МВФ, який вимагає від України довести рівень тарифів до європейських. Нині рівень покриття тарифів по Україні у середньому становить 60–70 %.

У документах Національної комісії це обґрунтування виглядає таким чином: «...На 14 січня 2013 р. у середньому по Україні економічно обґрунтований тариф на теплову енергію для населення становить 325 грн./Гкал (діючий – 227 грн./Гкал – рівень відшкодування 70 %). Щодо водопостачання середня економічно визначена вартість кубічного метра води для населення 5,97 грн. (діюча – 3,63 грн./м куб. – рівень покриття 60 %). Різницю відшкодовує держава – це державна політика» [3]. Причини підвищення тарифів пояснюються подорожчанням обслуговування й утримання трубопроводів та зростанням вартості електроенергії.

Згідно з розрахунками, наданими урядом Нацкомісією, тарифи мають піднятися в середньому на третину. Зокрема, тарифи на теплоенергію за середньостатистичну однокімнатну квартиру метражем 32,5 кв. м порівняно з вереснем 2012 р. збільшаться на 75 грн. із середньостатистичними 228 грн. За двокімнатну площею 47,5 кв. м – із 333 грн. на 110 грн. Трикімнатна (62,8 кв. м), за яку платили 441 грн., обійдеться на 146 грн. дорожче. Чотирикімнатна (84,9 кв. м), за яку платили 596 грн., подорожчає на 161 грн. [3].

Наскільки ефективним може бути таке підвищення? Відповідь на це питання можна отримати шляхом аналізу кількох важливих показників, до яких варто віднести: заборгованість населення України з оплати житлово-комунальних послуг та програми субсидій з оплати ЖКП для малозабезпечених верств населення.

Станом на січень 2013 р. заборгованість населення України з оплати житлово-комунальних послуг порівняно з груднем 2012 р. зросла на 5,7 % – до 13,405 млрд. грн.

За даними Державної служби статистики, середній термін заборгованості населення за всі послуги становить 2,7 місяця. Збільшення заборгованості відбулося у всіх регіонах України.

Серед регіонів найвищий рівень оплати житлово-комунальних послуг спостерігався у Севастополі, Сумській області і Києві (96,1–93,5 %), найнижчий – у Чернівецькій, Харківській і Дніпропетровській областях (75,7–79,5%) [4].

Вважається, що ситуація регулюється за допомогою програми субсидій, якою передбачається певна допомога малозабезпеченим українцям. Наскільки ця програма зможе допомогти державі у розв'язанні проблеми оплати ЖКП, вказують такі факти:

- у січні 2013 р. жителям України були надані субсидії на оплату житлово-комунальних послуг (ЖКП) на суму 17,1 млн. грн., що на 3,9 млн. грн. (на 18,57 %) менше, ніж у січні попереднього року;
- із загальної суми у міській місцевості субсидії виділені у розмірі 14,6 млн. грн., у сільській – 2,5 млн. грн.
- субсидії на відшкодування витрат на оплату ЖКП у січні 2013 р. були виділені 86,9 тис. сімей (94,6 % загальної кількості сімей, які звернулися за субсидіями), з них у міській місцевості – 73,2 тис., у сільській – 13,7 тис. сімей. Порівняно з січнем 2012 р. кількість сімей, яким були призначені субсидії, зменшилася на 11,8 тис., або на 11,9 %;
- середній розмір призначеної субсидії на одну сім'ю у січні поточного року зменшився порівняно із січнем 2012 р. на 7,4 % – до 196,3 грн;

¹ Економічно обґрунтований тариф – це тариф на комунальну послугу за категоріями споживачів, ...на рівні, який покриває економічно обґрунтовані планові витрати на комунальну послугу з урахуванням планованого прибутку.

- серед регіонів найбільший розмір призначених субсидій зафіксовано у Львівській, Закарпатській, Рівненській та Івано-Франківській областях (302–279,9 грн.), найменший – у Кіровоградській області і Севастополі (65,4 грн. і 98,6 грн. відповідно [5].

Ці цифри дають можливість дійти висновку, що запропонована програма не суттєво вплине на загальну ситуацію.

Підтвердженням цього може бути також кілька позицій. Так, якщо проаналізувати структуру витрат домогосподарств (Табл. 1), то цифри вказують на те, що на споживчі сукупні витрати припадає 90 % отриманого доходу. З них на продукти харчування витрачається більше, половини (51,3 %), на оплату житла – 9,6 %, що більше, ніж на здоров'я (3,1 %), відпочинок і культуру (2,0 %) та освіту (1,3 %), взяті разом.

Вже тільки цей показник означає, що підвищення тарифів на оплату ЖКП треба буде компенсувати за рахунок саме цих статей, погіршуючи, таким чином, і так не найкращу ситуацію із задоволенням цих потреб індивіда.

Таблиця 1

Структура витрат домогосподарств

ВИДИ ВИТРАТ	%
□ Споживчі сукупні витрати	90,2
□ продукти харчування та безалкогольні напої	51,3
□ алкогольні напої, тютюнові вироби	3,4
□ непродовольчі товари та послуги	35,5
□ <i>у тому числі</i>	
□ одяг і взуття	5,8
□ житло, вода, електроенергія, газ та інші види палива	9,6
□ предмети домашнього вжитку, побутова техніка та поточне утримання житла	2,2
□ охорона здоров'я	3,1
□ транспорт	4,0
□ зв'язок	2,6
□ відпочинок і культура	2,0
□ освіта	1,3
□ ресторани та готелі	2,5
□ різні товари і послуги	2,4
□ Неспоживчі сукупні витрати	9,8
Довідково: оплата комунальних продуктів та послуг	8,0

Джерело: [6].

Як засвідчують дані таблиці, на малі домогосподарства (1–2 особи) припадає лівова частка домогосподарств (52,6 % міських та 52,2 % сільських) (Табл. 2), що означає – досить велика кількість мешканців таких домогосподарств – пенсіонери, сукупний дохід яких не дорівнює навіть середній заробітній платі (яка станом на 1 січня 2013 р. становить 3,377 тис. грн. на місяць [середня зарплата в Україні зменшилась на 11 % у січні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://racurs.ua/news/7142>]), а це засвідчує, що саме вони потребують субсидій.

Таблиця 2

Розподіл домогосподарств за кількістю осіб

МАЛІ домогосподарства (1–2 особи)	
52,6 % міських	52,2 % сільських
СЕРЕДНІ домогосподарства (3–4 особи)	
40,0 % міських	33,2 % сільських
ВЕЛИКІ домогосподарства (5 і більше осіб)	
7,4 % міських	14,6 % сільських

Джерело: [7].

Навіть серед інших домогосподарств ситуація не набагато краща. Якщо проаналізувати якісні показники заробітної плати, наведені у табл. 2, то стає зрозумілим, що більш як 60 % працюючих українців отримує заробітну плату меншу за середню зарплату по Україні (Табл. 3) [8].

Таблиця 3

ЯКІСНИЙ ПОКАЗНИК ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТИ за грудень 2012 р.

<ul style="list-style-type: none">❑ менше 1134,00 грн. заробляли 5,2% українців (1134 грн. – розмір прожиткового мінімуму для працездатних осіб у грудні 2012 р.)❑ 1134,01–1500,00 грн. – 19,6 %❑ 1500,01–2000,00 грн. – 14,1 %❑ 2000,01–2500,00 грн. – 11,9 %❑ 2500,01–3000,00 грн. – 10,0 %❑ 3000,01–3500,00 грн. – 8,1 % (3377 грн. – Розмір середньої зарплати в Україні у грудні 2012 р.)❑ 3500,01–3750,00 грн. – 4,2 %❑ 3750,01–4000,00 грн. – 3,7 %❑ 4000,01–4500,00 грн. – 5,0 %❑ 4500,01–5000,00 грн. – 4,2 %❑ більше 5000,01 грн. – 14,0 %
--

Джерело: [8].

Водночас, навіть саме отримання заробітної плати дуже часто знаходиться «під питанням». Так, у січні 2013 р. найманих працівників в Україні поменшало на 1,6 % порівняно з груднем 2012 р. до 10,195 млн. осіб.

Рівень безробіття в Україні у січні 2013 р. зріс, порівняно з груднем того ж року, на 57,7 тис. осіб (11,4 %) – до 564,5 тис. осіб.

На 1 лютого 2013 р. заборгованість по заробітній платі в Україні становила 1 005 149 тис. грн., збільшившись порівняно з попереднім місяцем на 12,5 % [9].

Найвища заборгованість по зарплаті у країні зберігається в Донецькій області – 208 964 тис. грн., найменша заборгованість у Чернівецькій області – 171 тис. грн.

У Києві заборгованість по зарплаті за січень 2013 р становила 87 282 тис. грн., а по області – 27 191 тис. грн.

У Автономній Республіці Крим заборгованість по зарплаті зросла до 62 537 тис. грн.

За видами економічної діяльності найбільша заборгованість по зарплаті зберігається в промисловості – 581 762 тис. грн. [8].

Таким чином, підвищення тарифів до економічно обґрунтованого рівня у ситуації, яка склалася сьогодні в Україні, означає не тільки відсутність розвитку соціальної держави, а й її регрес.

Враховуючи зазначене вище, доходимо висновку, що як і кілька років тому державну політику пронизує практично «відокремлене» розуміння «економічного» та «соціального». Таке розуміння впливає на класифікацію та трактування, передусім, бюджетних витрат. Сучасна соціально-економічна політика базується на парадигмі, згідно з якою соціальні витрати практично розглядаються як навантаження на бюджет та, відповідно, на економіку. Соціальні заходи зберігають своє вторинне значення порівняно з економічними, адміністративними та політичними питаннями.

Як бачимо, головна причина нинішніх проблем та ризиків полягає у відсутності в Україні довгострокової соціальної стратегії та чітко сформованих і визначених інструментів реалізації цієї стратегії. Курс на підтримку найбідніших верств, малозабезпечених, соціально вразливих, непрацездатних груп населення призвів до різкого зниження ефективності соціальної політики в цілому і соціальних витрат зокрема. По суті держава зняла з себе відповідальність за формування соціальних відносин між різними соціальними верствами, за створення національного соціального капіталу, за соціокультурний розвиток громадян і підвищення якості їх життя. Це створило підґрунтя для суттєвих порушень консолідованості українського суспільства, загострення політичної напруженості у країні.

На нашу думку, відповідальність за лобіювання інтересів громадян перед владою у цьому питанні повинні взяти на себе профспілки. Саме вони мають забезпечити діалог громадян з Міністерством соціальної політики і сприяти розробці плану дій, який допоміг би у формуванні програми вирішення проблеми. Саме це є шляхом до реалізації ідеї розвитку соціальної держави в Україні.

Література:

1. Скрипнюк О. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики [Текст] / О. Скрипнюк; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, Інститут міжнародних відносин Київського національного ун-ту імені Тараса Шевченка. – К.: [б.в.], 2000. – 599 с.
2. Пищуліна О.М. Україна як соціальна держава: гасло для політичної конкуренції чи шлях до солідаризації суспільства? / О.М. Пищуліна, Я.А. Жаліло, С.І. Лавриненко Д.С. Покришка / за заг. ред. В. Є. Вороніна. – К.: НІСД, 2009. – 108 с.
3. Нацкомпослуг у січні 2013 р. запевнив, що тарифи на «комуналку» зростуть не на третину [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tvi.ua/new/2013/01/14/nackomposlugh_zapevnyaye_scho_taryfy_na_komunalku_vyrostut_ne_na_tretynu.
4. Борги населення з оплати ЖКП у січні зросли до 13,4 млрд. грн. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://economics.unian.net/ukr/news/159427-borgi-naselennya-z-oplati-jkp-u-sichni-zrosli-do-134-mlrd-grn.html>.
5. Обсяг субсидій на оплату ЖКП у січні зменшився на 18,6 %. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://economics.unian.net/ukr/news/158212-obsyag-subsidiy-na-oplatu-jkp-u-sichni-zmenshivsy-na-186.html>.
6. Структура витрат домогосподарств / Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2007/gdvdg_rik/dvdg_u/strukt2006_u.htm.
7. Населення України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>.
8. В Україні заробітну плату нижче середньої отримують понад 60 % громадян [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mojaraplata.com.ua/ua/main/zarobitok/v-ukrayini-zarobitnu-platu-nizhche-serednqoyi-otrimujutq-ponad-60-vidsotkiv-gromadjan>.
9. Середня зарплата в Україні зменшилась на 11 % у січні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://racurs.ua/news/7142>.

Барматова С.П., докт. соціол. наук, заведуючий кафедрой соціології і соціального управління АТСО ФПУ

Соціальні наслідки підвищення тарифів на житлово-комунальні послуги для населення: соціологічний підхід до проблеми. В статті аналізуються соціальні наслідки певних тенденцій, що характеризують соціальну політику сучасної України. Об'єктом аналізу є підвищення тарифів на житлово-комунальні послуги для населення, яке ініціюється Національною комісією, що здійснює державне регулювання в сфері комунальних послуг. Доказується, що підвищення тарифів в ситуації, коли більшість українців отримує зарплату нижче середньостатистичної, може привести до соціального колапсу.

Ключові слова: соціальне державство, економічно обґрунтований тариф, якісний показник зарплати, програма субсидій, профсоюзи.

Barmatova S.P. Doctor of Sociological Sciences, the Head of the Department of Sociology and Social Management of ALSR FTU.

Social consequences of the tariff increase on housing and public service for population: sociological approach to the problem. The article analyses social consequences of some tendencies which characterize social policy of modern Ukraine. The object of the analysis is the tariff increase on housing and public service for population which is initiated by the National commission on state regulation in the sphere of housing and public services. It is proved that the tariff increase can lead to the social collapse in the situation when the most Ukrainians get salaries lower than average.

Key words: social state, economically-substantiated tariff, quality index of salary, subsidy programmes, trade unions.

УДК 378.014.2/.3(477)

Хомерікі О.А.,

канд. педаг. наук, доцент кафедри соціології
Національного авіаційного університету

Трансформаційні процеси в українській вищій школі: напрями і проблеми

У статті висвітлюються трансформаційні процеси у системі вітчизняної вищої освіти. Акцентується увага на важливості її модернізації на основі вітчизняних освітніх традицій та з урахуванням передових європейських освітніх напрацювань, які мають критично оцінюватися насамперед з позиції відповідності національним інтересам. Відзначається, що в процесах модернізації вітчизняної системи вищої освіти активно проявляються три основних напрями: диверсифікація та створення відкритого інформаційного простору вищої освіти; здійснення заходів, спрямованих на підвищення системи якості і креативності вищої школи; тенденції інтернаціоналізації. Висвітлюється питання про створення стратегії розвитку вітчизняної системи освіти, необхідність концептуалізації її вихідних положень у контексті фільтрації глобалізаційного тиску і з урахуванням пріоритетів суспільства знань.

Ключові слова: модернізація вітчизняної системи вищої освіти, стратегія освіти, глобальні виклики, історична соціологія, напрями Болонського процесу, креативність вищої школи, вестернізація.

Друга половина ХХ ст. відзначена прискоренням науково-технічного прогресу, що став каталізатором якісних змін виробництва і спричинив економічні та політичні всепланетарні зміни. За цих умов почав відбуватися поступовий перехід розвинутих держав світу від індустріалізації до формування суспільства знань. Це спонукало західноєвропейські уряди інтенсифікувати реформування вищої освіти з метою підвищення рівня її якості, гнучкості, конкурентоспроможності та посилення тісної інтеграції із промисловістю.

Тому у цей час актуальним є необхідність модернізації національної вищої освіти, зокрема її осучаснення, розширення, підвищення якості дипломів, узгодження зі стандартами європейської освіти. Хоч відбуваються певні зміни в термінології (на початку 1990-х років найчастіше звучало слово «реформа», а в наші дні – «модернізація»), незмінною залишається загальна мета керованих процесів у вищій освіті – досягти європейського і світового рівня для українських дипломів.

Особливий інтерес викликають дослідження модернізаційних процесів у працях Дж. Александера, У. Бека, І. Валлерстайна, Е. Гідденса, С. Ліпсета, Р. Робертсона, В.Л. Іноземцева, М.І. Михальченко, Ф.Г. Федотової та ін. На рубежі ХХ–ХХІ ст. у дослідженнях З. Баумана, Д. Бока, Дж. Деланті, Б. Кларка, П. Скотта розглядалися процеси трансформації системи освіти під впливом процесів інформатизації та глобалізації. Багато цінного міститься у теоретичних дослідженнях, присвячених проблемам історичної соціології, а також у теоретичному аналізі культурних інновацій постіндустріального суспільства. Тут насамперед слід виділити праці Й. Масуди, А. Турена, А. Ейзентадта, Е. Шилза, Ю. Габермаса, Н. Еліаса.

У цій статті ми прагнули здійснити аналіз трансформаційних процесів вітчизняної системи вищої освіти.

Реформаційні процеси в системі вищої освіти України, що відбувалися останніми десятиліттями, значною мірою базувалися на радянській системі. Модель реформування вищої освіти, яка після розпаду СРСР була реалізована в Україні, можна справедливо назвати «міністерською». У ній є багато спільного з тим, що відбувалося в радянські часи – локалізація групи ініціаторів реформи (столиця, центральні адміністративні органи); відмова від

громадського обговорення багатьох варіантів можливих дій і застосування створеного «у кулуарах» проекту, який і пропонується «для обговорення» освітянам шляхом його розміщення в офіційних друкованих виданнях («Освіта України», «Освіта» та ін.). Як і в СРСР, в Україні у додатку до урядового рішення «про реформи» можна знайти перелік державних інституцій із вказівками, що саме вони мають зробити. Все це – ознаки саме «міністерської» моделі освітніх реформ, поширеної не лише в СРСР, а й у всіх централізованих державах в індустріальний період.

За сучасних умов потрібно, не забуваючи вітчизняні освітні традиції, також активніше звертатися до світового, зокрема, європейського досвіду у сфері модернізації системи освіти. Проаналізувавши основні напрями модернізації вищої освіти в сучасній Україні, слід констатувати, що вони здійснюються в руслі основних напрямів Болонського процесу: обраний курс на масовий розвиток вищої освіти; співіснують університетський і неуніверситетський сектори; розвиваються тенденції децентралізації та регіоналізації, автономії університетів; за умов формування ринкових відносин, поряд з державною системою вищої освіти розвивається мережа комерційних ВНЗ; скорочення бюджетного фінансування змушує навчальні заклади шукати додаткові джерела доходів і розвивати підприємницьку культуру; створена система атестації і акредитації закладів вищої освіти; розвиваються програми безперервного, дистанційного навчання. Таким чином, слід відзначити, що в процесах модернізації вітчизняної системи вищої освіти активно проявляються три напрями: диверсифікація та створення відкритого інформаційного простору вищої освіти; здійснення заходів, спрямованих на підвищення системи якості і креативності вищої школи; тенденції інтернаціоналізації.

Серед внутрішніх суперечностей і чинників впливу на модернізаційні процеси у вищій освіті вкажемо на постійний конфлікт між наміром університетів зміцнити свою автономію і бажанням вищих керівних структур якщо й не посилити залежність ВНЗ від цих структур, то, принаймні, отримати більше коштів на роботу інспекторату та інші місця зайнятості для багатьох осіб. Наслідком цього часто є існування розбіжностей між урядовими деклараціями про «демократичні засади діяльності системи вищої освіти» і «громадсько-державне управління і забезпечення якості» та збільшенням кількості контрольних інстанцій, перевірок та інших засобів відволікання частини персоналу ВНЗ від виконання статутних функцій та ін.

1. Серед важливих для модернізації сектора вищої освіти чинників потрібно вказати на проблему фінансового і матеріального забезпечення за умов стагнації чи навіть скорочення бюджетів, коли суспільство, на додачу, вимагає навчати всю молодь і обов'язково якісно. Прихильники соціального захисту і профспілки вимагають підвищення зарплати професорсько-викладацького складу ВНЗ, а студенти, зі свого боку, – розширення своїх привілеїв – безкоштовного проїзду, дешевих гуртожитків і їдалень, високих стипендій тощо [1, с. 12].

За складних фінансових умов, як це було в Україні в середині 1990-х років, завжди і в усіх країнах для збереження спроможності системи вищої освіти виконувати свої функції доводилося відмовлятися від принципу безкоштовності і приймати закони, які б так чи інакше дозволяли залучати кошти студентів, використовувати платне навчання за рахунок довгострокових банківських кредитів чи подібні до вказаних інші заходи.

Одночасно вітчизняні тенденції модернізації мають і свої особливості. На відміну від Заходу, сучасний розвиток вітчизняної вищої школи відбувається на загальному тлі соціально-економічних, політичних та соціокультурних трансформацій українського суспільства, що ставить його модернізацію у біфуркаційну точку змін усєї світової системи вищої освіти. Більшість досліджень української системи освіти сфокусовано саме навколо проблем, пов'язаних із внутрішніми політичними, соціально-економічними та соціокультурними процесами. Така ситуація суперечить сучасним процесам розвитку вищої освіти, коли жодну національну систему освіти, на думку І.В.Налетової, практично неможливо проаналізувати без відриву від загальносвітових проблем.

Тому слід зважати на зовнішні чинники, зокрема, глобалізаційні та інтеграційні впливи. Глобалізацію у спрощеному вигляді сприймають як формування світового простору вільної торгівлі і майже вільного руху не лише товарів, а й кваліфікованої робочої сили. Інтеграція

відрізняється лише тим, що об'єднані різноманітні простори – політичні, освітні, економічні чи культурні – утворюються на більш локальних теренах одного континенту чи його частини. Прикладом може слугувати сучасний Європейський Союз. В обох випадках на початковій стадії об'єднання країни-учасниці більше переймалися політичними та економічними питаннями, а в освіті задовольнялися деклараціями про позитивні наміри, обміном інформацією про власні системи освіти і фінансуванню тих програм, що орієнтувалися на стажування з метою вивчення мов. Лише на даний момент інтеграція призвела до того, що у сфері освіти виникла потреба певного узгодження систем вищої освіти для полегшення руху кваліфікованої робочої сили і залучення до себе студентів бажаних профілів і з необхідними здібностями. Одним з елементів подібного освітнього об'єднання став Болонський процес як феномен добровільного приєднання держав до положень Болонської декларації 1999 р., у якій закликається до уніфікації структури дипломів із вищої освіти і побудови єдиного європейського простору вищої освіти.

Аналізуючи основні зовнішні чинники впливу на модернізаційні процеси у вищій освіті, слід виділити також такі позиції: науково-технологічний прогрес, скорочення державних витрат на вищу освіту і пов'язані з цим умови фінансового і матеріального забезпечення, зміна ринків праці, процеси демократизації, «маркетизації» вищої освіти, сукупна дія світових конвенцій із прав людини і захисту дітей, розвитку і підтримки толерантності, національного самовизначення і самоповаги. Особливу увагу слід звернути на перехід до високих технологій – ці технології є неklasичними і немеханічними й передбачають формування нової (нелінійної і синергетичної) філософії розвитку. Значно стримує процес модернізації вищої освіти явище її «маркетизації». Слід зазначити, що країни Західної Європи виважено ставляться до «маркетизації» і не поспішають перетворювати державну вищу освіту на приватну, вважаючи припустимою не комерціалізацію вищої освіти, а її активнішу участь у виконанні завдань виробництва і замовлень різноманітних роботодавців. Реалізуючи модернізаційні процеси, слід звертати особливу увагу на європейський досвід, зокрема, впровадження Болонського процесу.

На сучасному етапі результат реформування системи освіти не повною мірою задовольнив очікування як споживачів освітніх послуг, так і інші зацікавлені сторони. Соціальна напруженість у суспільстві, вичерпаність значною мірою адаптаційних можливостей населення до реформ різного роду, фінансова криза, дестабілізація у соціальній сфері виступають фоном, що підсилює негативне ставлення громадян до змін у системі освіти після десятиліть безперервної і зовні інтенсивної реформи. Процесу реалізації реформ завадила відсутність розроблених організаційно-економічних механізмів, адекватних змістовним змінам. Це особливо проявилось із загостренням економічної і бюджетної кризи, яка позначилася на всій соціальній сфері, у тому числі й на освіті. Але тим не менше, ці процеси слід продовжувати, оскільки лише їх повна і системна реалізація дасть змогу вітчизняній системі освіти вийти на рівень високих міжнародних стандартів.

У цілому, аналізуючи модернізаційні процеси, що відбуваються в системі вищої освіти сьогодні, слід констатувати, що на них впливають зовнішні та внутрішні чинники, зокрема: науково-технологічний прогрес, скорочення державних витрат на вищу освіту і пов'язані з цим умови фінансового й матеріального забезпечення, зміна ринків праці, процеси демократизації, «маркетизації» вищої освіти, сукупна дія світових конвенцій з прав людини і захисту дітей, розвитку і підтримки толерантності, національного самовизначення і самоповаги. Однією із важливих модернізаційних змін у вищій освіті, зумовлених процесами глобалізації, є інтернаціоналізація та інтеграція. Інформатизація наразі є найуспішнішим напрямом глобалізації освіти, що динамічно розвивається [2, с. 56].

Негативні ж оцінки експертів отримує ще один вектор глобалізації – вестернізація. Звичайно, Україна підтвердила свій напрям на розвиток знанневої економіки й інформаційного суспільства, що означає – певного рівня вестернізації нам не уникнути, і з цим згодні навіть ті, хто цей процес не вітає, побоюючись, що він у підсумку призведе не до модернізації системи вищих навчальних закладів, а до знищення національної системи освіти в цілому.

На думку більшості дослідників, значною мірою модернізаційні процеси вищої освіти стримує явище її «маркетизації». Слід зазначити, що країни Західної Європи виважено ставляться до «маркетизації» і не поспішають перетворювати державну вищу освіту на приватну, вважаючи припустимою не комерціалізацію вищої освіти, а її активнішу участь у виконанні завдань виробництва і замовлень різноманітних роботодавців.

Очевидно, що процес гуманітаризації вищої освіти – це щось більше, ніж залучення людини до гуманітарної культури, і він не може бути зведений до простого збільшення кількості гуманітарних курсів або кількості годин, що відводяться на них. Насамперед йдеться про іншу «ідеологію» навчання – «ідеологію» духовності, якою повинні бути пронизані всі курси, і природничі, і технічні, і гуманітарні (останні потребують цього не менше за інших). Світогляд, що формується під її впливом, з необхідністю включатиме в себе пріоритетність духовних цінностей над цінностями матеріальними (наприклад, зростання матеріального споживання, матеріального добробуту та ін.). Адже безконтрольне зростання матеріального виробництва і матеріального споживання, як стало вже очевидно, не тільки неспроможне вирішити проблеми, що стоять перед людством, а й може їх посилити. Це означає, що йдеться про інші орієнтації діяльності, і не в останню чергу мислєдіяльності, яка характеризується наразі високим ступенем технократизації, коли знання людини і способи отримання цих знань детерміновані його технічною практикою.

У цьому сенсі гуманізація як декларований напрям розвитку входить у суперечність з іншим явищем у сучасній освіті – економізмом. Ринок наполегливо проникає в академічні стіни, викликаючи такі явища як приватизація, поділ витрат і тимчасова зайнятість і ставить під загрозу гарантії права на працю, академічні свободи й місцеву культуру.

Ця проблема особливо актуальна і близька для України, для якої вища освіта завжди асоціювалася з вільнодумством і формуванням особистості, а тому для нашої системи, яка все ще намагається підтримувати зазначені складові, наскільки це можливо, запровадження ринку в середовище вищої освіти нічого, окрім знищення останніх крихт творчого наукового та дослідного початку, не принесе. А саме – свобода мислення та ідейність наукових розробок, щира залученість до наукових досліджень, неорієнтованість на практичну вигоду і продаж себе і своїх здібностей, і вивели свого часу радянську систему вищої освіти на такий високий академічний і, зрештою, виробничий рівень. Забувати про значення національної складової в університеті, якщо вже вона в нас є, значить, забути про призначення освіти, що неприпустимо при декларованому прагненні до знанневої економіки.

Поза сумнівом, унаслідок процесу глобалізації, зокрема, й у вищій освіті, формується новий світовий порядок, який домінуватиме у XXI ст. й визначатиме головні засади міжнародної стабільності та системи безпеки.

Важливою складовою глобалізаційних процесів є розвиток сучасного, інформаційного суспільства, що справляє істотний вплив на освіту. Причому цей процес впливу має і зворотний вектор. Освіта, реагуючи і трансформуючись під впливом процесів інформатизації та глобалізації, починає транслювати в майбутнє цінності нового суспільства. А за деяких умов освіта виступає потужним інструментом у становленні нових відносин. Можна звернутися до історії становлення індустріального суспільства і згадати, що на Заході розвиток загальнонаціональної світської системи освіти надало потужний імпульс процесам модернізації та становлення нового суспільства. З іншого боку всі ці напрями модернізації вищої освіти можна об'єднати в три великих блоки: друга хвиля диверсифікації вищої освіти, пов'язана з розвитком безперервної освіти у віртуальній, дистанційній та інших формах яка в остаточному підсумку приводить до розвитку глобального ринку освітніх послуг; індивідуалізація і креативність вищої освіти, яка відповідає за підвищення ролі якості вищої освіти та посилення її випереджального характеру. Третій блок – прикордонний, який за допомогою розвитку інтернаціоналізації вищої освіти, з одного боку, сприяє формуванню глобальних тенденцій у розвитку університетів, а з іншого, виступаючи більшою мірою соціокультурним, а не соціально-економічним процесом, сприяє формуванню «духу університету», духовно-інноваційному розвитку вищої освіти за сучасних умов [3, с. 44].

У процесі модернізації вищої освіти якісні зміни відбуваються найбільше у напрямках сучасної диверсифікації, розвитку вищої освіти «без кордонів», дистанційної освіти, глобалізації вищої освіти і створення світового ринку освітніх послуг.

Багато західних дослідників підкреслюють, що серед усіх напрямів глобалізації (економічних, культурних, політичних та ін.) найбільш «просунутим» є саме економічний. Так, відправною точкою процесів глобалізації була саме економічна сфера. По мірі глобалізації економіки та підвищення мобільності професійної робочої сили, в тому числі міжнародної і віртуальної, загострилася конкуренція у сфері підготовки кадрів і посилювався тиск з боку роботодавців і професійних кіл на університети з тим, щоб їх програми більшою мірою відповідали вимогам професійної діяльності [4, с. 16].

Глобалізація значно вплинула на процеси виробництва, а також на проведення досліджень і розробок, що, у свою чергу, зумовило організаційні і структурні зміни у вищій освіті. У результаті виникли стимули до створення «підприємницьких» університетів, що характеризуються «ринковими» поведінкою і управлінням. Орієнтуючись на ринок, підприємницький університет служить інтересам приватного сектора, його діяльність характеризується більш тісними зв'язками із бізнесом, більшою відповідальністю викладацького складу за забезпечення приватних джерел фінансування та менеджерською етикою в управлінні, керівництві та плануванні [5, с. 16].

Таким чином, сьогоденні умови функціонування університетів (глобальність інформаційних потоків, зміна системи кредитування вищої освіти, зміна моделі та ін.) знову примушують університети до пошуку ідентичності, до виявлення і підкреслення своєї нестандартності. Вони спонукають до виявлення нових схем фінансування, відмови від старих програм, педагогічних та управлінських технологій [2, с. 56].

Однією з основних причин сучасних змін в організації та структурі вищої освіти стають нові форми конкуренції, які виходять за межі традиційних концептуальних, інституційних і географічних рамок. Зростаючий попит на освіту, що підштовхується глобалізацією світової економіки, не може бути задоволений традиційними освітніми інституціями і традиційними методами навчання, що і пояснює використання дистанційного навчання, комп'ютерних технологій, розвиток навчання в режимі он-лайн, появу нових структур, що спеціалізуються на такого роду діяльності. Виникає «вища освіта без кордонів», на ринку якого з'являється все більше нових дійових осіб і навчальних закладів:

- віртуальні університети;
- ліцензійні (франчайзингові) університети;
- корпоративні університети;
- офшорні зони вищої освіти;
- консорціуми університетів;
- компанії, бібліотеки, музеї та інші заклади, засновані засобами масової інформації;
- брокери у сфері освіти.

До цих нових дійових осіб впритул наближаються виробники програмного забезпечення, видавництва, підприємства індустрії розваг, які прагнуть отримати вигоду з потенціалу нового міжнародного ринку послуг у сфері освіти.

«Вища освіта без кордонів» безпосередньо пов'язана із розвитком дистанційної освіти. Із вдосконаленням комп'ютерних телекомунікацій та інформаційних технологій новим етапом у розвитку дистанційного навчання стає віртуальна освіта.

За подібних умов дистанційна освіта є однією з найадекватніших відповідей на виклик глобалізації. За останніх півстоліття спостерігається безпрецедентне збільшення темпів науково-технічного прогресу. У деяких областях прикладних природно-наукових дисциплін близько 80 % всіх накопичених людством знань отримано за останніх 25–30 років. Знайомство з останніми концепціями і досягненнями наукової думки стає для різних категорій професіоналів життєво необхідним завданням.

Все частіше можна почути думки про те, що навчання доцільно розглядати як постійний процес. Поряд з освітою молоді, освіта дорослих почала займати все більш значне місце в процесі навчання. Саме системність безперервної освіти різко розширює її можливості,

підвищує рівень пристосованості до оточуючих суспільних умов, дає можливість швидко і оперативно відгукуватися на зміни потреб суспільства, соціальних груп і окремих особистостей. Подальший розвиток безперервної освіти сприятиме підвищенню економічної віддачі освіти, посиленню соціальної однорідності суспільства.

Серед стимулів розвитку світового ринку дистанційного навчання західні експерти виділяють:

- зростаючий світовий попит на освіту у глобальному світі;
- можливість отримання прибутку: венчурний капітал відкрив дистанційну освіту, яка стала великим бізнесом (величезні суми витрачаються на організацію «злиття» освіти й Інтернету, поряд з електронною комерцією тепер вже є і електронна освіта);
- швидкість поширення інновацій, яка «підштовхує» ринок; частково через те кількість коштів, вкладених в інформаційні технології, ритм змін стає все більш швидким.

Деякі експерти наголошують, що створення віртуальних університетів тягне за собою комерціалізацію освітньої функції університету і рушійними факторами є вартість і зручність, а не освітні стандарти або якість.

Таким чином, відповідаючи певним сучасним вимогам до освіти, зокрема, оперативність і актуальність отримання знань, дистанційна освіта все ж ще сприймається як певний експеримент. Наразі у багатьох країнах з тим або іншим ступенем розробленості проходить процес пошуку оптимальних варіантів функціонування додаткової освіти і її взаємодії з традиційною освітою та іншими явищами світового розвитку освіти.

Другий напрям сучасної модернізації, як було викладено вище, пов'язане з процесами розвитку креативності вищої освіти, її індивідуалізації, підвищення якості як запропонованих програм, так і кваліфікації фахівців.

У сучасному інформаційному суспільстві людині доводиться постійно стикатися з рішенням нестандартних завдань, тоді як класична система освіти найчастіше спрямована саме на розвиток стандартного мислення. Прагнення якомога глибше проникнути в сутність явищ стримується величезною кількістю навчальних дисциплін, на яких важливо запам'ятати, вивчити, повторити, а не зіставити, порівняти і проаналізувати. Тому сучасне вища освіта повинна вийти на новий якісний рівень, для чого йому потрібно переключитися на розвиток особистості студентів, їх здібностей. Вона має прищеплювати навички самостійної інтелектуальної роботи, уміння вільно орієнтуватися в потоці інформації.

За сучасних соціокультурних умов не можна зводити освіту тільки до вміння користуватися інформацією та певною сумою знань. Така концепція орієнтована не на творчу складову освіти, а на споживацтво. Мета сучасної освіти – навчити людину налагодити обмін інформацією з навколишнім середовищем відповідно до принципів інформаційного балансу – споживання інформації ззовні має завершитися утворенням в індивіді нової інформації. Як відзначають основоположники сучасної соціології В.І. Добренєков і А.І. Кравченко, освіта повинна дати метакваліфікацію – навчити людину знаходити потрібну інформацію і засвоювати її, навіть якщо вона знаходиться за межами його особистого досвіду [6, с. 222].

Сучасна людина має не просто поглинати інформацію, а й створювати її, формувати на основі виробництва інформаційних образів навколишнє культурне середовище. Тому звичайна середня людина має опанувати не стільки певну суму знань, які в епоху інформаційного суспільства швидко застарівають, а більше оволодівати інтелектуальними навичками, що дають можливість при бажанні отримати будь-яку важливу для нього суму знань.

За таких умов на перший план виходить одна з функцій нової соціокультурної моделі університету – підприємницького університету – пропонувати і здійснювати програми підприємництва для того, щоб готувати людей, які прагнуть заснувати власний бізнес, і розвивати підприємницьке мислення у студентів, які навчаються за іншими спеціальностями. На перший план у процесі здобуття вищої освіти виходить процес творчості, якому необхідно навчати за умов сучасної системи вищої освіти.

Підсумовуючи викладене, доходимо висновку, що модернізаційні процеси в системі вітчизняної системи освіти мають свої особливості. На відміну від Заходу, сучасний

розвиток вітчизняної вищої школи відбувається на загальному тлі соціально-економічних, політичних та соціокультурних трансформацій українського суспільства, що ставить його модернізацію у біфуркаційну точку змін усієї світової системи вищої освіти. Більшість досліджень української системи освіти сфокусовано саме навколо проблем, пов'язаних із внутрішніми політичними, соціально-економічними та соціокультурними процесами.

У цілому слід констатувати, що в процесах модернізації вітчизняної системи вищої освіти активно проявляються три основних напрями: диверсифікація та створення відкритого інформаційного простору вищої освіти; здійснення заходів, спрямованих на підвищення системи якості і креативності вищої школи; тенденції інтернаціоналізації.

Література:

1. Кряжев П.В. Болонський процес і нові підходи до реформування освіти / П.В. Кряжев // Проблеми освіти: наук.-метод. зб. – К.: НМЦ ВО МОН України, 2005. – Вип. 46: Болонський процес в Україні. – Ч. 2. – С. 12–17.
2. Налетова І.В. Соціологія освіти / І.В. Налетова. – Тамбов: Вид-во ТДУ ім. Г.Р. Державіна, 2002. – 154 с.
3. Володин А.Г. Гражданское общество и модернизация в России / А.Г. Володин // Политические исследования. – 2000. – №3. – С. 40–48.
4. Татарташвили Т.А. Стимулирование качества вузовской деятельности за рубежом с помощью финансовых рычагов / Т.А. Татарташвили. – М.: Наука, 2000. – 68 с.
5. Зарецька С.Л. Міжнародна складова сучасної вищої освіти / С.Л. Зарецька // Збірник оглядів: глобалізація і освіта. – М.: Наука, 2001. – 434 с.
6. Добренев В.І. Соціологія / В.І. Добренев, С.А. Кравченко. – М.: Прогрес, 2000. – 324 с.

Хомерики Е.А., канд. педаг. наук, доцент кафедри соціології Національного авіаційного університета

Трансформационные процессы в украинской высшей школе: направления и проблемы
В статье освещаются трансформационные процессы в системе отечественного высшего образования. Акцентируется внимание на важности ее модернизации на основе отечественных образовательных традиций и с учетом передовых европейских образовательных наработок, которые должны критически оцениваться прежде всего с позиции соответствия национальным интересам. Отмечается, что в процессах модернизации отечественной системы высшего образования активно проявляются три основных направления: диверсификация и создание открытого информационного пространства высшего образования, осуществление мероприятий, направленных на повышение системы качества и креативности высшей школы, тенденции интернационализации. Освещается вопрос о создании стратегии развития отечественной системы образования, необходимость концептуализации ее исходных положений в контексте фильтрации глобализационного давления и с учетом приоритетов общества знаний.

Ключевые слова: модернизация отечественной системы высшего образования, стратегия образования, глобальные вызовы, историческая социология, направления Болонского процесса, креативность высшей школы, вестернизация.

Khomeriki O.A. Candidate of Pedagogic Sciences, Associate Professor of the Department of Sociology of the National Aviation University

Transformational processes in Ukrainian higher education: directions and problems. *The article discusses the transformational processes in the national system of higher education. Attention is paid to the importance of its modernization on the basis of national educational traditions, taking into account the advanced European educational achievements, which should be first of all evaluated from the point of national interests correspondence. It is emphasized, that in the processes of higher education system modernization, three main directions are actively seen: diversification and open international higher education space creation; taking measures aimed at higher education and creativity growth; internationalization tendencies. Problems concerning national education system strategies formation, the need to conceptualization of its position in the context of globalization pressure filtration within the priorities of society are enlightened in the article.*

Key words: national higher education system modernization, education strategy, global challenges, historical sociology, Bolon process directions, higher education creativity, westernization.

Прогнозування соціокультури: можливості та обмеження методів з позиції синергетичного підходу

У статті висвітлюються проблеми соціального прогнозування такого феномену, яким є соціокультура, її міждисциплінарний характер, опосередкованість впливу на соціальні процеси, безліч зв'язків та ефектів, що не підлягають прямому кількісному вимірюванню, належністю багатьом відомствам, фрагментарністю здійснюваних наукових досліджень, недостатньою розробленістю систем показників та ін. Аналізується першочергове значення методів, що дозволяють зменшити невизначеність елементів соціокультури. Пропонуються певні соціальні процедури, завдяки яким можна створювати більш-менш втілювану модель майбутнього стану об'єкта, оскільки наразі недостатньо відомі кінцевий і побічний ефекти соціокультурної діяльності.

Ключові слова: соціальне прогнозування, соціокультура, методи прогнозування, модель майбутнього синергетика, метод екстраполяції, методологічний аналіз, метод історичної аналогії, метод експертних оцінок.

Побудова вихідної моделі у процесі розробки соціокультурних прогнозів зводиться, зазвичай, до підбору репрезентативних показників об'єкта і до певної упорядкованої сукупності (індикація об'єкта, що досліджується). Виникає питання, як підбираються показники, коли немає певного розуміння? На нашу думку, це відбувається п'ятьма основними засобами, а саме:

- порівняльний аналіз аналітичних моделей, розроблених у літературі;
- контент - аналіз текстів, що містять ці показники;
- очне, заочне і так зване імітаційне опитування експертів, здатних назвати ці показники (в останньому випадку йдеться про аналіз наукової літератури з предмета дослідження. При цьому автори розглядаються як експерти, а відповідні результати цих праць – як експертні оцінки певних питань);
- опитування населення;
- засоби моделювання – операції з моделями об'єкта дослідження.

Водночас, можна висувати такі системи показників: вони будуть настільки ж недостатні, наскільки і надмірні. У таких системах соціокультура зникає як ціле, постає лише у фрагментах, таких собі «розламах» разом з тими, що в даний момент розглядаються.

Зважаючи на особливу складність проблем соціального прогнозування такого феномену, яким є соціокультура – її міждисциплінарним характером, опосередкованістю впливу на соціальні процеси, множиною зв'язків та ефектів, які не підлягають прямому кількісному виміру, приналежністю багатьом відомствам, фрагментарністю проваджуваних наукових досліджень, недостатньою розробленістю систем показників тощо – першорядного значення набувають методи, що дозволяють хоча б частково зменшити невизначеність її елементів. І якщо погодитися з тим, що ще недостатньо досліджені кінцевий і побічний ефекти соціокультурної діяльності, то слід визнати, що потрібні певні соціальні процедури, завдяки яким можна створювати більш-менш втілювану модель майбутнього стану об'єкта.

Методи прогнозування можна поділити на інтуїтивні та раціональні. Останні, у свою чергу, можуть бути формалізованими. Формалізовані методи прогнозування є дієвими,

якщо величина глибини упередження прогнозу вкладається у межі еволюційного циклу ($t \ll 1$); показник глибини (далекості) прогнозування:

$$t = \Delta t : t_x,$$

де Δt – абсолютний час упередження,

$0 \leq t_x \leq 1$ – величина еволюційного циклу об'єкта прогнозування.

При виникненні у межах прогнозного періоду «стрибка» у розвитку об'єкта прогнозування ($t \approx 1$) необхідно використати інтуїтивні методи (експертних оцінок) як для визначення сили «стрибка», так і для оцінки часу його здійснення. У цьому випадку формалізовані методи застосовуються для оцінки еволюційних ділянок розвитку до і після «стрибка». Якщо ж у прогнозному періоді вкладається кілька еволюційних циклів розвитку об'єкта прогнозування ($t \gg 1$), то при комплексуванні систем прогнозування більше значення мають інтуїтивні методи (інноваційний процес є дискретним, зазвичай циклічним характером, спрямованим не на збереження вже наявного, а на його зміну, нерідко на перехід в іншу якість, із неминучим ризиком неоптимальності або навіть нежиттєздатності пропонованого, із неминучою ревізією сталих норм, положень, ролей, повноважень тощо, а нерідко і з повним переглядом усталеного. Все це обов'язково суперечить тому, що уже існує, порушує усталені співвідношення, баланси сил тощо, породжує відповідну реакцію, яка здатна значно ускладнити і загострити нормальні й проблемні ситуації).

До класу формалізованих методів належать методи екстраполяції, яка полягає у встановленні значення функції $f(x_{n+k})$ у точках x_{n+k} , що лежать поза інтервалом, за відомими значеннями функції у точках $x_0 < x_1 < \dots < x_n$, що лежать всередині інтервалу $[x_0, x_n]$ [1, с. 116]. Застосування методів екстраполяції у соціальному прогнозуванні ґрунтується на дотриманні відповідних вимог:

- ці засоби можна використовувати при розробці тільки поточних прогнозів, коротко- і середньострокових прогнозів; їх застосування для довших строків (наддовгострокового, супердовгострокового і невизначеного далекого прогнозування) неправомірне, оскільки сума помилок, що накопичуються при екстраполяції тенденцій минулого і сучасного, на майбутнє перевищує ступінь імовірної достовірності прогнозу;
- для визначення базисних даних і їх екстраполяції необхідно враховувати специфіку соціально-політичних умов розвитку об'єкта прогнозування;
- екстраполяція припустима у тому випадку, коли існують докази, що екстрапольований закон - тенденція якісно не зміниться у межах екстрапольованого часового інтервалу. Екстраполяція ґрунтується на твердженні, що всі процеси у природі, суспільстві, культурі і мисленні є ритмічними. Поняття ритму, на нашу думку, є так само фундаментальним, як поняття «інформація», «система», «ентропія», «цикл». Ритм – це пульсація природи, її відгук на коливання космічних електромагнітних полів Всесвіту.

Соціальні ритмічні процеси описуються статистично за допомогою динамічних (часових) рядів. Залежність результатів діяльності від часу як універсальної причини будь-яких змін є цільовим динамічним описанням системи. Якщо ця залежність – часовий ряд – виявляє сталу регулярну тенденцію, то виділення такої згладженої тенденції дасть трендову модель системи і дозволить одержувати прогнози її очікуваного розвитку шляхом екстраполяції тренду на майбутнє. Часовий ряд y_t можна уявити у такому вигляді:

$$y_t = x_t + \alpha_t,$$

де x_t – детермінована не випадкова компонента процесу,

α_t – стохастична випадкова компонента процесу.

Якщо детермінована компонента (тренд) x_t характеризує наявну динаміку розвитку процесів у цілому, то стохастична компонента α_t відображає випадкові коливання або шуми процесу.

У межах того чи іншого соціального ритму вирізняються тенденції зміни, які можна уявити у вигляді певної множини траєкторій, що характеризуються функціями часу.

Усереднена функція часу у межах ритму – це тренд. Продовження у майбутнє тренду, що спостерігався в минулому і діє у цей час, і є прогнозуванням на основі екстраполяції.

На нашу думку, для прогнозування соціокультурного процесу можна використати такі методи екстраполяції:

- проста екстраполяція тенденцій базисного періоду на будь-який часовий інтервал;
- екстраполяція часових рядів за огинаючими кривими;
- морфологічно-сценарна екстраполяція;
- екстраполяція на основі історичних аналогій.

Перша група засобів екстраполяції базується на виявленні сталих тенденцій (трендів) виділеного базисного періоду і їх поширенні на часовий інтервал майбутнього строком не більше 5–10 років. Наприклад, розвиток тієї чи іншої течії у мистецтві, рейтинг популярності того або іншого театру, письменника тощо.

Оскільки у соціокультурі багато кількісних показників у початковий період мають тенденцію до експоненційного зростання у часі (або близьку до експоненти), а після цього, в міру насичення, переходять у S-подібні логістичні криві, то їх еволюцію доцільно зображати на лінійній шкалі спочатку прямою лінією, що демонструє експоненційне зростання, а потім, після межі (точки насичення) – S-подібною кривою (наприклад, стосовно зростання науково-технічної інформації, науки як соціального інституту та ін.). Огинаючі криві використовуються для екстраполяції тенденцій, розвиток яких відповідає лінійному зростанню із зменшенням темпів, експоненційному зростанню без зниження темпів в екстрапольованому часовому інтервалі або початковому експоненційному (майже експоненційному) зростанню з подальшим уповільненням, або раптовому зростанню (з переходом у двічі експоненційне зростання), після чого неминуче настає уповільнення. Розвиток системи в цілому може відбуватися двома шляхами: або у межах змін окремих часткових процесів, або внаслідок появи якісно нового часткового процесу, що призводить до різкого зростання кривої, що описує цей частковий процес (випадок так званого пробивання рівня). За допомогою огинаючих саме і можна завбачити пробивання рівня у прогнозуванні соціокультурного процесу у разі появи неординарної особистості у політиці, мистецтві тощо.

Для окремих процесів можуть бути побудовані як верхня, так і нижня огинаючі (часто вони описуються експонентною або логістичною кривою).

Смугу, обмежену верхньою і нижньою огинаючими, можна розглядати як можливе місце зміни, всередині якого розміщено альтернативи – можливе майбутнє. Це місце розширюється із зростанням часу, тобто у віддаленому майбутньому, яке вивчають, показники матимуть більшу свободу вибору.

Зростання за експонентною означає такі зміни, що мають різні темпи приросту (або за складними відсотками) у різні періоди динаміки процесу. Надзвичайно широке застосування моделі експоненційного зростання пояснюється найчастіше природою процесу відтворення. Очевидно, що обсяг відтворення залежить від вихідного рівня: чим більше початкове число елементів, здатних до відтворення, тим більшим буде приріст нових елементів.

Деякі процеси, справді, протягом відносно тривалого періоду змінюються з більш-менш сталими темпами, і за цих умов така проста операція як екстраполяція наявних темпів на майбутнє дозволяє отримати не такий уже поганий прогноз.

Використовуючи екстраполяцію «за експонентою», слід враховувати деякі обставини. По-перше, для реального процесу характерні здебільшого змінювані темпи зростання. Обчислення середнього темпу, як середнього геометричного, залежить, зрештою, тільки від величини показника на початку і наприкінці динамічного ряду, а це означає відмову від урахування того, що відбувається всередині. Вивчення не тільки початкового і кінцевого рівнів, а й проміжних значень дозволяє краще відчутти тенденцію експоненційного зростання. Саме тому використання експоненційної функції, а не середньгеометричної величини, забезпечує часто більш високу точність прогнозу. Та ще більше значення має інше. Експоненційне зростання багатьох показників рано чи пізно повинне натрапити на вплив

обмежень, тобто умови зовнішнього середовища. Тому у певних випадках екстраполяція на основі припущення щодо постійних темпів зростання є хибною.

Наведені вище міркування надають можливість вважати за доцільне використовувати для описання тенденцій зміни і прогнозу моделі логістичного зростання. Логістична модель припускає, що спочатку відбувається зростання із дедалі збільшуваними абсолютними приростами, потім після точки перегину воно уповільнюється, і процес поступово наближається до межі, тобто до деякої постійної величини. Математична модель логістичного зростання виглядає таким чином:

$$Y = C / (1 + ae^{-bt}),$$

де C – межа зростання (насичення),

a і b – параметри процесу,

t – час (зі збільшенням t вираз ae^{-bt} наближається до нуля і Y наближається до C , тобто до межі [2]).

Аналізуючи певну кількісну зміну, процес розглядають однобічно, бо неможливо врахувати безліч зв'язків, які можуть змінити непередбаченим чином кількісні характеристики даного процесу. Знання майбутньої якості дозволяє заповнити обмеженість уявлень про кількісні зміни у межах прогнозу, екстраполяцію яких здійснюють. Наприклад, екстраполяція кривих зростання науки не може дати ту справжню межу, за якою характер кількісних змін у розвитку науки зміниться. На підставі цих екстраполяцій можна тільки стверджувати, що це неминуче відбудеться, оскільки, на нашу думку, навіть усього працездатного населення не вистачить, щоб забезпечити потребу науки у кадрах. Однак, зрозуміло, що насправді якісні зміни у кількісних характеристиках настануть значно раніше. Не важко також зрозуміти, що при цьому передусім порушаться ті пропорції, в яких знаходяться різноманітні кількісні параметри науки сьогодні. Та для того, щоб зрозуміти, як змінюватимуться ці пропорції, доведеться визначити, до чого ж якісно приводить наука. Наприклад, якщо встановлено, що у майбутньому прогрес науки ітиме в тому ж або навіть у зростаючому темпі (йдеться про приращення обсягу наукового знання), то це вимагатиме з'ясування, за рахунок чого можна зберегти або навіть збільшити сьогоднішній темп зростання наукового знання, загальмувавши або зупинивши приріст чисельності кадрів науки. Як відомо, нині подвоєння обсягу наукового знання вимагає збільшення чисельності зайнятих у науці вчених у 15 - 20 разів. Уповільнення чи навіть припинення цього лавиноподібного приращення кадрів науки може здійснюватись лише за допомогою різкого підвищення продуктивності праці. У свою чергу, останнє можна забезпечити за рахунок трьох головних чинників:

- оптимізацією системи організації науки;
- розробкою більш ефективної методології наукового пізнання;
- шляхом автоматизації процесу переробки наукової інформації. Кожен з цих трьох напрямів розвитку науки, що приводять до підвищення продуктивності праці, складається і розвивається ще задовго до того, як наука різко загальмує темп свого розвитку у розумінні приращення наукового знання. Тому знання цих якісних змін кількісних параметрів, що повинні рано чи пізно настати, дозволяє заздалегідь передбачати ті якісні зміни, котрі повинні відбуватися у кількісному зростанні цих основних параметрів.

Екстраполюючи зростання чисельності кадрів науки, для отримання точних кількісних характеристик у межах прогнозованого періоду слід занижувати відповідні показники порівняно з тими, які впливають з простої екстраполяції існуючої сьогодні тенденції. Так, Д. Прайс, аналізуючи проблему сатурації наукового знання, пропонує замінити експоненту, яка досі розглядалася як крива, що найбільш адекватно відображає зростання кількісних параметрів наукового знання, логістичною кривою, котра приблизно збігається у першій частині з експонентою, потому істотно змінюється, відображаючи завдяки цьому різке уповільнення темпів розвитку науки (втім, Д. Прайс не порушує питання про те, на якій новій якості ґрунтуються ці зміни, тобто не розглядає якісну своєрідність розвитку науки за межами прогнозованого періоду) [3]. З цього випливає, що і приріст знання так само

повинен істотно уповільнитись, підкоряючись закону логістики. Такий висновок, у свою чергу, тягне за собою важливий соціокультурний результат: різке гальмування приросту наукового знання повинне призвести до уповільнення науково-технічного прогресу, а отже, до уповільнення зростання виробництва з усіма можливими наслідками.

Постає важливе питання про вірогідність отриманого прогнозу. Його можна вважати достовірним, якщо оригінал у своєму розвитку пройде той самий шлях (у заданих межах точності), який в іншому масштабі часу пройшла модель. Якщо оригінал, тобто об'єкт реальної дійсності, підпадає під цілеспрямований вплив, який змінює напрям його розвитку, виникає ситуація, що виключає подальший збіг об'єкта та моделі, і у цьому випадку можна дебатувати лише про потенційну вірогідність прогнозу. Якщо ж об'єкт самодовільно змінюватиметься за іншою траєкторією, то прогноз вважається недостовірним.

Таким чином, у питанні про вірогідність прогнозу, яке стосується суті прогностичної діяльності, зіштовхуються із діалектикою усталеного та мінливого, оскільки у вислизаючій мінливості процесів намагаються зафіксувати момент сталості, у такому випадку і як деяку досить жорстку пов'язаність двох траєкторій – оригіналу і моделі (ізометаморфізм).

У прогностичному моделюванні істотною є функція, пов'язана зі спрощенням і апроксимацією об'єктів, особливо якщо йдеться про складні дифузні системи. У прогностиці ця функція набуває особливого значення, оскільки створювана при спрощенні елімінація елементів і параметрів може істотно вплинути на характер ізометаморфізму аж до повної його руйнації, коли траєкторії моделі і оригіналу розійдуться настільки, що між ними залишиться дуже мало спільного і, таким чином, сенс прогнозування буде загублений.

«У практиці моделювання витає певне інтуїтивне правило: «Чим модель складніша, тим вона адекватніша об'єкту». Це далеко не так. Адекватність – настільки відкрита проблема, наскільки відкритим у координатах кількісних змін є питання: «Пасує чи ні цій дамі ця сукня?». Найдосконаліша модель завжди бідніша за реальний об'єкт» [4, с. 33-34].

Ось чому особливо гостро постає питання про те, чи можна відкидати несуттєві деталі і які з них вважати такими, оскільки несуттєва деталь може раптово розвинути до ступеня істотного (вочевидь, головну роль тут повинна відіграти інтуїція експертів).

Інший аспект пошуку сталості у мінливих системах пов'язаний з такими їх властивостями як еквіфінальність (досягнення системою того самого кінцевого стану, незалежно від шляху її поведінки, розвитку) і наявність мети. В останньому випадку прогнозування стає можливим не через знання причин, а шляхом відгадування мети. Можна мати невиразне уявлення про будову і функціонування системи, однак, якщо відомі її цілі, то можна досить упевнено передбачити її поведінку. Так, учитель буває впевнений у майбутньому успіху свого талановитого учня, хоча процес реалізації здібностей індивіда у суспільстві являє собою доволі складну і розмиту систему.

Морфологічний метод – найбільш перспективний у сфері абстрактно можливого: можливі події розглядаються як точки морфологічного простору. Побудова такого простору здійснюється для кожної прогностичної проблеми окремо, при цьому створюється простір можливих рішень. Якщо число рішень скінченне і може бути прораховане на комп'ютері, те цей метод забезпечує повноту підстав для прогнозу. Морфологічним аналізом передбачається чимало прийомів, але принцип у них один: систематизований розгляд явищ, прагнення не пропустити жодної можливості, нічого не відкидаючи без попереднього вичерпного дослідження. Цій меті служить прийом систематизованого охоплення, за яким дослідження починають з наявного рівня знань. Потім систематично переглядають усі можливі галузі знань, доки не буде досягнутий інший рівень знань. Такий підхід дозволяє накопичувати дані для подальших досліджень засобом «морфологічної шухляди», що будується у вигляді дерева або матриці, які складаються із клітинок, куди вміщуються відповідні параметри. Послідовне поєднання будь-якого параметра першого рівня з одним із параметрів наступних рівнів – це одне з можливих рішень проблеми. При цьому загальна кількість можливих рішень дорівнює добутку числа всіх параметрів, вміщених до «шухляди» і взятих за рядками:

$$P_{1,1} P_{1,2} \dots P_{1,m}$$

розвитку повинне обов'язково здійснюватись, і коли зворотний вплив прогнозованої галузі настільки незначний, що ним можна знехтувати.

Однак, у тому разі, коли число кількісних характеристик, отриманих у результаті програвання сценарію першої групи чинників, велике, слід іти на більше спрощення і враховувати лише ті кількісні характеристики, які зумовлені найбільш імовірними варіантами. Саме цей випадок є на практиці найпоширенішим, хоч він істотно знижує точність прогнозу. Це зниження точності має не тільки кількісний, а й якісний характер. Справа в тому, що відкидаючи деякі кількісні значення, тим самим приймають, що імовірність відповідних варіантів сценарію дорівнює нулю, проте насправді це не так. Якщо виявиться, що реалізувався один із таких варіантів, то прогноз у цілому виявиться помилковим і ступінь помилки матиме вже не кількісний, а якісний характер.

Цей недолік можна усунути, будувати сценарій прогнозованого процесу таким чином, щоб врахувати весь спектр можливих кількісних характеристик відповідної потреби. З іншого боку, якщо кількісний розкид буде великий, то охопити його єдиним сценарієм виявиться неможливим, та й імовірність відкинути багато оптимальних рішень буде велика.

Якщо прийнято умови, які повинен задовольняти прогнозований процес на заданому проміжку часу, то побудова сценарію залежить передусім від якісної специфіки тих процесів, які входять до нього як необхідні складові. Перший, найпростіший варіант побудови і програвання сценарію полягає у тому, що всі необхідні складові досліджуваної тенденції, зберігають свою якість і завдання полягає лише у визначенні їх кількісних характеристик та зв'язків між ними. У цьому випадку маємо мінімум можливих варіантів сценарію. Питання стає значно складнішим, коли складові цього процесу якісно змінюються.

(Продовження статті у № 2/2013)

Юрженко Л.В., канд. соціол. наук, доцент кафедри соціально-гуманитарних дисциплін і профсоюзного руху АТСО ФПУ

Прогнозирование социокультуры: возможности и ограничения методов в контексте синергетического подхода. В статье освещаются проблемы социального прогнозирования такого феномена, которым является социокультура, ее междисциплинарный характер, опосредованность влияния на социальные процессы, множество связей и эффекты, не подлежащие прямому количественному измерению, принадлежности многим ведомствам, фрагментарностью осуществляемых научных исследований, недостаточной разработанностью систем показателей и т.п. Анализируется первостепенное значение методов, позволяющих уменьшить неопределенность элементов социокультуры. Предлагаются определенные социальные процедуры, благодаря которым можно создавать более-менее воплощаемую модель будущего состояния объекта, поскольку на сегодня недостаточно известны конечный и побочный эффекты социокультурной деятельности.

Ключевые слова: социальное прогнозирование, социокультура, методы прогнозирования, модель будущего синергетика, метод экстраполяции, методологический анализ, метод исторической аналогии, метод экспертных оценок.

Yurzhenko L.V., Candidate of Sociological Sciences, Associate Professor of Social and Humanities and Trade Union Movement Department of ALSRT

Sociocultural Prediction: Opportunities and limitations of methods from the perspective of synergy approach. The paper deals with the problems of prediction of a social phenomenon such as sociocultural, its interdisciplinary nature, mediation influence on social processes, numerous connections and effects that can not be under directly quantitative measurement, can not belong to many departments as well as ongoing fragmentation of research or lack of elaborated scorecards, etc. The utmost importance of methods to reduce the uncertainty of sociocultural elements is analyzed. The author offers some social procedures that help to create a more or less embodied model of the future state facility, because there is not enough known the final and side effects of socio-cultural activities.

Key words: social prediction, sociocultural, methods of prediction, future synergy model, the method of extrapolation, methodological analysis

УДК 316.614-057.875

Шапошникова І.В.,

канд. філол. наук, доцент, професор кафедри соціальної роботи та соціальної педагогіки,
декан факультету психології, історії та соціології
Херсонського державного університету

Дослідження навчальних практик сучасної студентської молоді

У статті висвітлюються результати проведеного соціологічного дослідження навчальних практик сучасних студентів на прикладі херсонських вищих навчальних закладів. Розглядаються особливості навчальних практик сучасного студентства. Досліджується мотивація студентів на отримання знань і конкретних професійних навичок. Аналізуються канали вступу на ринок праці студентської молоді. Визначаються особливості стилю життя студентської молоді, а також основні поведінкові стратегії працюючих студентів.

Ключові слова: навчальні практики, студентство, освіта, вищі навчальні заклади, мотивація, стратегії.

Студентство, виступаючи резервом поповнення груп працівників кваліфікованої розумової праці, розглядається як носій інтелектуального потенціалу й визначає тим самим характер майбутнього українського суспільства. Саме тому вищі навчальні заклади спрямовують свою діяльність не тільки на підготовку кваліфікованих кадрів, формування соціально адаптованої особистості, здатної інтегруватися на соціальну структуру суспільства, а й на створення соціокультурного простору, що визначає організацію й специфіку студентського стилю життя, наповнюючи його інституціоналізованими соціальними практиками, найважливішими з яких є навчальні практики.

Проблематика студентського життя висвітлювалась у наукових працях таких соціологів як Л. Завацька, Л. Пилипенко, А. Русанова, Н. Сорокіна, С. Савченко [1–5]. У той самий час недостатньо вивченими залишаються питання дослідження сучасних навчальних практик студентської молоді.

Метою цієї статті є дослідження навчальних практик сучасного студентства на прикладі херсонських вищих навчальних закладів.

Індивідуальні біографії, котрі формуються за сучасних умов, орієнтовані на особистісну реалізацію у різних сферах життя, плюралізацію форм сімейного життя, багатоваріантність професійних і освітніх траєкторій. Саме у крайньому вияві індивідуалізації і приватизації «життєвого світу» особистості виявляються трансформації масових цінностей у молодіжному середовищі. Особиста причетність до спільних цілей і справ, психологічна залежність від колективу, характерна для радянської дійсності, витісняється зі свідомості й повсякденної поведінки молоді прагненням до особистої незалежності та свободи, а також до індивідуальної самостійності, до самовираження і ствердження в багатьох сферах, у тому числі й навчальних практиках студентської молоді.

Дослідження навчальних практик студентської молоді, проведене за допомогою стандартизованого інтерв'ю із студентами херсонських вищих навчальних закладів (Херсонського державного університету, Херсонського національного технічного університету, Херсонського державного аграрного університету) засвідчило, що опитані однозначно розглядають навчання як основний елемент студентської повсякденності. Це та сфера, що відрізняє студента від інших соціальних груп молоді, забезпечуючи специфіку стилю життя. При цьому діапазон ставлення до навчання з боку студентства широкий – від молоді, орієнтованої на отримання знань і професійних навичок у ВНЗ, до тієї категорії, яка розглядає університет як місце веселого проведення часу і спілкування, ставлячи це на перше місце.

Студентка V курсу факультету економіки і менеджменту ХДУ, так висловила з цього приводу: «...навчання займає одне з найважливіших місць у моєму житті. Я багато часу присвячую навчанню, оскільки це потрібно насамперед мені. Найбільше часу займає складання сесії. Доводиться всупереч бажанням готуватися до заліків, екзаменів та

індивідуальних занять».

Студент IV курсу факультету машинобудування ХНТУ стверджує, що: «...як мінімум півдня займає навчання, яке для мене дуже важливе, оскільки я серйозна людина, зі своїми принципами, цілями і поглядами на сучасність. У мене в житті є мета і я прекрасно розумію, що для її досягнення мені просто необхідно якомога більше часу приділяти навчанню... Відвіую завжди усі заняття відповідно до розкладу. Я вважаю, що це потрібно мені, а не комусь іншому».

Друга позиція відображає позицію студентів, життя яких насичене далеко не навчальними або освітніми практиками.

Студентка IV курсу агрономічного факультету ХДАУ висловила так: «...навчання в моєму житті займає не головне місце, і тому приділяю йому небагато часу. Моє життя складається не тільки з навчання, є особисте життя, друзі і робота».

Студентка IV курсу факультету психології, історії та соціології ХДУ відзначила, що: «...навчання в житті для мене тепер знаходиться не на першому місці, і тому я стала вважати що краще проводити більше часу не в компанії книжок і зошитів, як це було раніше, а в компанії своїх улюблених друзів».

Тобто самі студенти пояснюють слабку мотивацію до навчання відсутністю життєвих цілей, пов'язаних з освітою.

У деяких випадках має місце навіть спроба концептуалізувати ситуацію. Так, студентка V курсу факультету філології та журналістики ХДУ скептично заявила: «...до чого йому (студентові) прагнути? Хіба червоний диплом в наш час дає якісь привілеї? Ні!».

Думка херсонських студентів підкріплюється результатами моніторингового дослідження, яке вказує на те, що тільки для 22,9 % студентів вища освіта є гарантом життєвого успіху, а 49,8 % (практично половина студентів, які отримують вищу освіту!) переконані в тому, що вища освіта сама по собі не може забезпечити молодій людині соціального і матеріального зростання.

Таблиця 1

Розподіл відповідей студентів на питання: «Чи є сьогодні вища освіта гарантією життєвого успіху»? (кількість опитаних 455 осіб)

№ з/п	Варіант відповідей	Уся вибірка, %	Херсон, %
1.	Так	23,5	22,9
2.	Ні	48,7	49,8
3.	Важко сказати	27,8	27,3
	Всього	100	100

Таке ставлення до навчання у ВНЗ доповнюється ситуацією на ринку праці, коли випускник не може розраховувати на працевлаштування за фахом. Наприклад, серед студентів Херсонського державного університету, Херсонського національного технічного університету, Херсонського державного аграрного університету тільки третина студентів після закінчення ВНЗ працює за фахом.

Таблиця 2

Працевлаштування випускників херсонських університетів за 2012 р.
(% до підсумку)

Профіль працевлаштування		ХДУ	ХНТУ	ХДАУ
1.	Працевлаштований за фахом	36,3	35,2	35,8
2.	Працевлаштований за суміжною спеціальністю	11,9	12,3	12,6
У сумі 1 і 2		48,2	47,5	48,4
3.	Працевлаштований не за фахом	20,2	20,4	21,3
4.	Навчається в аспірантурі, магістратурі, здобуває другу вищу освіту	7,9	9,1	8,5
5.	Безробітний	16,1	16,8	16,9
6.	Інше	7,6	6,2	4,9
7.	Всього	100	100	100

Отримані дані вказують на те, що працевлаштовані за фахом у середньому – 36 %, працевлаштовані за суміжною спеціальністю – 12 %, працевлаштовані не за фахом – 20 %, навчаються в аспірантурі, магістратурі, здобувають другу вищу освіту – 8 %, безробітні – 6 %.

Можливо, такий стан справ може пояснити слабку мотивацію на отримання знань і конкретних професійних навичок серед основного загалу сучасних студентів.

Особливістю стилю життя сучасних студентів є активне поєднання навчання на денному відділенні з роботою, яке пояснюється студентами необхідністю заробляти гроші на повсякденні витрати, оплату навчання або ж бажанням набути досвіду і отримати стаж роботи, які є необхідними умовами для сучасного ринку праці, успішного професійного зростання і соціального статусу. У Табл. 3 наведені дані, отримані у ході моніторингового дослідження, проведеного у херсонських університетах.

Таблиця 3

Мотиви вторинної зайнятості студентів і пошуку роботи

№ з/п	Варіанти відповідей	Мотиви зайнятості
1.	Мені потрібні додаткові гроші на особисті витрати	46,5
2.	Я хочу отримати досвід роботи за моєю спеціальністю	23,8
3.	Мене приваблює можливість подальшого працевлаштування	11,8
4.	Навчальна програма залишає мені час, який я хочу витратити на щось інше, наприклад, на роботу	6,8
5.	Я маю власну родину, тому нам потрібні кошти для існування	6,7
6.	Я наслідую приклад своїх друзів і знайомих	1,9
7.	Необхідність оплачувати навчання	1,8
8.	Необхідність брати участь у сімейному бізнесі	0,7

Дані табл. 3 засвідчують, що робота не є для студентів ключовою умовою життєзабезпечення, а матеріальні потреби – далеко не єдине, що ставить їх перед необхідністю виходити на ринок праці. Окрім суто економічних потреб, важливу роль відіграють прагнення, пов'язані, зокрема, з майбутньою професійною діяльністю, а саме: налагодження контактів, соціальних комунікацій і самореалізації у професії. З деякими застереженнями наведені мотиви можна згрупувати у дві основні категорії:

- тактичні – установки на отримання додаткових грошей на кишенькові витрати або засобів для існування, необхідність оплачувати навчання або брати участь у сімейному бізнесі;
- стратегічні – прагнення мати репутацію, стаж і досвід роботи.

Виходячи з цієї класифікації, виділимо дві групи поведінкових стратегій працюючих студентів: «робота – гроші» і «робота – досвід». Робота заради грошей не вимагає спеціальних навичок і, як правило, приносить порівняно великі прибутки. Найпоширеніші серед студентів види праці – промютери, кур'ери, різноробочі, вантажники, охоронці.

Студенти, які обирають другий вид робіт, розраховують передусім на отримання досвіду за фахом і керуються такою думкою: «...сучасного працедавця дипломом, навіть червоним, не здивуєш, його більше цікавлять практичні навички молодого фахівця».

У зв'язку з цим студенти влаштовуються на роботу заради отримання досвіду, часто не надаючи значення грошовій винагороді за працю. Іноді їх єдиною вимогою до працедавця стає юридичне оформлення трудових стосунків «...щоб показати після отримання освіти разом з дипломом іншому працедавцю».

Істотною складовою схеми дій, до якої звертаються студенти в ході працевлаштування, є виявлення каналів вступу на ринок праці. Дослідження засвідчують, що у пошуках роботи студенти використовують різноманітні джерела, котрі визначають процес життєвого самовизначення, і які можна розподілити на три категорії:

- батьки – родичі, знайомі – друзі;
- засоби масових комунікацій;
- спеціалізовані державні інститути ринку праці.

Трудові практики у студентській повсякденності є дисфункціональним проявом сучасного інституту освіти, оскільки призводять до «...помітних наслідків, які зменшують пристос-

сування або адаптацію до системи», знижуючи рівень і якість підготовки студентів. Як правило, працююча студентська молодь рідше відвідує заняття, гірше навчається, при цьому усвідомлюючи такі зміни. Вислови самих студентів підтверджують це.

Студентка IV курсу факультету технологій та сфери обслуговування ХДУ зазначила: «...як виявилось, поєднувати навчання на денному відділенні і роботу дуже важко, тому з відвідуваннями занять в університеті у мене почалися великі проблеми».

Студентка IV курсу економічного факультету ХДАУ повідомила, що «...зовсім нещодавно я працювала, намагалася поєднувати трудову діяльність з навчанням. Чесно кажучи, через це не завжди виходило відвідувати заняття, був час, пропускала не лише одну-дві пари, а й цілі дні».

Студентка IV курсу факультету технології та дизайну ХНТУ зауважила: «...природно, запізнившись на половину лекції в ті дні, коли я все ж вирішила піти на заняття, просидівши іншу половину, раптом починаю думати про те, що вчитися сьогодні досить, і так трапляється дуже часто. Напевно, це усе через те, що я останнім часом влаштувалася на роботу і почала відвідувати заняття не дуже часто».

Таким чином, результати проведених соціологічних досліджень вказують на те, що трудові (навчальні) практики сучасної студентської молоді культурно і соціально диференційовані, що дозволяє стверджувати про домінування двох стратегій, пов'язаних, з одного боку, із «залученістю до процесу освіти» і «віддалення від нього», а з іншого, – поєднанням навчальних і «трудових» практик сучасної студентської молоді.

Література:

1. Завацька Л.М. Особливості детермінантного впливу молодіжної субкультури на соціалізацію учнівської молоді / Л.М. Завацька // Практична психологія та соціальна робота [журнал] / гол. ред. О.В. Губенко; Інститут психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. – К.: Науковий світ. – 2009. – № 6. – С. 62-63.
2. Пилипенко Л. Соціальна рефлексія як складова життєвого самовизначення сучасної молоді / Л. Пилипенко // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні / за ред. С.Д. Максименка, В.Т. Цибі, Ю.Ж. Шайгородського та ін. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2003. – С. 258-269.
3. Русанова А. Г. Культурная идентификация студентов и проблемы высшего образования [Электронный ресурс] / А.Г. Русанова // Знание. Понимание. Умение: информационный гуманитарный портал. – 2008. – № 11: Высшее образование для XXI века. – Режим доступа: <http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2008/11/Rusanova/>.
4. Сорокина Н.Д. Перемены в образовании и динамика жизненных стратегий студента [Электронный ресурс] / Н.Д. Сорокина // Социальные исследования. – 2003. – № 10. – С. 55-60. – Режим доступа: <http://www.isras.ru/files/File/Socis/2003-10/sorokina.pdf>.
5. Савченко С.В. Социализация студенческой молодежи в условиях регионального образовательного пространства [Текст]: монография / С.В. Савченко. – Луганск Альма-матер, 2003. – 406 с.

Шапошнікова І.В., канд. філол. наук, доцент, професор кафедри соціальної роботи і соціальної психології, декан факультета психології історії і соціології Херсонського державного університету

Исследование учебных практик современной студенческой молодежи. В статье освещаются результаты проведенного социологического исследования учебных практик современных студентов на примере херсонских высших учебных заведений. Рассматриваются особенности учебных практик современного студенчества. Исследуется мотивация студентов на получение знаний и конкретных профессиональных навыков. Анализируются каналы вступления на рынок труда студенческой молодежи. Определяются особенности стиля жизни студенческой молодежи, а также основные поведенческие стратегии работающих студентов.

Ключевые слова: учебные практики, студенчество, образование, высшие учебные заведения, мотивация, стратегии.

Shaposhnykova I.V. Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of Social Work and Social Psychology, Dean of the Faculty of Psychology of History and Sociology of Kherson State University

Research of educational practices of modern students. The article deals with the results of the conducted sociological research of educational practices of modern students on the examples of Kherson higher educational establishments. The peculiarities of practices of modern students and students' motivation in receiving knowledge and particular professional skills are investigated. The author analyses the issues of employment for young people. Peculiarities of students' lifestyle are defined and basic strategies of behavior of working students are determined in the article.

Key words: educational practices, student community, education, higher educational establishments, motivation, strategies

Економіка. Проблеми економічного становлення

УДК 331.104

Wojciech Duranowski,

PhD Candidate, Director of International Affairs and Scientific Research of Pedagogical University in Warsaw, member of the Polish Society for Social Policy

Critical points of view on contemporary labor relations

Article focus on critics of capitalist and communist-era productivity and effectiveness concept with the regard to human labor. the new world's economy which is based on ideas, symbols and design and where production sector is shrinking, the new approach to labor force must appear which will trigger out creativity and treat work as a play. Case studies of Morning Star and Valve Corporation management structure are given at the end of article.

Key words: laborforce, creativity, work as play, new economy, critics of labor relations.

«If the economy has been doing so well,
why are we not becoming happier?»¹

In current capitalist system but as well in communist era the most of human activity is focused on work and productivity. In this article author would like to discuss selected works and essays with critical point of view on current economic system and idea of work. In the paper also are described alternative styles of labour organization in selected companies worldwide. Topic is universal but also can be applicable in current socio-economic situation of Poland according to which the Polish work the longest hours per year in the whole Europe, amounting to 1856 hours per year.² Such situation creates many social problems including health and mental diseases, social relations deterioration, stress, lack of work-life balance.

In his famous essay «The Abolition of Work» Bob Black starts with the strong sentence «no one should ever work».³ Following essay is one of the most critical work on current economic and social system obsessed with the idea of work. Black's definition of work is so-called "forced labor" which is directed by the "carrot-and-stick rule" under existing political and economic system.⁴ He discusses the separation of worker from the effects of his work as in 95 percent of workforce in the Western societies and around 100 percent in Communistic societies people do not work for

© Wojciech Duranowski, 2013

¹ Clive Hamilton, Richard Dennis "Affluenza: When Too Much is never enough"

² „Polen arbeiten am meisten”, Bild Magazine based on data of European Industrial Relations Observatory (source: <http://www.bild.de/geld/wirtschaft/polen/polen-fleissigste-arbeiter-22952732.bild.html>); secondary source: <http://www.msz.gov.pl/Bild.Polacy.pracuja.najwiecej.49612.html>

³ „The Abolition of Work”, Bob Black, source: http://theanarchistlibrary.org/HTML/Bob_Black_The_Abolition_of_Work.html

⁴ Ibid.

themselves but for employer – private or state.⁵ Therefore wage-labor is nothing more than selling yourself on the installment plan⁶ Black sees the shadows of contemporary work, which he calls diminishingly «jobs» or «occupation» stressing out fragmentation and limitation of contemporary workplace in which person can be responsible for only particular part of activity, thus giving less space for innovativeness, creativity and play. He notices that work is usually done in bureaucratic environment, hierarchical, world of sexual harassment and bullying, where people work for the benefit of bosses/leaders who usually do not contribute at all to the process. A comparison of authoritarian dictatorship state and typical workplace is given in which we can find permanent surveillance, strict hierarchy, system of informers and punishment. Black calls contemporary work a part-time slave⁷ and gives description of typical perspective of employment:

«A worker is a part-time slave. The boss says when to show up, when to leave and what to do in the meantime. He tells you how much work to do and how fast. He is free to carry his control to humiliating extremes, regulating, if he feels like it, the clothes you wear or how often you go to bathroom. With a few exceptions he can fire you for any reason, or no reason. He has spied on you by snitches and supervisors, he amasses a dossier on every employee».⁸

In this description he shows contemporary workplace far from democratic perspective, more like Orwell's "1984" environment. Most of human will spend almost half of their lives in institutions governed in this way. Black also criticizes idea of "free-time" which is his opinion only euphemism, as most of people in short period after work can only commute to work, refresh, eat and go to sleep – it is only the way of maintenance and repair of capital.⁹ He also sees the idea of work as a system of subordination of mass to elites, by implementing 40-hour working week and disciplining «naughty workers» who dare to come 15 minutes later, although there might be no actual tasks to be done. Although automatization and digitalization of economy enabled us to make our work more efficient, Black states that aim of work is "taking time of employee" and social oppression giving following argument :

«They want your time, enough of it to make you theirs, even if they have no use for most of it. Otherwise why has not the average work week gone down by more than a few minutes in the past fifty years?».¹⁰ In capitalistic society an imminent twinning institution to workplace is of course school and Black also describes briefly its role as «youth concentration camps aimed at teaching hierarchy, obedience and punctuality for future workplace».¹¹

As an alternative to typical employment system, Black shows two directions of changes, quantitative and qualitative. First solution is reduction of number of workload per week, thus enabling people to live more creative and self-development life. Such goals can be done by reduction of number of working hours (for instance: 4-hour working day or work every other day) and also use of electronic and multimedia inventions for spare of human workload (however it is important to beware of dehumanization of workplace).

Secondly, it is even more important to make qualitative changes in human activity, ending with the idea of «job» or «occupation» and going more towards «play» . It would mainly enable people to work on tasks (projects) which they enjoy for particular time, thus do not limiting their whole professional activity to one particular task (for instance: directs sales) which is often abstract and dehumanizing. In this way worklife would become a play (game) or series of games, but not like now a zero/sum game but win/win game.¹² He finishes his remarkable essay with the words «Workers of the world...relax»¹³

Other important critic of contemporary work relations is a Belgian writer and philosopher Raoul Vaneigem, one of the icons of situationist movement and icon writer of May 1968 Paris uprisings.

⁵ Ibidem

⁶ Ibidem

⁷ Ibidem

⁸ Ibidem

⁹ Ibidem

¹⁰ Ibidem

¹¹ Ibidem

¹² Ibidem

¹³ Ibidem

One of greatest critics of capitalistic employment relations are included in his work titled «The Book of Pleasures». Raoul Vaneigem sees economic system based on exchanged of goods as a trap in which people participate in complicated structures such as for instance schools, companies and political organization in which every step conceals pitfalls, commercial relations mean more stress, sacrifice and less freedom at every step.¹⁴ Author sees commercial and employment relations as a trap in which contemporary living person cannot find way out, taking part in the nonsense rat race. He sees that the laws of the nature in the contemporary world did not change, it is still governed by the fittest and strongest, only the muscles were exchanged for the shrewd intelligence used for support of commercial exchange system.¹⁵

In his another hallmark book “The Revolution of everyday life” he points out that in the contemporary world often creativity at work is misunderstood with productivity. By giving the origins of the words *travail* and *labour*, he finds hidden meaning of work (word *labor* means suffering and word *tripalium* stands for the instrument of torture. In chapter 5 called «The Decline and Fall of Work» he picturesquely shows the everyday life of employee which kills any space for passion and creation:

«In an industrial society which confuses work and productivity, the necessity of producing has always been an enemy of the desire to create. What spark of humanity, of a possible creativity, can remain alive in a being dragged out of sleep at six every morning, jolted about in suburban trains, deafened by the racket of machinery, bleached and steamed by meaningless sounds and gestures, spun dry by statistical controls, and tossed out at the end of the day into the entrance halls of railway stations, those cathedrals of departure for the hell of weekdays and the nugatory paradise of weekends, where the crowd communes in weariness and boredom? From adolescence to retirement each 24-hour cycle repeats the same shattering bombardment, like bullets hitting a window: mechanical repetition, time-which-is-money, submission to bosses, boredom, exhaustion.»¹⁶

Vanegaim sees Taylorism and the arise of management discipline as the final blow for the mentality and implementation of capitalism in its worst depicting. He points out that most of the social revolutions and social unrest for change came from the artists, students, unemployed or privileged groups because labored workforce is too much exhausted with working week and the cage of hierarchical system that it cannot modify the system. He sees the same pattern and admiration for neverending productivity in both countries of western bloc and as well centrally-planned communism economies such as Soviet Union or China.

Ryszard Szarfenberg finds technocratic vision of cyborg-worker in global information society based in Poland’s report on social development in 2002:¹⁷

*«Human will have to be prepared to change professions several times during his life, not just jobs, and in each new profession he will have to excel in order to become professional, otherwise he/she will not find employment in the competitive job market. Professional and personal life will also be much more saturated with technology, especially computers, the development of which you will need to constantly keep up «and” ... modern educational system has ... prepare people for ... innovation - to see the opportunities and risk assessment, taking new measures.»*¹⁸

*«Business will always be focused on well-educated people, dynamic, and thus efficient. People who are subject to social exclusion are not useful for business both as employees or as consumers. Business is very concerned that people should not be socially excluded and all are educated and dynamic, because it gives to the business the possibility of its development and expansion.»*¹⁹

In this report on social development Szarfenberg points out new vision of labour market in which person should be adjustable cyborg who is focused on constant innovation and «keeping up» with technology. In this modern workplace new god is business which “is concerned that

¹⁴ Vaneigem, „The Book of Pleasure”, source:

<http://www.scenewash.org/lobbies/chainthinker/situationist/vaneigem/bop/bop.html>

¹⁵ Ibidem

¹⁶ Raoul Vaneigem, „The Revolution of Everyday Life”, source: <http://library.nothingness.org/articles/SI/en/display/28>

¹⁷ Ryszard Szarfenberg, „Marginalizacja i wykluczenie społeczne: wykłady”, Instytut Polityki Społecznej UW, 04.2006, Warszawa, p. 39

¹⁸ Ibidem

¹⁹ Ibidem

people will not be socially excluded” for its own sake. However, this new vision of social development gives no answer what will happen with people who are not capable to focus on constant innovation and long-life learning. This approach becomes visible in the strategy of Ministry of Science and Education of Poland which focuses on practical and business-oriented aspects of education. In organized round tables and series of articles in nation-wide newspapers such as “Gazeta Wyborcza” the campaign is launched in order to develop new practical specializations which should replace theoretical specializations on Universities. In new technocratic vision of Ministry, humanities and social studies are not worth investment as they do not create development and growth based on technology.

Other interesting approach to contemporary labour market is presented by Janusz Sztumski which describes links between work and human’s dignity in globalized world.²⁰ In his work he describes how system of waged labour impacts on objectification of human dignity and social position. He points out that labour cannot be separated from the person performing the work, thus creating the situation in which unemployed and economically disadvantaged person must provide his work to “anyone” who is willing to accept his application at given rate. This creates specific control and sacrifice on the part of employee, who must follow demands of employer concerning.²¹

- Physical look – including his/her physical and psychological traits and as well dress code.
- Moral code – employer sets up ethical code which must be followed by all employees.
- Socio-political views – employer may demand from employee non-participation in political parties or try to discourage from joining labour unions.

We have to also add that employee as a weaker part of contract must often agree for misbehaviors of employer such as “bad mood” or mild violations of his dignity.²² He also stressed out that not only business in contemporary socio-economical system tries to oppress people but as well central and local governments who parasitize on society and tries to treat people like things which can be managed or pressurized in the name of red tape and law. In given socio-economic situation Sztumski states that human’s dignity in contemporary labor market is only declared feature but does not exist in reality.

The new idea of work organization is implemented in one of the leading videogames producer in the world – Valve Corporation. This corporation since its founding in 1996 implemented flattened organizational structure without bosses, subordinates and departments.²³ Company follows similar model at work as famous democratic pedagogical approaches of Summerhill School. At Valve hiring and firing of new employees is decided at the democratic meeting of all the employees, moreover decisions on monthly salaries are also decided on the common meetings. There is no fixed departments, but employees are free to join new project teams in order to follow the particular project. Physical mobility is also supported by desks which are mounted on wheels, thus giving a lot of freedom to change rooms in order to conduct new projects.²⁴ As Prof. Andrzej Blikle states contemporary work hierarchy is outdated and is based on model used in XIXth century army.²⁵ He states out that nowadays management should only focus on strategy of organization and should not try to manage people in traditional style. What is interesting flattening structure is not only applicable for innovative Silicon Valley companies but as well for traditional companies which is proved by Morning Star which is the largest tomato corporation in the USA. This corporation also do not have organizational structure and all the decisions it is based on the links between provider and recipients of services. In this way employee must negotiate its salary and tasks yearly with his internal clients and put it into the document

²⁰ Janusz Sztumski, „Problem godności człowieka w czasach globalizacji”, „Wokół Polityki Społecznej”, red. Katarzyna Głębicka, Mirosław Grewiński, Warsaw, January 2008. p 343

²¹ Ibidem, p. 345

²² Ibidem

²³ «Who is the boss? There is not one», Rachel Emma Silvermann, The Wall Street Journal, 19.06.2012, source: <http://online.wsj.com/article/SB10001424052702303379204577474953586383604.html?KEYWORDS=valve>

²⁴ Ibidem

²⁵ „Praca bez szefów i managerów: tak działa Valve»; www.natemat.pl , retrieved: 9.07.2012

called «colleague letter of understanding».²⁶ Management models used in companies like Valve Corporation or Morning Star do not erase the line between proprietor and employee, however they make a step forward to experiment with new flattened organizational structures and democratic management model.

Bibliography:

1. Clive Hamilton, Richard Dennis «Affluenza: When Too Much is never enough»;
2. Janusz Sztumski, «Problem godności człowieka w czasach globalizacji», «Wokół Polityki Społecznej», red. Katarzyna Głębicka, Mirosław Grewiński, Warsaw, January 2008;
3. Ryszard Szarfenberg, «Marginalizacja i wykluczenie społeczne: wykłady», Instytut Polityki Społecznej UW, 04.2006, Warszawa;
4. Raoul Vaneigem, «The Revolution of Everyday Life»;
5. Raoul Vaneigem, „The Book of Pleasure»
6. «Bob Black, «The Abolition of Work».

Войчек Дурановский, доктор філософії, проректор з наукової роботи та міжнародних відносин Педагогічного інституту Варшави, член польського товариства соціальної політики

Критичний огляд сучасних трудових відносини. *Стаття акцентує увагу на концепті продуктивності та ефективності трудових відносин капіталістичної та комуністичної епох, на новій світовій економіці, заснованій на тих ідеях, символах та структурах, в умовах яких зменшується продуктивний сектор. Стверджується, що новий підхід до робочої сили запустить в дію механізми ефективності праці та сприятиме розвитку творчості робітників, які будуть ставитись до роботи як до мистецтва. У кінці статті розглядається управлінська структура Morning Star та Valve Corporation.*

Ключові слова: робоча сила, креативність, креативність праці, нова економіка, трудові відносини

Войчек Дурановский, доктор философии, проректор из научной работы и международных отношений Педагогического института Варшавы, член польского общества социальной политики

Критический обзор современных трудовых отношения. *Статья акцентирует внимание на концепте производительности и эффективности трудовых отношений капиталистической и коммунистической эпох, на новой мировой экономике, основанной на тех идеях, символах и структурах, в условиях которых уменьшается продуктивный сектор. Утверждается, что новый подход к рабочей силе запустит в действие механизмы эффективности работы и будет содействовать развитию творчества рабочих, которые будут относиться к работе как к искусству. В конце статьи рассматривается управленческая структура Morning Star и Valve Corporation.*

Ключевые слова: рабочая сила, креативность, креативность работы, новая экономика, трудовые отношения

²⁶ „Morning Star – największy przetwyrca pomidoryw w USA”, Andrzej Jacek Blikle, www.moznainaczrej.com.pl, retrieved: 9.07.2012, source: <http://www.moznainaczrej.com.pl/morning-star>

УДК 334.012.23:351.863](477)

Буркальцева Д.Д.,

канд. екон. наук, доцент кафедри економіки
Феодосійської фінансово-економічної академії
Київського університету ринкових відносин

Економічна безпека підприємництва в Україні: функції у системі економічної безпеки держави та інституціональні перешкоди забезпечення

У статті розкриваються основні функції держави у процесі реалізації політики удосконалення інституціонального забезпечення економічної безпеки підприємництва в Україні. Окреслюються організаційно-правові перешкоди формуванню ефективної системи забезпечення економічної безпеки на мезо- та макрорівні ієрархії управління. Наводяться пріоритетні напрями державної політики подальшого зміцнення економічної безпеки підприємництва.

Ключові слова: економічна безпека держави, підприємництво, економічна безпека підприємства, інституціональне забезпечення, державна підтримка.

Невід'ємним системоутворюючим елементом інституціонального забезпечення економічної безпеки України є економічна безпека підприємництва як сектора національного господарства, утвореного сукупністю суб'єктів господарювання, що здійснюють комерційну господарську діяльність, пов'язану з новаторством та ризиком, отриманням прибутку, формуванням середнього класу та виконанням комплексу соціальних функцій. Конкурентоспроможність економіки України безпосередньо корелює із формуванням національної системи економічної безпеки підприємництва.

Дослідженням різних аспектів економічної безпеки підприємництва присвячені праці вітчизняних науковців, серед яких: В. Андрійчук, О. Барановський, З. Варналій, Т. Васильців, О. Власюк, В. Воротін, В. Волошин, А. Гальчинський, В. Геєць, М. Єрмошенко, А. Качинський, Т. Клебанова, В. Кузьменко, Ю. Макогон, О. Малиновська, А. Мельник, А. Мокій, В. Мунтіян, Г. Пастернак-Таранушенко, А. Сухоруков, В. Шлемко та ін.

Метою цієї статті є дослідження основних функцій держави у процесі реалізації політики удосконалення інституціонального забезпечення економічної безпеки підприємництва в Україні, визначення організаційно-правових перешкод та пріоритетних напрямів державної політики подальшого зміцнення економічної безпеки підприємництва.

Підприємництво в економічній думці розглядається двосторонньо – як вид господарської діяльності, пов'язаний з новаторством та ризиком, але спрямований на отримання підприємницького прибутку, та як сектор економіки, утворений сукупністю суб'єктів, що здійснюють комерційну господарську діяльність. У тому чи іншому випадку поєднання цих двох ознак переконливо доводить інше – неоціненний рівень важливості формування сприятливого для становлення, розвитку і зміцнення конкурентоспроможності підприємництва інституціонального середовища. Окрім поодиноких тоталітарних випадків, ще в жодній державі світу не було забезпечено високих темпів соціально-економічного зростання і економічної безпеки держави без забезпечення умов для розвитку підприємницького сектора. Своєю чергою безпека є однією з найголовніших передумов розвитку бізнесу.

Активізація підприємницької діяльності населення та становлення потужного (за кількістю суб'єктів господарювання та часткою в зайнятості, обсягами виробництва і реалізації продукції, роллю в інноваційному забезпеченні конкурентоспроможності національного господарства тощо) підприємницького сектора стає важливим і невід'ємним завданням гарантування економічної безпеки держави на сучасному глобалізаційному етапі розвитку міжнародних відносин. Економічний розвиток держави буде прогресивним і стабільним лише за умови ефективного функціонування окремих суб'єктів господарювання, що творять сукупність економічної системи держави [1].

Саме економічна безпека підприємництва є системотворчим елементом соціально-економічного базису національної економіки, але для цього необхідним є формування належного інституціонального середовища, сприятливого як для започаткування бізнесу, так і його адаптації до зовнішнього середовища, зокрема за умов посилення конкуренції, зміцнення конкурентних позицій.

На переконання автора, це можливо лише за належного державного забезпечення в цій сфері. На макрорівні саме держава є головним суб'єктом системи гарантування економічної безпеки підприємництва, хоча без мікроекономічної ефективності тут також не обійтися. Але тільки на найвищому рівні ієрархії управління економікою взаємодія систем і здобуті переваги можуть покращувати умови і перспективи забезпечення економічної безпеки систем нижчих рівнів – підприємств, їх об'єднань, інших корпоративних структур. Таким чином, крім іншого, проявляється взаємозалежність та взаємозв'язок економічної безпеки держави та можливості забезпечення безпеки підприємництва, оскільки саме держава як суспільно-економічна інституція формує сприятливе середовище для розвитку суб'єктів господарювання.

Аналізуючи досвід економічно розвинутих держав світу (зокрема, США, Німеччини, Японії), доходимо висновку, що державна політика формування інституціонального середовища економічної безпеки підприємництва акцентує увагу на заохоченні підприємницької ініціативи та формуванні для цього системної сукупності ресурсного забезпечення. Елементами такого регулювання є кредитно-грошова, податкова та митна політика, різні види протекціонізму і, на думку В. Гапоненка, навіть елементи відкритого силового тиску [2, с. 69-70]. При цьому інституційна роль держави не обмежується регулюючим впливом чи управлінням за допомогою обмежувальних заходів, а спирається на фундаментальний базис національних традицій, культури, норм і нормативів суспільної поведінки. Таких акцентів у державній політиці України бракує, оскільки наявна базованість програм і концепцій розвитку підприємництва в основному на засадах використання іноземного досвіду, часто без урахування національної специфіки. Крім того, при державному регулюванні розвитку підприємництва не враховується і такий важливий елемент економічної системи як інтереси споживачів, які повинні захищатися державою на рівні з інтересами суб'єктів господарювання. Це важливо з огляду на взаємозв'язки безпеки держави та безпеки підприємництва.

Розглядаючи ключові напрями державної підтримки підприємництва (частково зосереджені й на проблемах його економічної безпеки) в Україні, звернімо увагу на укладання контрактів між органами державної влади та підприємницькими структурами на виконання робіт, послуг (це гарантує додаткові переваги: збут продукції та забезпечення необхідними матеріальними ресурсами), а також надання податкових пільг підприємствам і гарантій комерційним фінансово-кредитним установам при обслуговуванні дрібних підприємницьких структур. Втім, надання пільг в оподаткуванні прибутків або доходів підприємницьких організацій у роки їх функціонування було визначено М. Долішнім [3, с.157] як один із недоліків державної підтримки підприємництва, оскільки пільги надавалися лише у перших три роки існування суб'єктів малого підприємництва без урахування їх господарських і галузевих особливостей. Тобто, державні видатки та субсидії спрямовувались без визначення пріоритетності цільової підтримки й потреб стратегічного розвитку національної економіки.

Використовуючи найкращі приклади державної політики забезпечення економічної безпеки підприємницької діяльності зарубіжних країн, слід визначити важливим напрямом на сучасному етапі розвитку ринкових відносин в Україні надання підтримки підприємницьким структурам малого бізнесу. Іноземний досвід вказує на використання таких базових принципів, як: мінімізація втручання держави в безпосередню господарську діяльність суб'єктів підприємництва; розширення можливостей кредитно-фінансової допомоги та забезпечення освітньо-практичного базису для формування кваліфікованого кадрового потенціалу. Зокрема, у США існують спеціальні державні аналітичні центри, до обов'язків яких входить постійний моніторинг кон'юнктури та змін на міжнародних ринках, прогнозування можливих наслідків і врахування їх у стратегічних документах розвитку підприємництва. Особливий акцент робиться на заохоченні інноваційної діяльності та дослідженні нових, нетрадиційних видів прояву підприємницької діяльності [3, с. 148], що, на жаль, ще не знайшло відображення у вітчизняних програмах і заходах підтримки підприємництва.

Врахування змін у глобальному економічному середовищі та стратегічне бачення перспектив безпеки і розвитку підприємництва є тими ключовими засадами політики інституційної підтримки діяльності підприємницьких структур в Україні, насамперед малого та середнього бізнесу, що є «рушієм» економіки в провідних країнах світу.

Саме малі форми підприємницької діяльності є каталізатором підвищення ефективності господарювання за умов державного заохочення його розвитку та суспільної підтримки. Таке заохочення повинне відбуватися через реалізацію пріоритетних напрямів розвитку підприємництва. При цьому основними принципами державної політики зміцнення економічної безпеки підприємництва визначимо: довгостроковість, стабільність, законодавчу захищеність інтересів підприємців та їх економічну зацікавленість у підвищенні власної ефективності господарювання. Таким чином, при побудові взаємовигідних відносин держава та підприємницькі структури повинні враховувати такі ключові аспекти, як інтереси суспільства, бізнесу, держави та реагування на зміни у зовнішньоекономічному середовищі. За таких умов взаємодія держави і бізнесу матиме взаємний економічний ефект і слугуватиме інтересам національної безпеки.

Розглядаючи принцип довгостроковості у державній політиці забезпечення економічної безпеки підприємництва, наголосимо, що його найповніша реалізація можлива через розробку державних програм, в яких зазначаються пріоритетні напрями розвитку підприємницької діяльності та конкретні форми їх підтримки, з урахуванням глобальних суспільних і економічних трансформацій. Своєю чергою, принцип стабільності спирається на сталість і чіткість економічної державної політики забезпечення безпеки підприємництва в країні. У питаннях надання конкретних напрямів підтримки держава повинна відігравати роль гаранта, зокрема, при покращенні доступності кредитів підприємницьким структурам з боку комерційних фінансово-кредитних установ з акцентом на пріоритетності сфер підприємницької діяльності, розвиток яких забезпечує ефективність функціонування та зосереджується на інноваційних методах господарювання.

При виробленні адекватної політики забезпечення економічної безпеки підприємництва необхідно акцентувати на тих складових ролі держави, які вона може виконувати у процесі реалізації своєї інституціональної функції. Насамперед роль держави визначається відповідно до змісту, характеру впливу і дії (Рис. 1).

Рис. 1. Класифікація функцій держави при реалізації політики удосконалення інституціонального забезпечення економічної безпеки підприємництва в Україні

Виходячи з основних функцій держави стосовно гарантування безпеки підприємництва, можна звизити сфери впливу державних інституцій та розподілити їх за кожним з напрямів, наведених на Рис. 1, на заходи, що здійснюватимуться у секторі (1) організаційно-правової; (2) економічної; (3) управлінської; (4) інформаційно-аналітичної; (5) технічної безпеки.

Так, інформаційно-аналітичне забезпечення економічної безпеки підприємництва є тим аспектом регуляторної ролі держави, який потребує першочергового вирішення. Адже інформаційний базис стратегічного планування динамічної життєздатності та розвитку підприємництва в Україні є недосконалим і незавершеним: інформування громадськості, суб'єктів підприємницької діяльності та органів державної влади різних рівнів є недостатнім у питаннях незаконних, кримінальних чи дискримінаційних дій; висвітлення неправомірних дій у сфері підприємництва є фрагментарним і неповним та часто стосується лише резонансних злочинів.

З іншого боку, удосконалення потребує і система збору інформації, її аналізу та імплементації результатів у практику гарантування економічної безпеки підприємництва. У цій сфері спостерігається відсутність систематизованого постійного моніторингу показників безпеки, уніфікованого підходу до оцінки загроз та врахування позиції безпосередньо суб'єктів господарювання.

На думку Т. Васильціва, часто результати досліджень не узгоджуються з системою моніторингу економічної безпеки підприємництва та не оприлюднюються у друкованих виданнях статистичного характеру, що позбавляє систему інформаційно-аналітичного забезпечення цілісності, повноти та об'єктивності[4].

Окрім недоліків інформаційного забезпечення економічної безпеки підприємництва, існує чимало інших проблем, що перешкоджають ефективній діяльності вітчизняної державної системи гарантування економічної безпеки підприємництва, серед яких: недостатньо висока ефективність управління державним сектором економіки та реформування відносин власності, корупція в органах управління та існування потужного галузевого лобізму, значні обсяги тіньової економіки та ін. (табл. 1).

Таблиця 1

Інституціональні перешкоди формуванню ефективної системи забезпечення економічної безпеки підприємництва в Україні

№ з/п	Суть інституціональної перешкоди	Характер перешкоди
1.	Недосконалість законодавства, пов'язаного з управлінням економічними процесами і діяльністю суб'єктів ринку	Правова
2.	Неефективність управління державним сектором економіки	Управлінська
3.	Нерішучість і непослідовність у здійсненні економічних реформ	Економічна
4.	Тривалість економічної кризи і відсутність ефективної антикризової політики	Економічна
5.	Корупція в управлінських структурах, високий рівень галузевого лобізму при прийнятті управлінських рішень	Політична
6.	Невиважене реформування відносин власності, зловживання при здійсненні приватизаційних процесів, відсутність ефективного власника приватизованого майна	Управлінська Економічна
7.	Великі масштаби тіньової економіки, посилення її криміналізації	Кримінальна
8.	Нелегальний вивіз капіталу з України	Кримінальна
9.	Відсутність боротьби з реалізацією нелегально виробленої та контрабандної продукції	Управлінська Правова
10.	Відсутність реальних зусиль державних органів у диверсифікації джерел постачання до України багатьох видів продукції стратегічного характеру	Управлінська
11.	Нехтування необхідністю організаційної, фінансової та інформаційної підтримки конкурентоспроможності українського експорту	Економічна Управлінська
12.	Надмірна відкритість економіки України, невиважена лібералізація зовнішньоекономічної діяльності	Економічна
13.	Недостатня надійність системи економічної безпеки України загалом	Управлінська

Складено за: [5, с. 62-63].

Здійснення державою заходів щодо підтримки суб'єктів підприємницької діяльності є одним з ключових чинників, що забезпечують її розвиток та, відповідно, сприяють зростанню рівня національної економіки та забезпечення безпеки підприємництва. Світовий досвід засвідчує, що практично всі країни, яким притаманна економічна система ринкового типу, використовують такий механізм для забезпечення розвитку власного підприємницького сектора.

Як засвідчує практика, при здійсненні стимулювання підприємництва використовуються різні інструменти, основним з яких є податкове стимулювання. З введенням на початку 2011 р. в дію Податкового кодексу України спостерігаються окремі позитивні зрушення у сфері регулювання підприємницької діяльності. Зокрема, забезпечено загальне скорочення податкового навантаження на бізнес, спрощено процес адміністрування податків, що деякою мірою сприяло розвитку підприємництва у країні в цілому.

Проте, попри введення в дію норм Податкового кодексу України чимало проблем, пов'язаних зі здійсненням податкового стимулювання підприємницької діяльності, так і залишається невирішеними.

Серед основних проблем податкового регулювання бізнесу відзначаються такі: відсутність дієвих механізмів підтримки суб'єктів підприємництва з метою стимулювання їх діяльності у ринковому середовищі як незалежних від держави економічних агентів; недостатнє використання регулюючого та стимулюючого потенціалу оподаткування; низька ефективність закріплених Податковим кодексом України пільг у сфері оподаткування підприємницької діяльності тощо.

Розвиток підприємницького потенціалу як основного рушія модернізації національної економіки стримують, у першу чергу, відсутність комплексного концептуального підходу та суперечливість державної регуляторної політики.

Ще досі мають місце фінансові, організаційно-правові труднощі започаткування бізнесу, особливо на стадії переходу від реєстрації до початку діяльності. Ця проблема все ще залишається вкрай актуальною і невирішеною. Так, уряд дещо спростив процедуру заснування бізнесу, усунувши вимогу щодо мінімального розміру капіталу для реєстрації підприємства, вимогу про обов'язковість нотаріального посвідчення установчих документів, відмінивши обов'язковість пред'явлення довідки з ЄДРПОУ тощо. Урядом також було ухвалено пакет заходів щодо полегшення започаткування та ведення бізнесу, зниження кількості дозвільних документів тощо. Проте фактично цього не відбулося, а в окремих випадках – навпаки, адміністративні бар'єри стали ще вищими. Зокрема, проблема перевірок у сфері підприємництва є однією з найгостріших та найболючіших. У чинному законодавстві налічується величезна кількість нормативних актів, які визначають порядок та періодичність перевірок і нерідко суперечать один одному. Крім того, в Україні існує 74 установи та відомства, яким надано право здійснювати перевірки підприємств та організацій. Надмірно обтяжливою залишається також дозвільна система, системи ліцензування, сертифікації і стандартизації тощо.

Це не могло негативно позначитись на поглибленні проблем реалізації підприємницької діяльності в Україні. Це пояснюється тим, що задекларовані Урядом дерегуляційні реформи так і залишилися на папері, або їх реалізація не привела до бажаного спрощення.

Аналізуючи результати сучасних досліджень з проблем економічної безпеки підприємництва в Україні, доходимо висновку, що ключовою проблемою, яка потребує нагального вирішення, є недосконала законодавча база. Саме недосконала систематизація нормативно-правових актів, їх недостатня узгодженість між собою та іншими регуляторними документами і створює найбільшу перешкоду ефективному функціонуванню системи гарантування безпеки підприємництва на усіх рівнях ієрархії управління економікою.

Серед недоліків законодавства у сфері підприємницької діяльності виокремимо невідповідність окремих правових положень сучасній економічній ситуації в країні та у світі; складність формулювання частини правових актів; відсутність чіткості і однозначності у їх трактуванні, що призводить до різночитання законів та збільшення спірних питань. Існує й проблема своєчасної доступності суб'єктів підприємництва як до чинних нормативно-правових актів, так і до тих, що приймаються з огляду на їх величезну кількість та динамізм змін.

Слід визнати, що протягом останніх двадцяти років існування України як незалежної держави реалізовано багато зусиль для формування належної законодавчої бази підтримки підприємництва. Центральним у цій правовій системі є Господарський кодекс України, де закріплено господарсько-правовий інструментарій державного регулювання підприємницької діяльності (у розділі 2 визначаються основні напрями та форми участі держави і місцевого самоврядування у сфері господарювання, засоби державного регулювання господарської діяльності (ст. 12), державний контроль і нагляд за господарською діяльністю (ст. 19), особливості управління господарською діяльністю у державному секторі економіки (ст. 22) [6]. Згідно з нормами законодавства, основними засобами державного регулювання діяльності суб'єктів господарювання визначено: державне замовлення; ліцензування, патентування і квотування; сертифікація та стандартизація; застосування нормативів та лімітів; регулювання цін і тарифів; надання інвестиційних, податкових та інших пільг; надання дотацій, компенсацій, цільових інновацій та субсидій. Очевидно, що для уніфікації державної політики механізми та засоби зміцнення економічної безпеки підприємництва також доцільно планувати і реалізовувати за цими напрямками.

Література:

1. Варналій З.С. Економічна безпека України: проблеми та пріоритети зміцнення: [монографія] / З.С. Варналій, Д.Д. Буркальцева, О.С. Саєнко. – К.: Знання України, 2011. – 299 с.
2. Гапоненко В. Экономическая безопасность предприятий. Подходы и принципы / В. Гапоненко, А. Беспалько, А. Власков. – М.: Ось-89, 2007. – 208 с.
3. Долішній М. Підприємництво в Україні: проблеми становлення і розвитку / М. Долішній, М. Козоріз, В. Мікловда, А. Даниленко. – Ужгород: Карпати, 1997. – 363 с.
4. Васильців Т. Економічна безпека підприємництва України: стратегія та механізми зміцнення: монографія / Т. Васильців. – Львів: Арал, 2008. – 386 с.
5. Шнипко О.С. Економічна безпека ієрархічних багаторівневих систем: регіональний аспект / О. Шнипко. – К.: Генеза, 2006. – 288 с.
6. Господарський кодекс України. Верховна Рада України; Кодекс України, Закон, Кодекс від 16.01.2003 р., № 436-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18; 19-20; 21-22. – Ст.144 (у редакції від 03.02.2013 р.).

Буркальцева Д.Д., канд. экон. наук, доцент кафедры экономики Феодосийской финансово-экономической академии Киевского национального университета рыночных отношений

Економическая безопасность предпринимательства в Украине: функции в системе экономической безопасности государства и институциональные препятствия обеспечения В статье раскрываются основные функции государства в процессе реализации политики совершенствования институционального обеспечения экономической безопасности предпринимательства в Украине. Очерчиваются организационно-правовые препятствия формированию эффективной системы обеспечения экономической безопасности на мезо и макроуровне иерархии управления. Приводятся приоритетные направления государственной политики дальнейшего укрепления экономической безопасности предпринимательства.

Ключевые слова: экономическая безопасность государства, предпринимательство, экономическая безопасность предпринимательства, институциональное обеспечение, государственная поддержка.

Burkaltseva D.D., Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Economics of Feodosiyskiy Financial-Economic Academy of Kyiv National University of Market Relations

Economic security of entrepreneurship in Ukraine: state functions in the system of economic security and institutional barriers of its providing. The basic functions of the state in the implementation of policies to improve the economic security of institutional business in Ukraine are revealed in the article. Organizational and legal obstacles to the formation of the effective system of economic security at the meso and macro levels of management hierarchy are defined. The priorities for public policy to further strengthening of the economic security of business are given.

Key words: economic security, entrepreneurship, economic security business, institutional support, state support.

УДК 330.34:316.324.8

Мальгина Т.А.,канд. экон. наук, доцент кафедры менеджмента и экономики
ГФ УО ФПБ «Международный университет «МИТСО»**Коваленко С.А.,**канд. сельскохозяйственных наук, заведующая кафедрой менеджмента и экономики
ГФ УО ФПБ «Международный университет «МИТСО»

XXI век вносит коррективы в модель общественного развития

В статье анализируется нынешний этап перехода к новой постэкономической системе, связанный с новым работником и его ролью в общественном развитии. Раскрывается пагубность устаревшей модели общественного развития, целью которого является максимальное обогащение любыми средствами, влекущее за собой разрушение личности человека, уничтожение природы. Доказывается необходимость формирования демократических ценностей, для чего следует изменить общественную модель развития. Предлагается новая парадигма развития общества, с помощью которой можно будет решить главные проблемы современности.

Ключевые слова: модель общественного развития, финансово-экономический кризис, постэкономическое общество, общественные противоречия, неравенство, демократические ценности.

Весь мир в очередной раз поражен системным кризисом. И выход из него просматривается слабо. Успешное развитие той или иной страны в определенные периоды было связано с ее национальной моделью развития. Сегодня для всех наблюдаются негативные тенденции в развитии макроэкономики.

На США надвигается вереница налоговых повышений и сокращение бюджетных затрат, которые подтолкнут в 2013 г. экономику страны к рецессии. Аналитики Economist Intelligence Unit (EIU) понизили прогнозы ВВП еврозоны на 2013 и 2014 г. Программы строгой экономии во многих странах нанесут более значительный урон экономическому росту, чем ожидалось ранее. Признаки слабости показывает Германия, которой ранее удавалось избегать ухудшения. EIU также прогнозировала понижение темпов роста экономик стран Восточной и Центральной Европы. В Японии макроэкономические данные в третьем квартале 2012 г. оказались намного хуже, чем ожидалось. Экономика Китая в середине этого года имела резкий спад.

Развитие экономических систем сложно и нелинейно. Осложнение мировой системы происходит через 50–70 лет (по Н.Д. Кондратьеву) [1, с. 209]. Международный валютный фонд прогнозировал понижение роста мировой экономики на 2012–2013 гг. Главный вопрос состоит в том, проходит ли мировая экономика лишь очередной этап «турбулентности» или текущее замедление темпов будет носить длительный характер. Ответ на этот вопрос зависит от действий европейских и американских руководителей по преодолению экономических трудностей.

После начавшегося финансово-экономического кризиса в 2007–2008 гг. модель общественного развития мировой экономики в целом, и в каждой ее отрасли в частности, доказывает свою несостоятельность. Модель развития общества уже сегодня претерпевает изменения во многих странах.

Американцы всегда импортировали энергию, а через некоторое время будут крупнейшими ее экспортерами. В развитых постиндустриальных странах создается предпосылка становления качественно нового типа общества, которое можно назвать постэкономическим. Хотя проблема ресурсов по-прежнему остается актуальной, однако ее решение, как и развитие экономики общества в целом, будет во многом зависеть от базовых ценностей общества – в частности, от способностей работников.

Понятие постэкономического общества рассматривается В.Л. Иноземцевым как определение общества (социума), где центральное место будет принадлежать человеку, интересы которого не будут сводиться лишь к удовлетворению материальных потребностей [2].

Еще раньше ученый Д. Белл ставил вопрос о переходе от «экономизированной» к «социологизированной» модели общества, когда человек с его интересами, возможностями в наибольшей мере определяет потенциал развития страны [3].

Чертой экономики становятся теоретические знания как основа технологических новаций. В связи с этим происходит переход от производства товаров к производству услуг. Возникает меритократия: человек занимает престижное положение в соответствии со своим образованием и квалификацией. Общество характеризуется не трудовой теорией стоимости, а теорией стоимости, основанной на знании. Разумеется, это информационное общество [4].

Изменения в мире происходят нарастающими темпами. В будущем они намечаются не только в производительных силах. Уже в настоящее время ощущаются сдвиги в международных производственных отношениях. Во всемирном хозяйстве просматриваются две взаимосвязанные тенденции. С одной стороны, усиливаются интеграционные связи, мир как бы становится большой «деревней». Но с другой стороны, общество пытается сохранить свою уникальность. В последнем случае примером является Евросоюз, не принявший свою конституцию по результатам референдума 2008 г., когда французы и ирландцы ее заблокировали [5].

Большинство ученых и практиков ссылаются на социальный фактор, обязывающий учитывать модернизацию модели общественного развития или вообще изменить парадигму развития. Все чаще встречаются ссылки на П.А. Сорокина, считавшего духовную элиту ведущей силой общества. В отличие от Гегеля, который рассматривал исторический процесс как прямое поступательное движение, П.А. Сорокин трактовал его «циклическую флуктуацию», т.е. идущую законченными циклами, смену перетекающих друг в друга типов культурных общностей. На высшем типе культуры общества, как считал П.А. Сорокин, «...человеческими умами будет руководить истина разума» [6, с. 464]. Радикальное преобразование и смена типов общества сопровождается кризисами, войнами и революциями (из наблюдений и анализа истории европейской культуры, в том числе и статистическими методами П.А. Сорокина).

Модели разных стран в системе мировой экономики подвержены постоянному изменению. Вопреки идеологам либеральной глобализации, американский ученый И. Валлерстайн убежден, что буржуазная миросистема находится в глубочайшем кризисе. Она на пороге перемен, которые могут привести к возникновению совершенно нового миропорядка [7].

Согласно теории Валлерстайна, все страны капиталистической мирэкономике живут в одном ритме, диктуемом «длинными волнами» Н.Д. Кондратьева.

Модели разных стран развиваются не только в одном ритме, но и влияют друг на друга. Объяснение этому дает И. Валлерстайн: «...мировая система подразделяется как бы на три яруса. На первом находятся модернизированные постиндустриальные страны, образующие ядро, которое эксплуатирует периферию. На втором ярусе – полупериферия, страны промежуточного положения. На третьем ярусе стоит периферия, модернизация только началась, технологии примитивны. Полупериферийного положения страны, эксплуатируются странами-ядром и в свою очередь одновременно эксплуатируют периферию» [8, с. 49].

Если попытаться наложить эту теорию на мировой процесс, то США и наиболее развитые страны Евросоюза, образующие так называемый золотой миллиард занимают первый ярус, образуя ядро. Ко второму ярусу скорее следует отнести часть стран Евросоюза, переживающих кризис финансовых отношений. К этой группе по уровню и характеру развития можно присоединить Россию, Китай и некоторые государства Юго-Восточной Азии. Остальные страны по своим характеристикам соответствуют ярусу периферии, хотя это не однопорядковое понятие с периферией времен колониального владычества.

Ядро в мировой системе несколько ослабло. Федеральная резервная система США прогнозировала понижение развития североамериканской экономики. Согласно ее оценкам, темпы экономического роста в стране по итогам 2012 г. составят 2,4 %. Это на

0,5 % ниже ожидаемого показателя [9]. Намечается ухудшение перспектив на рынке труда. Председатель американского Центробанка Б. Бернанке отметил незначительный прогнозируемый прогресс в борьбе с безработицей. По его словам, именно замедление темпов роста ВВП и проблемы с занятостью населения представляют основные угрозы для развития экономики. По оценкам ФРС, в конце года уровень безработицы в США составит 8,2 %, что на 0,4 % больше, чем ожидалось ранее. Вместе с тем Б. Бернанке обратил внимание на то, что «...серьезные риски связаны с ситуацией на глобальных рынках, прежде всего, в Европе».

Подтверждая точку зрения, высказанную председателем американского Центробанка, приведем следующий пример. От России, какой она является сейчас и какой будет, зависит дальнейшее развитие мировой системы, потому что она – основной экспортер природных ресурсов. Но, как известно, с экспортом в импортируемые страны переходят и негативные явления. Причем не только инфляция, но и криминал. Сегодня социально-экономическая ситуация в России не может не волновать мировую общественность.

Переходный период в России в 90-е годы XX в. не привел к капиталистическому накоплению, как это было в Европе, к становлению капиталистического способа производства, класса буржуазии. На Западе этот процесс длился более трех сотен лет. Налаживались технологии и организация производства наряду с общим управлением и рыночной инфраструктурой.

В современной России происходил процесс иного рода. Он был связан с отказом от командно-административной системы, основанной на директивном распределении всех ресурсов и переходом на рыночные методы регулирования. Общим является процесс создания класса предпринимателей с материальной основой в виде частной собственности.

Методами образования капитала в России стали приватизация государственной собственности, ее передел, самозахват в первую очередь лицами, стоящими во главе государственных структур.

К источникам быстрого обогащения относится присвоение государственной природной ренты, необоснованное завышение цен, коррупция, рэкет, теневая экономика. В целом материально-техническая база социализма, создаваемая народом несколько десятилетий, была разграблена в кратчайшие сроки методом «шоковой терапии».

Е.В. Устюжанина подчеркивает, что в начале 90-х годов «...произошел бюрократический переворот: смена одной политической элиты на другую при несовершенстве законодательной базы» [10]. Россия сформировала институт частной собственности посредством приватизации огромной по своим масштабам государственной собственности (более 96 %), в невиданно короткие сроки для мировой практики [10; 11].

Сложившаяся структура собственности в Российской Федерации не является продуктом эволюции. Она не обеспечена соответствующей ей институциональной средой. Отсутствие необходимых правовых условий привело к замедлению процесса формирования эффективных собственников. За неимением стимулов у собственников, сама по себе собственность не стала способствовать выработке инструментов, даже желания, обеспечить реструктуризацию и модернизацию российской экономики.

По оценкам экспертов Всемирного банка, высочайший уровень в мире концентрации частной собственности, каков он в России, тормозит достижение конкурентоспособности экономики страны. Другими словами, российский экспорт – сырьевой экспорт.

Процесс становления капитализма в России может в какой-то мере объяснить, почему происходит разбалансированность во внутренних политических, правовых и экономических отношениях. На наш взгляд, нарушения, допущенные при формировании экономического базиса страны, повторились соответственно в ее политической надстройке.

Общественные противоречия сегодня в России в основном проявляются в требовании смены парадигмы модели развития, требовании справедливости, демократии. Однако демократия как тип отношений между людьми предполагает более высоко развитое гражданское общество. Это другие структуры управления, другой тип отношений между государственной властью и гражданином.

Для формирования демократических ценностей нужен исторический период, время. Необходима смена общественной модели развития. XXI в. объективно об этом «заявил». По

мнению И.К. Пантина, демократия – это, прежде всего форма социального бытия, включающая новации, императивы – интеллектуальные, социальные, политические [12].

Демократия не может быть «традиционной». Она должна также включать в себя элемент новаций, связанных с историческими условиями отдельной страны. Развитию демократии благоприятствуют недопущение чрезмерного неравенства в распределении богатства и власти, рост доходов граждан. Этому способствуют сильный и мобильный средний класс, а также общепринятый моральный кодекс, который уравнивает индивидуалистические интересы отдельного человека и его обязанности как члена общества [13].

Разумеется, для повышения шкалы ценностей человека в жизни, требуется рост уровня удовлетворения его физиологических потребностей в первую очередь. Другими словами, необходимо хотя бы в общих чертах охарактеризовать материальную основу существования современной модели развития России. Из доклада, подготовленного банком Credit Suisse, следует, что на долю миллиардеров в России (это около 100 человек) приходится около 30 % общего благосостояния россиян. Тогда как в мировом масштабе на долю богатей отводится менее 2 %. Худшая ситуация только у малых народов Карибского бассейна. В итоге приходим к выводу, что неравенство в распределении доходов в стране является самым высоким в мире.

Во время переходного периода после распада СССР мир ожидал, что Россия превратится в страну с высокодоходной экономикой и квалифицированной рабочей силой, сохранив при этом сильную социальную защиту, унаследованную от советских времен. «Это почти пародия, – что произошло на данный момент», – цитирует Интерфакс доклад банка [14].

Неравенство в материальном благополучии, как базовом условии прогресса человечества в XXI в., является, как никогда, самым острым. Во все времена человечество сталкивалось с продовольственными и природными катастрофами, когда случались войны. Но масштабность и острота человеческих нужд разразилась сегодня в относительно мирное время.

Современная цивилизация может найти выход. Модель общественного развития должна способствовать в XXI в. решению важнейшей проблемы – физическому и духовному развитию человека. От этого зависит предотвращение экологической и термоядерной угрозы, расплзающегося по всей планете терроризма. Идут поиски новой модели общественного развития. Мировой экономический кризис продемонстрировал нежизнеспособность старой, экономической системы капитализма. Российскими учеными предлагается новая парадигма развития общества, с помощью которой можно будет решить главные проблемы современности [15].

Литература:

1. Кондратьев Н.Д. Проблемы экономической динамики / Н.Д. Кондратьев; под ред. Л.И. Абалкина. – М.: Экономика, 1989. – 526 с.
2. Иноземцев В.Л. Концепция постэкономического общества / В.Л. Иноземцев // Социологический журнал. – 1997. – № 4. – С. 71–78.
3. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д. Белл; пер. с англ. – 2-е изд. испр. и доп. – М.: Academia, 2004. – 940 с.
4. ФЦП: Государственная программа «Информационное общество (2011–2020 годы)» // Федеральные целевые программы России [Электронный ресурс]. – 2012. – Режим доступа: <http://fcp.economy.gov.ru/cgi-bin/cis/fcp.cgi/Fcp/ViewFcp/View/2012/369/>.
5. Крук Ю. Конституция Европейского Союза: история подготовки и причины провала ее ратификации / Ю. Крук // Журнал международного права и международных отношений. – 2009. – № 2. – С. 37–42.
6. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество / П.А. Сорокин; под ред. А.Ю. Соколова; пер. с англ. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.
7. Валлерстайн И. После либерализма / И. Валлерстайн; пер. с англ. под ред. Б.Ю. Кагарлицкого. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 256 с.
8. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: социология XXI века / И. Валлерстайн; пер. с англ. под ред. Б.Л. Иноземцева; Центр исследований постиндустриального общества. – М.: Логос, 2003. – 368 с.
9. Бернанке Б. В одиночку мы не спасем экономику США / Б. Бернанке // ИА «Финмаркет» [Электронный ресурс]. – 2012. – Режим доступа: <http://www.finmarket.ru/z/nws/hotnews.asp?id=3049214>.
10. Устюжанина Е.В. «Другая» частная собственность: приватизация по-русски / Е.В. Устюжанина // Экономическая наука современной России. – 2001. – № 2. – С. 74–95.

11. Анализ процессов приватизации государственной собственности в Российской Федерации за период 1993–2003 годы (экспертно-аналитическое мероприятие) / отв. ред. Председатель Счетной палаты Российской Федерации С.В.Степашин. – М.: Олита, 2004. – С. 27–32.
12. Пантин И.К. Демократия в России: противоречия и проблемы / И.К. Пантин // Полис. – 2003. – № 1. – С. 134–148.
13. Скотт Б. Капитализм, демократия и развитие / Б. Скотт // Kontinent Media Group [Электронный ресурс]. – 2008. – № 39. – Режим доступа: http://www.kontinent.org/article_rus_48f923d1766bc.html.
14. Неравенство в распределении доходов в России является самым высоким в мире // Радиостанция «Эхо Москвы» [Электронный ресурс]. – 2012. – Режим доступа: <http://echo.msk.ru/news/939250-echo.html>.
15. Цветкова Е. ИСЭМ. О новой Инвестиционной социально-экономической модели развития общества / Е. Цветкова, Н. Корольков. – СПб.: Нордмедиздат, 2012. – 60 с.

Мальгіна Т.О., канд. екон. наук, доцент кафедри менеджменту та економіки ГФ УО ФПБ «Міжнародний університет «МИТСО»,

Коваленко С.О., канд. сільськогосподарських наук, завідувач кафедри менеджменту та економіки ГФ УО ФПБ «Міжнародний університет «МИТСО»

XXI століття вносить корективи у модель суспільного розвитку. У статті аналізується нинішній етап переходу до нової постеконімічної системи, пов'язаний з новим працівником і його роллю у суспільному розвитку. Розкривається згубність старої моделі суспільного розвитку, метою якого є максимальне збагачення будь-якими засобами, що тягне за собою руйнування свідомості людини, знищення природи. Доводиться необхідність формування демократичних цінностей, для чого слід змінити суспільну модель розвитку. Пропонується нова парадигма розвитку суспільства, за допомогою якої можна буде вирішити головні проблеми сучасності.

Ключові слова: модель суспільного розвитку, фінансово-економічна криза, постеконімічне суспільство, суспільні суперечності, нерівність, демократичні цінності.

Malgina T.A., Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Management and Economics of ГФ УО ФПБ «International University «МИТСО»,

Kovalenko S.A., Candidate of Agricultural Sciences, the Head of the Department of Management and Economics ГФ УО ФПБ «International University «МИТСО»

The XXIst century modifies the model of social development. The article analyses the modern level of transition to a new post-economic system concerning a new employee and his role in social development. The drawbacks of the old system of social development which is based on the idea of maximum enrichment by all means and leads to the destruction of person's consciousness are revealed. The necessity of developing democratic values and new model of social development is proved. The new paradigm of the development of society which is able to solve the main problems of modern society is proposed.

Key words: model of social development, finance and economic crisis, post-economic society, public contradictions, inequality, democratic values.

УДК 334.711:330.31/.33

Опанасенко В.М.,

канд. екон. наук, викладач кафедри теорії та історії господарства
Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана

Мотивація в функціонуванні та розвитку господарських систем

У статті подається комплексне дослідження проблем реалізації мотиваційного механізму у різних господарських системах на етапах їх формування і розвитку. Задекларовано два види господарської мотивації залежно від типу економічного відтворення і проаналізовано механізми їх реалізації у натуральній, товарній, товарно-грошовій і грошово-кредитній господарській системі, що доведено на типових історичних прикладах. Виділено мотиваційні чинники реалізації сучасної господарської діяльності на прикладі мотиваційної системи найманих працівників і підприємців.

Ключові слова: мотиваційна система, мотиваційний механізм, мотиви, стимули, господарські системи.

Економічний розвиток сучасності ставить перед дослідниками безліч проблемних питань, багато з яких акцентують увагу на причинах господарської дії, її спрямованість та форми реалізації. Господарська діяльність спрямована на задоволення потреб економічного суб'єкта, а глибинною суттю її є мотиви й стимули останнього, які різняться залежно від історичного часу та середовища. Завданням даного дослідження є визначення суттєвих ознак господарських систем як умов формування відповідних мотиваційних механізмів. Це дасть можливість не лише збагатити теоретичні здобутки аналізу господарської мотивації та економічних систем, а й допоможе визначити структуру їх мотиваційного механізму.

Наразі комплексне дослідження проблем господарської мотивації та її реалізації у різних господарських системах знаходиться на етапі формування і розвитку. Було зроблене ґрунтовне дослідження господарської мотивації у трансформаційній економіці харківським дослідником В. Липовим, проаналізовано мотиваційний механізм підприємницької діяльності донецьким дослідником І. Сорокою, а процес мотиваційної реалізації господарської діяльності найманих працівників – київським дослідником А. Колотом. В особистих дослідженнях автор дослідив мотивацію господарської діяльності в загальному розумінні та реалізацію її реалізацію на українських землях пореформеного періоду ХІХ ст.

Загалом у сучасній економічній літературі відсутнє чітке декларування господарської мотивації у різних типах господарських систем, що робить дещо однобічним процес висвітлення мотиваційного механізму. Тому в даному дослідженні автор аналізує формування та дію господарської мотивації в різних економічних типах.

Основні цілі цієї статті – визначити фактори впливу на формування мотиваційних механізмів економічних суб'єктів у різних господарських системах.

У сучасній економічній теорії наявні доволі різноманітні підходи до визначення типізації господарських систем людського розвитку. Проблемами їх теоретичного обґрунтування займалися: К. Маркс, К. Поланьї, Т. Веблен, Е. Тофлер, Дж. Гелбрейт та ін. Кожен із зазначених дослідників в основу особистої типізації ставив певні принципи господарського розвитку, здебільшого ті, що лежали в основі їх персональних досліджень. Проаналізувавши основні доробки з цього питання, ми дійшли висновку, що всі підходи до типізації господарського розвитку, навіть при врахуванні безмежності критеріїв, можливо поділити на період, де здебільшого переважав простий тип відтворення і період – з розширеним типом.

За цим самим принципом можна відзначити, що період, в якому переважав простий тип відтворення, характеризується доринковими формами господарювання, а період, де превалює розширений тип відтворення – ринковою господарською діяльністю. До періоду простого відтворення відносяться господарські системи натуральної та товарної форми господарювання, а розширений тип переважає у товарно-грошовій та грошово-кредитній господарських системах.

Розглянемо історичні особливості простого типу відтворення. Основними його рисами є: слабкі зовнішні зв'язки господарюючих суб'єктів, метою господарювання виступає виробництво продукту, основна боротьба ведеться із зовнішніми силами природи, владний центр здійснює розподіл основних ресурсів – землі, води, пасовищ, лісів та ін.

За таких умов господарська мотивація має такі характерні риси: по-перше, її метою і метою всього господарського процесу є задоволення потреб на одному рівні, які відповідають за процес життєзабезпечення – потреби в їжі, житлі, одязі та інші; по-друге, стимулюючі чинники домінують над мотивуючими, основну роль, в утворенні яких відіграє природа, а політична, соціальна та духовно-культурна складові людського життя виступають як допоміжні стимулюючі чинники мотиваційної системи; по-третє, прослідковується прямий вплив політичної системи, а точніше безпосередній примус влади на певну господарську поведінку [2, с. 31]. При мотиваційних умовах натурального періоду господарської діяльності поведінка економічних суб'єктів здійснюється здебільшого в сільськогосподарській формі з елементами ремісничого виробництва. Загалом у цій системі діяльність здійснюють самостійно функціонуючі домогосподарства задля забезпечення власних потреб його членів, що не пов'язані постійними господарськими зв'язками з іншими домогосподарствами. Особливістю господарської мотивації натуральної економічної системи є збереження існуючих цінностей як фундаменту незмінної системи мотивів-стимулів. Існуючі потреби задовольняються на базі здібностей, що набуваються господарюючим суб'єктом у ході практичного навчання при використанні досвіду попередніх поколінь, а стимулами є елементи середовища існування, а система мотивів натурального господарства має жорстку структуру та корелюється із загально визнаними суспільними цінностями. Мотиваційний механізм натуральної господарської системи є базовим з точки зору утворення та формування мотивів та стимулів.

Людська історія знає безліч прикладів мотиваційного механізму натуральної форми господарювання. Таким прикладом, на території сучасної України є поселення трипільців, господарський процес яких ґрунтувався на виготовленні здебільшого продуктів особистого вжитку. Мотиви діяльності формувалися під впливом людської фізіології та психологічного рівня розвитку, що проявлялося у примітивних віруваннях та культурних традиціях (включення орнаменту у повсякденні речі), а каталізатором стимулів виступала навколишня природа: родючість ґрунтів, посухи, небесні світила та ін. Цікавою особливістю мотиваційної системи трипільців, на думку автора, є певні стимули стримування, які навіть інколи знищували господарювання як окрему складову суспільного життя. Таким прикладом є зміна трипільцями місця проживання кожних 50–70 років, знищуючи повністю свої попередні поселення. Деякі історики вважають, що такі зміни проходили через виснаження земель, але дослідник дотримується дещо іншої точки зору. Землі виснажуються вже протягом 3–5 років без їх змін та покращення, тому відповідь потрібно шукати в іншому. Якщо зважити на те, що вірування трипільців було пов'язане з небесними світилами, особливо з місяцем як центральною фігурою, тому, на думку автора, слушним зауваженням є врахування співпадання місячних та сонячних циклів, які мають період 56 років.

Наступним типом господарювання є товарна система, яка характеризується тим, що потреби індивідів забезпечуються через створення матеріальних благ і послуг у різних відокремлених господарських одиницях з наступним їх обміном. Мотиваційний механізм у товарній системі господарювання за своєю суттю не відрізняється від механізму натуральної системи, але в ньому збільшується вплив стимулюючих факторів. Бартерний товарообмін створює умови розвитку та зміни базової мотиваційної структури господарської діяльності, де поряд з наявними стимулюючими ефектами природного середовища утворюються соціальні стимули, а також відбувається зміна структури мотивів діяльності. До таких суспільних стимулів у системі товарного виробництва відносяться сформований інститут держави, уже викристалізована класова структура суспільства, притаманна конкретному суспільству духовно-культурна особливість взаємозв'язку людей і навколишнього світу тощо.

Історичним прикладом мотиваційної структури економічної системи товарного способу господарювання виступають і господарчі відносини Стародавньої Греції та Єгипту, Месопотамії, Персії та багато інших. Також прикладом такого етапу господарського розвитку є

Київська Русь. Держава як інституційне об'єднання виступає зовнішнім елементом господарського розвитку, виконує оборонну, фінансову, юридичну, зовнішню та інші функції. Мотиваційна структура суб'єктів господарювання майже незмінна зі структурою натуральної системи, але вже при врахуванні податків держави, господарюючі суб'єкти вимушені виробляти товарів більше, ніж це потрібно для власного споживання та обміну. Держава регулювала і соціальні відносини в суспільстві, при врахуванні як класової структури так і духовно-культурного розвитку. При аналізі Руської Правди відзначається юридична нерівність між класами східнослов'янського суспільства. Відбувається зміна стимулу з боку впливу духовно-культурної системи, порівняно з його впливом на натуральне господарювання. Прикладом таких впливів є впровадження десятинного церковного податку з кінця X ст., заборона праці у певні святкові дні, заборона зайняття певними видами діяльності, заборона ведення господарських відносин з певними категоріями іновірців та ін. Загалом мотиви в господарській системі Київської Русі ідентичні мотивам натуральної системи господарювання, відрізняється лише можливість обміну товарів власного виробництва з товарами інших домогосподарств через появу тимчасових господарських зв'язків і міжнародних державних відносин.

Другим типом відтворення є розширене, для якого характерним є стійкі зовнішні зв'язки господарюючих суб'єктів, результатом господарської діяльності виступає товар, взаємозв'язок господарюючих суб'єктів здійснюється на основі чітко визначених інституційних рамок, а основна боротьба проводиться у вигляді конкуренції, де держава стає рівноправним суб'єктом дії.

Цей етап докорінно змінює як зміст господарської мотивації, так і її фактичну форму. У господарській мотивації змінюється мета діяльності, яка є як нажива, прибутковість. Всупереч першому, в новому типі господарювання основними стають соціальні стимули та мотиви: соціальний статус, самовдосконалення, саморозвиток тощо; отримавши політичну та духовну свободу, господарюючий суб'єкт розширеного типу відтворення позбувся стимулів, породжених заборонами. Ускладнення усіх господарських зв'язків приводить не лише до появи нових форм господарювання, а й до утворення стійких зв'язків між виробником та споживачем. У свою чергу, ринкова господарська мотивація здатна реалізуватися лише у взаємодії між суб'єктом господарювання та суспільним середовищем життєдіяльності, що приводить до утворення ринкової форми залежності самої господарської мотивації [2, с. 31–32].

Розширене відтворення відповідає товарно-грошовому та грошово-кредитному типам господарських систем. Господарська система, зв'язки якої опосередковані рухом різноманітних форм грошей, а головною метою діяльності є прибуток, – це товарно-грошове або капіталістичне господарство. Основними особливостями такої системи господарювання є наявність особистої свободи господарюючих суб'єктів, домінування приватної власності на засоби виробництва, зміна цілей ведення господарювання та ін. Здебільшого у товарно-грошовій та грошово-кредитній системах господарювання дослідники виділяють дві форми реалізації економічних можливостей індивідів: наймана праця та підприємницька діяльність.

Наймани робітники як суспільна страта виникла в результаті появи ринкових відносин, але господарська мотивація, яка їм притаманна, має традиційні характеристики і проявляється в простому відтворенні. Господарська діяльність найманих робітників базується на мотиваційній системі, яка, в свою чергу, сформувалася на основі задоволення базових потреб відповідного суспільства. Ці потреби хоч і змінюються залежно від розвитку соціуму, але в загальній структурі вони залишаються базовими. На перший погляд існує різюча відмінність між господарською мотивацією найманих робітників і натуральної та товарної системи господарювання, але при детальнішому розгляді їх структур виявляється, що метою є задоволення лише основних потреб, а різняться вони саме способами їх задоволення, в яких першочергову роль відіграють набуті знання. Тому, на нашу думку, мотиваційна структура ринкової системи господарювання, що притаманна найманим робітникам, є однотипна структурі доринкових економічних систем.

Виявом господарської мотивації ринкової економічної системи виступає мотиваційний механізм підприємницької діяльності. Основними ознаками ринкової господарської мотивації стає розширення структури потреб, до яких, поряд з базовими, входять і соціальні

потреби. Останні задовольняються за умов соціальної взаємодії, що, у свою чергу, потребує розширення та поглиблення вмінь та здібностей як результату теоретичного навчання. Системи стимулів та мотивів у ринковому мотиваційному механізмі є залежними від суспільного розвитку і у той самий час самі впливають на цей розвиток. Базовою умовою формування ринкового типу господарської мотивації є постійний процес усвідомленого теоретичного навчання, який не має конкретно визначеного періоду закінчення. Генеза господарської мотивації призводить до утворення економічної залежності між окремими підприємцями та суспільством у цілому: це і утворення нових соціальних потреб, це і нормативно визначені рамки діяльності, це і залежність від структури суспільства, яка впливає на кількість робочої сили і об'єм попиту, це і розширення поділу праці та збільшення диференціації товарів, це і поглиблення конкуренції, особливо з появою нових технологій та форм виробництва тощо.

Визначивши основні види господарської мотивації, які відповідають відповідним господарським системам, відзначимо, що основними критеріями їх відмінностей є:

- тип господарського відтворення;
- відношення суб'єкта господарської діяльності до економічних змін;
- мета господарської діяльності;
- характер стимулюючого впливу суспільних обмежень;
- врахування чи ігнорування досягнень науково-технічного прогресу.

Отже, на господарську мотивацію на всіх етапах розвитку господарської системи впливали як зовнішні чинники, породжені господарським, політичним, соціальним та духовно-культурним середовищами, так і внутрішні – потреби, інтереси та здібності конкретного господарюючого суб'єкта. Мотивація відіграє особливу роль у процесі господарювання, виступає основою господарської діяльності людини, формує спрямованість вектора розвитку людського господарювання, змінює спосіб його ведення в певному середовищі. Господарська мотивація виступає як вихідний чинник цілеспрямованої діяльності людини, яка за своїми цілями виходить за межі економічної форми господарювання і охоплює доринкові та ринкові способи господарської практики.

Література:

1. Липов В.В. Мотивація інституціональних змін у трансформаційній економіці: [монографія] / Владимир Валентинович Липов. – Х.: Вид-во НФаУ, 2004. – 184 с.
2. Опанасенко В.М. Господарська мотивація в економічній системі України другої половини ХІХ – початок ХХ ст. та її відображення в економічній думці: дис... канд. екон. наук: 08.00.01 / Володимир Михайлович Опанасенко. – К., 2011. – 179 с.
3. Степаненко С.В. Інституціональний аналіз економічних систем (проблеми методології): [монографія] / Сергій Васильович Степаненко. – К.: КНЕУ, 2008. – 312 с.

Опанасенко В.М., канд. екон. наук, преподаватель кафедры теории и истории хозяйства Киевского национального экономического университета имени Вадима Гетьмана

Мотивация в функционировании и развитии хозяйственных систем. В статье представлено комплексное исследование проблем реализации мотивационного механизма в различных хозяйственных системах на этапах их формирования и развития. Задекларировано два вида хозяйственной мотивации в зависимости от типа экономического воспроизведения и проанализированы механизмы их реализации в натуральной, товарной, товарно-денежной и денежно-кредитной хозяйственной системе, что доказано на типичных исторических примерах. Выделены мотивационные факторы реализации современной хозяйственной деятельности на примере мотивационной системы наемных работников и предпринимателей.

Ключевые слова: мотивационная система, мотивационный механизм, мотивы, стимулы, хозяйственные системы.

Opanasenko V.M. Candidate of Economic Sciences, Lecturer of the Department of Theory and History of Business of Kyiv National Economic University named after V.

Motivation in the operation and development of economic systems. This article presents a comprehensive study of the problems of motivation mechanism in different economic systems at the stages of their formation and development. Two kinds of economic incentives depending on the type of economic reproduction are declared and mechanisms for their implementation in natural, commodity, commodity-monetary and monetary economic system are analyzed based on the typical historical examples. Motivational factors of economic activity on the example of the motivational system of employees and employers are highlighted.

Key words: motivational system, a motivational mechanism, motives, incentives, economic systems.

УДК 338.436(477)

Пйонтко Н.Б.,

аспірант кафедри економічної теорії та економіки підприємства
АПСВ ФПУ

Вплив діяльності агрохолдингів на становлення монополізації ринку землі України

У статті представлені основні результати дослідження ринку землі, з'ясовані основні форми господарювання та визначені частки агрохолдингів у структурі всіх аграрних підприємств України. Значна увага приділяється питанню кореляції понять конкуренції та діяльності холдингів на ринку оренди землі, а також аналізу розподілу земель між найбільшими агрохолдингами. Подається інформація про зміну кількості та розмірів такої форми господарювання. Роз'яснюється суть синергетичних ефектів у діяльності агрохолдингів та розглядаються переваги і недоліки такої форми ведення бізнесу із зазначенням методів антимонопольного регулювання ринку земель.

Ключові слова: конкуренція, монополізація, агрохолдинг, земельний банк, ринок землі, аграрна економіка, антимонопольне законодавство.

Тенденції розвитку соціально-економічного стану України вимагають від суб'єктів народного господарства створення більш ефективних та раціональних форм функціонування, що найбільше прослідковується у агропромисловому комплексі, де протягом останніх років питання формування та діяльності агрохолдингів як специфічної форми об'єднання підприємств набуває все більшої актуальності.

Всупереч дрібним та середнім сільськогосподарським виробникам утворюються холдинги, сукупний капітал та фінансові можливості яких дозволяють впроваджувати новітні технології та здійснювати постійний моніторинг ринку, що робить їх більш конкурентоспроможними, порівняно з іншими організаційно-правовими формами діяльності підприємств. Так, саме завдяки агрохолдингам підвищується ефективність, продуктивність та доходність сільського господарства, проте спостерігається ситуація, коли така форма ведення бізнесу призводить до погіршення економічної конкуренції на ринку землі та появи негативних наслідків для функціонування ринкової економіки в цілому. Усього півтора десятка великих агроформувань, таких як «UkrLandfarming», «NCH Capital», «Кернел», «Мрія агрохолдинг», «Миронівський хлібопродукт», «Українські аграрні інвестиції», «Астарта – Київ», «Harveast», «Агротон», «Signal Agriculture» та ін. забезпечують концентрацію земель сільськогосподарського призначення в Україні. Така надконцентрація виробництва в руках кількох власників призводить до монополізації ринку сільськогосподарської продукції, а у подальшому – до нерентабельності функціонування та навіть банкрутства дрібних товаровиробників. Тому, для вітчизняних сільськогосподарських підприємств особливо актуальним залишається питання дослідження проявів монополізму агрохолдингів, причин їх виникнення та розробки системи заходів, спрямованих на недопущення їх надмірного розвитку.

Питання становлення, розвитку та функціонування агрохолдингів, проблеми специфіки конкуренції у контексті розвитку агрохолдингів постійно порушуються науковцями. Цю тематику було розглянуто у працях А. Данкевича, А. Кучера, А. Мартина, Г. Черевко, Н. Бунецької, Н. Зарицької, О. Мороза, О. Чорної, Т. Дудара, Т. Мірзоевої та ін. Проте, багато питань, зокрема проблеми монополізму залишаються наразі невирішеними та потребують подальшого вивчення.

Метою цієї статті є аналіз ринку землі України та дослідження особливостей розподілу земельних угідь між найбільшими агрохолдингами з виявленням конкурентних переваг та наявних ризиків від їх подальшого розвитку в Україні.

Відомо, що нормальне саморегулювання та функціонування ринкової економіки неможливе без існування конкуренції, яка є основним та вихідним фактором розвитку. Нагадаємо, що під дефініцією «економічна конкуренція» в основному розуміють змагання між суб'єктами господарювання з метою здобуття завдяки власним досягненням переваг над іншими суб'єктами, внаслідок чого споживачі мають можливість вибирати між кількома продавцями, а окремий суб'єкт господарювання не може визначити умови обігу товарів на ринку [4]. Проте, таке визначення конкуренції взагалі суперечить поняттю «холдингу», який є об'єднанням юридичних осіб, що складається з основної і дочірніх компаній, що ведуть спільну виробничу, торгову, фінансову і комерційну діяльність і пов'язані між собою системою участі (як майнового, так і немайнового характеру). Ця система дає право основній компанії визначати найважливіші управлінські і господарські питання діяльності дочірніх компаній [16]. З юридичної точки зору не виникає жодних сумнівів з приводу взаємного існування цих визначень. Проте, якщо зіставляти ці поняття на практиці, бачимо, що фактично конкуренція у її чистому розумінні взагалі не розглядається при створенні потужного інтеграційного об'єднання. Внаслідок надконцентрації земельних ресурсів в одних руках виникає загроза розвитку монополізму на ринку оренди землі. І ці суперечності між конкуренцією та монополією спостерігаються в усіх сферах, з якими пов'язана діяльність агрохолдингів. Зокрема, це стосується ринку землі, що є предметом дослідження нашої статті. Зрозуміло, що поява на значній за обсягом території одного орендаря в особі агрохолдингу, позбавляє орендодавців можливості вибору інших орендарів, які за умов конкуренції мали б можливість запропонувати кращі умови оренди земельних паїв. Аналогічна загроза виникає і на ринку сільськогосподарської продукції, коли особа, яка контролює сотню тисяч гектарів землі впливає тим самим і на розвиток середніх та дрібних сільгоспідприємств. Створення агрохолдингів шляхом консолідації власності призводить до того, що все більше сільгоспідприємств перетворюються на залежні асоційовані структури та перестають бути самостійними гравцями на ринку сільгосппродукції, внаслідок чого і розвивається монополізм. Як бачимо, створення та діяльність агрохолдингів у принципі виключає поняття конкуренції на тому ринку, де вони функціонують [9].

Так, у 2011 р. нараховувалось 56,1 тис. сільськогосподарських підприємств; їх склад та чисельність, як і чисельність інших виробників сільськогосподарської продукції подано у Табл. 1.

Таблиця 1

Організаційно-правові форми господарювання сільськогосподарської галузі протягом 2007 р., 2009 р. та 2011 р.

№ з/п	Показник	Кількість с/г підприємств у 2007 р.	Питома вага у загальній кількості, %	Кількість с/г підприємств у 2009 р.	Питома вага у загальній кількості, %	Кількість с/г підприємств у 2011 р.	Питома вага у загальній кількості, %
1.	Господарські товариства	7428	12,7	7819	13,7	7757	13,8
2.	Приватні підприємства	4229	7,2	4333	7,6	4140	7,4
3.	Виробничі кооперативи	1262	2,1	1001	1,8	905	1,6
4.	Фермерські господарства	43475	74,5	42101	73,5	41488	73,9
5.	Державні підприємства	360	0,7	345	0,6	311	0,6
6.	Підприємства інших форм господарювання	1633	2,8	1553	2,8	1532	2,7
7.	Аграрні підприємства (всього)	58387	100	57152	100	56133	100
8.	Зокрема агрохолдинги	18	0,03	33	0,05	76	0,1

Джерело: [12].

Українські агрохолдинги почали формуватися переважно за рахунок диверсифікації – переливу капіталу (інвестицій) з високоприбуткових галузей промисловості, таких як нафтогазова та металургійна, до сільського господарства (наприклад, шахта ім. Засядька, ММК ім. Ілліча, ДП «Нафком-Агро», «Миронівський хлібопродукт», «Астарта-Київ», «Укр-зернопром» та ін.) [5].

Цікаво, що станом на 2007 р. їх питома вага у загальній сумі сільгосп підприємств становила лише 0,03 %. У 2009 р. порівняно з 2007 р. кількість агрохолдингів збільшилася на 66,7 %, а у 2011 р. – у 4,2 рази. Проте, всупереч іншим організаційно-правовим формам господарювання цієї галузі, їх кількість залишалася незначною, і за такою ознакою порушення проблеми монополізму було б недоречним. Але питання загрози економічної конкуренції прослідковується не у кількості агрохолдингів, а у сукупному обсязі земельного банку, що ними використовується.

У свою чергу, А.Є. Данкевич вважає, що «...створення агрохолдингів – своєрідна відповідь аграрної економіки України вимогам ринку, спрямована на відновлення порушених міжгалузевих зв'язків і диспаритету цін між реалізованою сільськогосподарською продукцією та матеріально-технічними ресурсами промислового походження, відновлення самодостатньої кредитної системи. Специфічною особливістю агрохолдингів є здатність на основі синергетичних ефектів забезпечувати генерацію прибутку, запроваджувати у виробництво нові системи, охоплювати весь цикл виробництва, переробки та реалізації продукції й цілеспрямовано відтворювати галузь на новій технологічній, організаційній та економічній основі» [1]. Розглянемо більш детально поняття синергізму та визначимо основні переваги діяльності агрохолдингової форми ведення бізнесу.

Суть синергетичного ефекту полягає у зростанні ефективності діяльності у результаті інтеграції, злиття окремих частин в єдину систему. Існування синергії зазвичай передбачає, що новоутворене підприємство стане прибутковішим після злиття, економічно зростатиме швидше, ніж діючи ізольовано, посилить свої конкурентні позиції на ринку. Інтеграційні процеси в агрохолдингах забезпечують об'єднання виробництва, переробки та реалізації продукції на засадах великої власності у великих масштабах, що криє у собі можливості подальшого зростання, внаслідок чого виникає синергетичний ефект. За рахунок ефекту синергії агрохолдинги досягають кращих результативних показників діяльності, отримуючи при цьому додаткові переваги на ринку [11]. Так, об'єднання агрохолдингів «Ukrlandfarming» та «Avangard», дозволило отримати максимальний синергетичний ефект для обох компаній за рахунок побудови замкнутого виробничого циклу, гарантованих каналів постачання сировини, спільного використання ресурсів, отриманих маркетингових переваг. Новостворений агрохолдинг, земельний банк якого становить 532 тис. га, став власником 18 м'ясокомбінатів, двох заводів з переробки шкіри, шести насінневих заводів, чотирьох зерносховищ. Компанія управляє 19 птахофабриками, трьома репродукторами, шістьма комбикормовими заводами та ін.

Окремі агрохолдинги розвивають синергетичні галузі, комбінування яких може стати передумовою отримання синергетичного ефекту. Наприклад, агрохолдинг «Астарта-Київ», земельний банк якого становить 245 тис. га, спеціалізується на вирощуванні цукрового буряку, зернових та олійних культур. Синергетичним бізнесом агрохолдингу є тваринництво [7].

Поряд з перевагами, пов'язаними з дією синергетичних ефектів, визначимо також інші позитивні сторони діяльності агрохолдингів:

- досліджувана організаційна форма об'єднання підприємств дозволяє мати у своєму розпорядженні потужну матеріально-технічну базу;
- завдяки агрохолдингам здійснюється інтеграція сільськогосподарського та переробного виробництва, що сприяє підвищенню його ефективності;
- використовуються сучасні логістичні підходи та здійснюється контроль якості та продажу кінцевого продукту;
- визначена форма ведення бізнесу забезпечує нижчу собівартість продукції, порівняно з дрібними й середніми сільськогосподарськими товаровиробниками;
- застосовуються новітні технології у сільськогосподарському виробництві [4].

Повертаючись до питання ринку землі, необхідно констатувати, що станом на 2007 р. в

Україні існувало 18 агрохолдингів (що мали у користуванні землі загальною площею 1,7 млн. га, із середньою площею земель в одному холдингу 94 тис. га), станом на 2009 р. кількість агрохолдингів збільшилась до 33 (із загальною площею земель у користуванні 4,0 млн. га та середньою площею земель в одному холдингу 121 тис. га). Земельний банк 33 найбільших аграрних холдингів України становив у 2009 р. приблизно 3 млн. га. Ці землі, в основному, відводилися під рослинництво. Оскільки загальна площа сільськогосподарських угідь в Україні становить близько 42 млн. га, з них рілля – близько 30–33 млн. га, то можна говорити про те, що 33 компаніями контролювалося 10 % оброблюваних угідь країни [15]. Станом на 2011 р. кількість агрохолдингів становила уже 76 одиниць, які контролювали приблизно 30 % ріллі України. Тому, незважаючи на незначну частку агрохолдингів у загальній структурі сільськогосподарських підприємств, питома вага орендованої ними землі дає можливість констатувати існування проблеми монополізму ринку землі.

Зокрема, протягом 2007–2012 рр. спостерігалась тенденція до збільшення площі сільськогосподарських земель, яку орендує найбільший агрохолдинг. Так, протягом 2007–2009 рр. значення показника становило 330 тис. га, і уже у 2011–2012 рр. ця площа збільшилась на 61,2 % – до 532 тис. га (Табл. 2).

Таблиця 2

Кількість та розміри агрохолдингів в Україні

№ з/п	Показник	2007-2009 рр.	2010-2011 рр.	2011-2012 рр.
1.	Кількість агрохолдингів, од.	35,0	65,0	76,0
2.	Площа сільськогосподарських земель в оренді у агрохолдингів, млн. га	3,0	5,7	9,0
3.	Площа сільськогосподарських земель, яку орендує найбільший агрохолдинг, тис. га	330,0	532,0	532,0
4.	Середній розмір агрохолдинга, тис. га	85,7	87,7	93,6

Джерело: [6, 8].

Привертає увагу і середній розмір агрохолдингів. Якщо у 2007–2009 рр. такий показник становив 85,7 тис. га, то уже протягом двох наступних років значення показника збільшилося на 2 тис. га і у 2011–2012 рр. становило 93,6 тис. га, що вказує на постійний та прогресуючий розвиток агрохолдингового типу ведення бізнесу та розширення їх земельного банку.

За період 2009–2011 рр. відбулися суттєві зміни у розподілі земельних угідь агрохолдингами України. Так, після купівлі холдингів «Дакор» та «Райз», Ukrlandfarming у 2011 р. більш, ніж на 130 тис. га випереджав свого найближчого конкурента за розміром земельного банку в Україні – холдинга NCH (Табл. 3). Цього ж року МКК ім. Ілліча став підконтрольним холдингу «Harveast», який утворився на базі його активів. Сільгоспвиробник «Укррос», у свою чергу, з 2011 р. контролюється агрохолдингом «Кернел». Розміри сільськогосподарських земель, що використовуються «Миронівським хлібопродуктом» не змінилися протягом останніх років, лише у 2010 р. порівняно з 2009 р. значення показника збільшилося на 55,5 %. У таких учасників ринку як «Мрія Агрохолдинг», «Астарта-Київ» та «Агротон» спостерігалась тенденція до зростання їх земельного банку, але в «Українських аграрних інвестиціях» та «Приват-Агрохолдингу» помітним було зменшення площі орендованої ними землі. Проте, земельні банки найбільших холдингів збільшувалися і перевищували 100 тис. га, що дає можливість говорити про становлення мегаагрохолдингів та посилення монополізації на ринку землі.

У просторовому розрізі найбільше сільськогосподарських земель контролюється холдингами у Івано-Франківській, Тернопільській, Хмельницькій і Чернівецькій областях – понад половину. Найменш поширені холдинги у Закарпатській, Запорізькій та Одеській областях. Найбільші за розмірами землекористувань агрохолдинги (від 400 до 600 тис. га) розміщують своє виробництво у найпридатніших для сільського господарства регіонах – Полтавській, Вінницькій, Хмельницькій, Сумській і Чернігівській областях; від 200 до 400 тис. га – у Черкаській, Харківській, Тернопільській, Житомирській та Донецькій областях [14].

Таблиця 3

**Динаміка земель сільськогосподарського призначення,
що використовувалися агрохолдингами України протягом 2009-2011 рр.**

№ з/п	Агрохолдинги	Рік			2011 р. до 2009 р.,(+,-)	Темп приросту, %
		2009	2010	2011		
1.	Ukrlandfarming	-	-	430	430	-
2.	NCH Capital	-	-	400	400	-
3.	Кернел - Груп	85	180	340	255	300,0
4.	Миронівський хлібопродукт	180	280	280	100	55,6
5.	Українські аграрні інвестиції	330	330	260	-70	-21,2
6.	Мрія Агрохолдинг	201	228	240	39	19,4
7.	Harveast	-	-	225	225	-
8.	Астарт-Київ	166	166	210	44	26,5
9.	ДГ «Нафком-Агро»	200	200	200	0	0,0
10.	Агротон	134	134	151	17	12,7
11.	Приват-Агрохолдинг	150	150	136	-14	-9,3
12.	Лотуре	100	100	100	0,0	0,0
13.	Нібулон	70	70	70	0	0,0
14.	ММК ім. Ілліча	225	225	-	-225	-
15.	Райз-Агро	150	160	-	-150	-
16.	Дакор	163	163	-	-163	-
17.	Укррос	105	105	-	-105	-

Джерело: [10].

Формування агрохолдингів здійснюється дуже динамічно, все більше землі залучається у їх використання, обмежуючи тим самим можливості для ефективного та прибуткового функціонування дрібних та середніх сільгоспвиробників. Так, земельний банк найбільших агрохолдингів 2007 р. коливається у межах від 80 до 240 тис. га, тоді як у 2012 р. значення такого показника варіює уже від 146 до 532 тис. га [13]. Тому, протягом 2007–2012 рр. у стратегії діяльності українських агрохолдингів спостерігалось кілька основних тенденцій: збільшення земельного банку, вихід на міжнародний ринок капіталу, злиття і поглинання, а також прагнення аграрних компаній середньої ланки перерости на структуру агрохолдингу за рахунок накопичення землі та залучення міжнародних інвестицій.

Але водночас агрохолдинги здійснюють виробництво високорентабельної сільськогосподарської продукції, переважно, це вирощування монокультур (зернові, цукровий буряк, соняшник, ріпак, соя), яке не супроводжується внесенням органічних добрив (тваринництво розвивається значно меншою мірою), та здійснення високоінтенсивного виснажливого землеробства з порушенням вимог сівозмін і раціональної структури посівів, як наслідок – стрімко погіршується стан сільськогосподарських угідь. Так, рентабельність вирощування цукрового буряку, зерна та насіння соняшнику є найвищими серед продукції рослинництва у 2011 р., коли ці показники становлять 36,5, 57,0 та 26,1 % відповідно (табл 4). Привертає увагу також розведення ВРХ, овець та кіз, рентабельність виробництва м'яса яких – 24,8 та 39,6 %. Популярним залишається також виробництво яєць з показником доходності 38,8 %. Серед агрохолдингів України спостерігається ситуація, коли вирощування зернових, соняшника та цукрових буряків є пріоритетними напрямками діяльності, що підтверджується відповідними показниками рентабельності виробництва таких видів продукції рослинництва.

Зокрема, компанія «Кернел-Груп», найбільший виробник олії в Україні, займає близько 35 % цього ринку. Також холдинг є другим за величиною експортером зерна та ячменю. Найбільшим виробником курятини є «Миронівський хлібопродукт», який у цьому сегменті ринку займає 50 %. Сільгоспвиробник вирощує зернові (озима пшениця, ярий та озимий

ячмінь, кукурудза), олійні (соняшник, соя) та технічні культури (озимий ріпак). Агрохолдинг «Астарта-Київ», займаючи на ринку цукрового буряку 16 %, став наймасштабнішим виробником цукру в Україні. Крім вирощування такої технічної культури, компанія здійснює виробництво ячменю, пшениці, сої та соняшника. Такий же набір вирощування сільськогосподарських культур спостерігається і в агрохолдинга «Sintal Agriculture». Ключовим напрямом роботи виробника «Ukrlandfarming» є рослинництво.

Таблиця 4

Рентабельність вибраної продукції сільськогосподарського виробництва

Рік	Рентабельність сільськогосподарського виробництва, %												
	у тому числі												
	Продукція рослинництва	з неї					Продукція тваринництва	з неї					
		зерно	насія соняшнику	цукрові буряки	картопля	овочі відкритого ґрунту		м'ясо ВРХ	м'ясо свиней	м'ясо овець та кіз	м'ясо птиці	молоко	яйця
2007	32,7	28,7	75,9	-11,1	24,7	14,1	-13,4	-41,0	-27,6	-46,4	-19,0	13,8	9,1
2008	19,6	16,4	18,4	7,1	7,9	11,1	0,1	-24,1	0,3	-38,6	-11,3	4,1	13,0
2009	16,9	7,3	41,4	37,0	12,9	19,1	5,5	-32,9	12,1	-31,8	-22,5	1,4	13,1
2010	26,7	13,9	64,7	16,7	62,1	23,5	7,8	-35,9	-7,8	-29,5	-4,4	17,9	18,6
2011	32,3	26,1	57,0	36,5	17,7	9,9	13,0	-24,8	-3,7	-39,6	-16,8	18,5	38,8

Джерело: [12].

Стратегічною прерогативою цього холдингу є його вихід на третє місце за експортом зернових культур [8]. Виробництво зернових культур традиційно займає провідні позиції у структурі всієї продукції рослинництва. Останні роки демонструють, що в структурі валової продукції сільського господарства зернові культури в середньому формують 18 % загального обсягу виробництва сільськогосподарської продукції. За даними дослідження «Найбільші холдинги в рослинництві України» агентства «AgriSurvey» асоціації «Український клуб аграрного бізнесу», перше місце з виробництва зерна і належить «Ukrlandfarming». Будучи найбільшим латифундистом не тільки України, а й Східної Європи, компанія виробляє майже десяту частину всього зерна, вирощеного агрохолдингами, і генерує близько 3 % загальноукраїнського врожаю [13]. У трійці лідерів – найбільший виробник курятини «Миронівський хлібопродукт» та «New Century Holding».

Як бачимо, агрохолдинги у своїй діяльності займаються вирощуванням тих видів рослин та розведенням тих видів тварин, які приносять найбільшу доходність. Займаючи у відповідних сегментах більше 20 %, а у деяких випадках і понад 50 % його місткості, агрохолдинги перетворюються на монополістів сільськогосподарського ринку.

Все це призводить до зникнення конкуренції на ринку землі та зародження монополії агрохолдингів. Серед ознак цього явища можна виокремити:

- встановлення різноманітної та нічим не обґрунтованої орендної плати за використання земельних ділянок, яку неможливо було б встановити за умов існування значної конкуренції на ринку;
- спотворення результатів земельних торгів, аукціонів, конкурсів, тендерів;
- усунення з ринку землі або обмеження доступу на ринок (вихід з ринку) інших суб'єктів господарювання, покупців, продавців;
- розподіл ринку оренди земельних ділянок як товару за територіальним принципом, цільовим призначенням земельних ділянок, за колом продавців, покупців або споживачів чи за іншими ознаками [3];
- узгоджені дії сільськогосподарських підприємств, що входять до холдингу, спрямовані на визначення спільної політики у питаннях оренди, а також погоджена конкурентна поведінка (діяльність, бездіяльність) цих суб'єктів господарювання.

Попередження монополізації доступу до земельних ресурсів сільськогосподарського призначення має здійснюватися із урахуванням усього комплексу механізмів щодо захисту

економічної конкуренції, які вже присутні у вітчизняній правовій системі, а саме – антимонопольного законодавства. Для забезпечення збалансованого розвитку сільського господарства і сільських територій та запобігання монополізації ринку сільськогосподарської продукції необхідною є цілеспрямована регуляторна державна політика, спрямована на:

- створення рівних економічних умов для розвитку аграрних підприємств та агропромислової інтеграції різних організаційно-правових форм;
- запровадження механізму, який би забезпечував сплату податків підприємцями не за місцем реєстрації їх головної компанії, а за місцем діяльності їх аграрних підрозділів (у сільській місцевості);
- розробку цільових програм державної підтримки малого та середнього бізнесу на селі;
- регулювання впливу діяльності агрохолдингів на стан навколишнього природного середовища, зокрема ґрунтів [4].

Враховуючи викладене вище, можна дійти висновку, що діяльність агрохолдингів на ринку землі України є інтенсивною, що підтверджується їх стрімким розвитком, диверсифікацією виробленої ними продукції та своєрідним регіональним розподілом. Створення агрохолдингів, з одного боку, є цілком природним наслідком прагнення бізнесу підвищувати власну ефективність за рахунок концентрації ресурсів за умов глобалізованого аграрного ринку, але, з іншого боку, їх діяльність спричиняє зростання ризику монополізації ринку та обмеження економічної конкуренції, що вимагає проведення виваженої та гнучкої антимонопольної політики, спрямованої на регулювання та недопущення проявів монополізму ринку землі та неефективного її використання. Так, протягом 2007–2012 рр. кількість агрохолдингів збільшилася у 4,2 рази, при цьому питома вага використовуваної ними сільськогосподарської ріллі досягла приблизно 30%. В окремих сегментах ринку землі спостерігається ситуація, коли одним агрохолдингом контролюється більше половини виробництва певного виду продукції. І саме тому, регуляторна аграрна політика держави у сфері конкурентних відносин має спрямовуватися на недопущення монополізації ринку оренди землі й сільгосппродукції чи втрати конкуренції на них, а також на створення рівних економічних умов для розвитку підприємств різних розмірів й організаційно-правових форм.

Література:

1. Данкевич А.Є. Передумови та основні принципи розвитку агрохолдингів / А.Є. Данкевич // Економіка АПК. – 2011. – № 5. – С. 139-147.
2. Мартин А.Г. Антимонопольне регулювання ринку земель // Землеустрій і кадастр. – 2009. – № 2. – С. 55-63.
3. Мартин А. Захист економічної конкуренції у сільськогосподарському землекористуванні: переваги і недоліки агрохолдингів / А. Мартин // Землевпорядний вісник. – 2010. – № 8. – С. 26-32.
4. Мірзоева Т.В. Агрохолдинги України в умовах сьогодення / Т.В. Мірзоева // Інноваційна економіка. – 2012. – №8. – С. 90-92.
5. Черевко Г. Агрохолдинги як нові організаційні форми крупно товарного господарювання в агробізнесі України / Г. Черевко // Аграрна економіка. – 2012. – Т.5. – № 1-2. – С. 9-16.
6. Зарицька Н.П. Розвиток і ефективність діяльності агрохолдингів в Україні / Н.П. Зарицька. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gisap.eu/node/14415>.
7. Зарицька Н.П. Синергетичний ефект в агрохолдингах / Н.П. Зарицька. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://me.fem.sumdu.edu.ua/docs/d031.pdf>.
8. Земельні банки агрохолдингів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.farmer.org.ua/novosti/zemelnye-banki-agroholdingov.html>.
9. Кучер А. Специфіка конкуренції в контексті розвитку агрохолдингів / А. Кучер. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.confaiapv.at.ua/publ/konf_24_25_cherven_2010/10_specifika_konkurenciji_konteksti_rozvitku_agrokholdingiv/2-1-0-79.
10. Ниценко В.С. Стан і перспективи розвитку ринку землі в сільському господарстві України / В.С. Ниценко. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://investycii.org>.
11. Осетрова О.П. Синергетичний ефект вартості при корпоративному злитті і поглинаннях / О.П. Осетрова, В.В. Россоха. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/chem_biol/Agroin/2010_10-12/ROSSOKHA.pdf.

12. Офіційний сайт Державного комітету статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.ukrstat.gov.ua/.
13. Топ 10 агрохолдингів по виробництву зерна в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://forbes.ua/business/1340737>.
14. Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна переорієнтація [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ief.org.ua/Dok/Nauk_dop_2.pdf.
15. Холдинг як основна форма інтеграції аграрних підприємств - [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.sworld.com.ua>
16. Чорна О.Ю. Інтегровані структури промисловості: сутність, поняття, класифікація / О.Ю. Чорна. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Emp/2010_22_1/.

Пйонтко Н.Б., аспірант кафедри економічної теорії та економіки підприємств АТСО ФПУ.

Влияние деятельности агрохолдингов на становление монополизации рынка земли в Украине. В статье представлены основные результаты исследования рынка земли, выяснены основные формы хозяйствования и определены доли агрохолдингов в структуре всех аграрных предприятий Украины. Значительное внимание уделяется вопросу корреляции понятий конкуренции и деятельности холдингов на рынке аренды земли, а также анализа распределения земель между крупнейшими агрохолдингами. Дается информация об изменении количества и размеров такой формы хозяйствования. Разъясняется суть синергетических эффектов в деятельности агрохолдингов и рассматриваются преимущества и недостатки такой формы ведения бизнеса с указанием методов антимонопольного регулирования рынка земель.

Ключевые слова: конкуренция, монополизация, агрохолдинг, земельный банк, рынок земли, аграрная экономика, антимонопольное законодательство.

Piontko N.B., Post-graduate student of the Department of Economic Theory and Economics of Enterprises of ALSR FTU

Influence of agricultural holdings activity on the establishment of land market monopolization in Ukraine. The article presents the main results of the land market, clarifies the main form of management and certain share of agricultural holdings in the structure of agricultural enterprises in Ukraine. Considerable attention is paid to the discussion of the concepts of competition and holdings in the land market, and the distribution of land between the largest agriholdings. The article contains information about the change in the number and size of this form of management. The essence of synergy effects of agricultural holdings is explained and the advantages and disadvantages of this form of business indicating methods of anti-monopoly legislation of the land market are revealed.

Key words: competition, monopolization, agricultural holding, the land bank, the land market, agricultural economy, anti-monopoly legislation.

УДК 658.14:620.91](477)

Ткаченко Я.С.,

канд. екон. наук, доцент кафедри фінансів та кредиту
АПСВ ФПУ

Нестеренко В.А.,

студент IV курсу економічного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Фінансове забезпечення енергозберігаючих проектів в Україні

У статті висвітлюються основні джерела та форми фінансування проектів по енергозбереженню, які реалізуються в Україні. Зокрема, основну увагу зосереджено на кредитному продукті УКЕЕР, що розроблений у межах Програми енергозбереження та енергоефективності Європейським банком реконструкції та розвитку спеціально для українських приватних компаній будь-якого сектора економіки. Також досліджуються форми проектного фінансування, що використовуються при фінансуванні, управлінні й експлуатації об'єктів енергетичної інфраструктури.

Ключові слова: енергозберігаючі проекти, енергоресурси, відновлювальна енергетика, концесія, фінансові посередники, інвестиції, УКЕЕР.

Задоволення потреб України паливно-енергетичними ресурсами та підвищення ефективності їх використання є одним із ключових викликів сучасного етапу економічного розвитку країни. Розв'язання цієї проблеми потребує не лише поглибленого аналізу енергоефективності економіки, а й дослідження проектів, що реалізуються в енергетичній галузі, зокрема у сфері нетрадиційної та відновлювальної енергетики.

Питання розвитку та аналізу сучасного стану паливно-енергетичного комплексу України порушено у дослідженнях Р.О. Ведмеденко, М.М. Ворончука, Є.М. Бочкарьової, Б.З. Піріашвілі, Б.П. Чиркіна, І.К. Чукаєвої. Дослідженням проблем взаємодії держави та приватного бізнесу у світовій практиці та різних форм державно-приватного партнерства займалося багато зарубіжних та вітчизняних науковців. Зокрема, Е.Р. Йескомб не тільки систематизував типи проектних контрактів між уповноваженою особою державного сектора та проектною компанією, а й окреслив основні хеджеві стратегії управління фінансовими ризиками в проектному фінансуванні. У цій сфері працюють також російські дослідники В.Г. Варнавський, А.А. Медков, В.А. Цветков. Серед вітчизняних учених, які вивчали механізм застосування ДПП, зокрема, угод про розподіл продукції, орендних (лізингових) відносин в Україні, Г.О. Бардиш, Є.В. Жернова, О.О. Ляхова, С.В. Науменкова, Т.В. Майорова, А.А. Пересада та ін. Щодо аналізу проектів, реалізованих у межах проектного фінансування в енергетичній галузі, то цікавим є дослідження А.Е. Барінова, де систематизовано російський та світовий досвід проектного фінансування, зокрема, в країнах Африки, Азійсько-Тихоокеанського регіону, Північної та Латинської Америки, Європи.

Високо оцінюючи наявний науковий доробок, який використано як підґрунтя цього дослідження, слід зазначити, що серед наукових праць майже відсутні розробки щодо аналізу енергетичної галузі України з позицій проектного фінансування та забезпечення фінансовими ресурсами енергозберігаючих технологій, що і зумовлює актуальність наукових досліджень у цій сфері.

Метою цієї статті є дослідження основних проектів в енергетичній сфері в Україні та форм їх реалізації, зокрема, у межах проектного фінансування.

Теза про високу енергозалежність країни є надзвичайно поширеною в Україні. Дійсно, обсяги імпорту енергоресурсів з кожним роком зростають. Тому, оцінюючи ступінь

енергозалежності країни та сучасний стан енергетичної галузі України, насамперед, проаналізуємо обсяги власного виробництва та імпорту енергоресурсів.

Таблиця 1

Виробництво та імпорт енергоресурсів України

№ з/п	Енергоресурси	Виробництво, тис. т еквіваленту сирої нафти			Імпорт, тис. т еквіваленту сирої нафти		
		2009	2010	2011	2009	2010	2011
1.	Вугілля і торф	32053	33087	40047	4965	7617	8340
2.	Сира нафта	3982	3590	3407	7219	7827	5714
3.	Нафтопродукти	-	-	-	5372	6029	7720
4.	Природний газ	16154	15426	15528	30650	29551	36179
5.	Атомна енергія	21764	23387	23672	-	-	-
6.	Гідроелектроенергія	1026	1131	941	-	-	-
7.	Вітрова та сонячна енергія	4	8	10	-	-	-
8.	Біопаливо та відходи	1450	1458	1580	-	-	-
9.	Електроенергія	-	-	-	2	2	3
10.	Теплоенергія	-	-	-	-	-	-
11.	Всього	76433	78087	85185	48208	51025	57956

Джерело: [1]

Припустимо, що потреба країни в енергоресурсах становить суму обсягів власного виробництва енергоресурсів та обсягів імпорту (без врахування втрат при транспортуванні та ін.). Тоді у 2009 р. ця сума сягала 124 641 тис.т, а у 2011 р. зросла до 143 141 тис. т. Тобто, питома вага імпорту енергоресурсів в їх сукупному обсязі становила близько 40,5 %.

Основними енергоресурсами, що використовуються в країні, є вугілля та атомна енергія. Причому, виробництво вугілля і торфу, а також обсяги їх імпорту мають стійку тенденцію до зростання в період з 2009 до 2011 р. Виробництво атомної енергії, сирої нафти, а також природного газу, знаходяться на одному рівні за вказаний період. Левову частку структури імпорту енергоресурсів становить імпорт природного газу (Табл. 1). Питання ціни російського газу є не лише предметом наукових дискусій, а й викликає неабиякий резонанс у суспільстві. Проблемним для України також залишається і ринок нафтопродуктів, який цілком залежить від обсягу імпорту. І тут стратегічного значення для України набуває виробництво і використання альтернативних видів енергоресурсів, таких як гідроелектроенергія, вітрова та сонячна енергія. Зокрема, використання останнього енергоресурсу збільшилося в період з 2009 до 2011 р. більше ніж як вдвічі (Табл. 1).

Для порівняння проведемо аналіз використання енергоресурсів розвинутими країнами світу та Україною. Графічне представлення подано на Рис. 1.

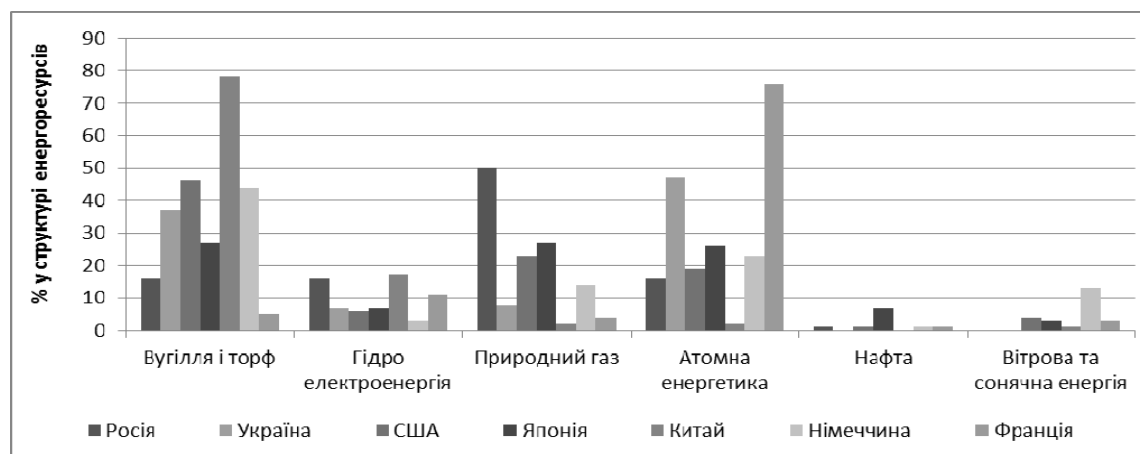

Рис. 1. Використання видів енергоресурсів у країнах світу

Джерело: [2]

Аналогічно Україні, в Китаї найбільше використовується вугілля і торф, що обумовлено значними запасами вугілля в країні. Природний газ є основним енергоресурсом Росії, тому що країна має великий запас цієї сировини. Історичний розвиток економічних відносин у Франції призвів до того, що країна є лідером використання атомної енергетики. Але сучасні реалії вказують на те, що за такої політики існує реальна загроза екологічної небезпеки. Яскравим свідченням тому стала техногенна катастрофа на атомній електростанції Фукусіма в Японії. Німеччина є одним із лідерів із виробництва та використання нетрадиційних видів енергії (вітрової та сонячної).

Європейський союз при вирішенні питань енергозалежності також пішов шляхом підвищення енергоефективності та використання нетрадиційних відновлювальних джерел енергії. В ЄС у межах політики підвищення енергетичної стійкості на період 2007–2013 рр. заплановано виділення близько 10,1 млрд. євро на заходи із підвищення енергоефективності (energy efficiency – EE) та на фінансування відновлюваних джерел енергії (renewables – RE) [3]. Крім того, під егідою Європейського фонду регіонального розвитку було започатковано так звану ініціативу JESSICA (Joint European Support for Sustainable Investment in City Areas), основна мета створення якої полягає у фінансуванні новітніх технологій забезпечення розвитку міської інфраструктури. Наприклад, в Естонії у межах названої ініціативи створили одноіменний JESSICA холдинг для забезпечення підвищення енергоефективності у житловому фонді країни. Загальний обсяг фонду холдингу JESSICA становить 49 млн. євро. Кошти фонду через фінансових посередників SEB банк і Swedbank надаються квартирним товариствам та громадам власників квартир через встановлення фіксованої процентної ставки (не більше 4,4 %) на позики терміном до 20 років. У межах зазначеного проекту підписано більше 230 контрактів загальною сумою 18,4 млн. євро. Очікувана економія енергії сягає близько 33 % [3]. Обсяг фонду JESSICA, створеного в Литві для підтримки енергоефективності житлових будинків, становить 227 млн. євро.

Цікаво, що при фінансуванні й експлуатації об'єктами інфраструктури, у тому числі енергетичної, часто використовуються форми проектного фінансування. Найбільшого поширення й у світі, і в Україні отримали такі форми взаємодії держави та приватного бізнесу, як створення спільного підприємства, договір про розподіл продукції і концесія. При цьому кожна країна, із урахуванням традицій ведення бізнесу та потреб суспільства, самостійно встановлює пріоритети при створенні законодавчого поля. Зокрема, в Україні хронологічна послідовність створення нормативно-правового поля для забезпечення діяльності у межах проектного фінансування мала свої особливості.

Поняття і статус спільного підприємства визначаються Законом України «Про зовнішньоекономічну діяльність», прийнятим у квітні 1991 р. Так, ст. 3 цього закону визначається, що суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності в Україні серед інших є спільні підприємства за участю суб'єктів господарської діяльності України та іноземних суб'єктів господарської діяльності, які зареєстровані в Україні та мають постійне місцезнаходження на території України. Спільні підприємства є самостійними учасниками зовнішньоекономічних відносин і відповідно до ст. 1 вказаного закону визначаються як підприємства, які базуються на спільному капіталі суб'єктів господарської діяльності України та іноземних суб'єктів господарської діяльності, на спільному управлінні та на спільному розподілі результатів та ризиків [4].

Закон «Про концесії» був прийнятий у липні 1999 р., а у грудні того ж року був прийнятий Закон України «Про концесії на будівництво та експлуатацію автомобільних доріг», що засвідчило підвищену зацікавленість держави до об'єктів транспортної інфраструктури. Постановою Кабінету Міністрів України № 2293 від 1 грудня 1999 р. було затверджено Перелік об'єктів державної власності, які можуть надаватись у концесію [5]. Серед визначених об'єктів необхідно назвати Новоазовську вітрову електростанцію потужністю 50 МВт (Донецька область) та Сиваську вітрову електростанцію потужністю 20 МВт (Херсонська область). У січні 2012 р. Постановою Кабінету Міністрів України № 71 було затверджено окремий перелік об'єктів паливно-енергетичного комплексу права державної власності, які можуть надаватись в концесію. Відповідно до нього у концесію може бути передано чимало вітчизняних шахт.

Закон України «Про угоди про розподіл продукції» було прийнято 14 вересня 1999 р. Відповідно до його норм на початку 2013 р. Кабінет Міністрів схвалив проект угоди про розподіл продукції від видобутку сланцевого газу на Юзівській площі між Україною, компанією «Shell Exploration and Production Ukraine Investment B.V.» і «Надра Юзівська», про що повідомляється у розпорядженні Кабінету Міністрів № 23 від 23 січня 2013 р., опублікованому на урядовому порталі.

У межах Програми енергозбереження та енергоефективності Європейським банком реконструкції та розвитку (ЄБРР) спеціально для України було розроблено кредитний продукт УКЕЕР. Названа програма спеціально призначена для українських приватних компаній будь-якого сектора економіки, що хочуть здійснити інвестиції у підвищення ефективності використання енергії чи створення джерел відновлюваної енергії, результатом яких стане скорочення споживання енергії, зростання виробництва власних енергоносіїв або більш ефективне її використання. Учасниками проекту УКЕЕР з української сторони стали Укресімбанк та ПАТ «МЕГАБАНК». У межах програми підприємствам надаються кредити на суму не більше 2,5 млн. доларів США строком до п'яти років [6].

Серед проектів, що реалізуються за програмою УКЕЕР, є будівництво сонячної наземної електростанції потужністю 1,37 МВт/год. Проект реалізує ТОВ «Плутон Солар» (Казановський район Миколаївської обл.). Планується, що електростанція вироблятиме 1,6 ГВт/год чистої енергії на рік, при цьому станція буде генерувати достатньо енергії, щоб скоротити викиди вуглекислого газу на більш як 25 тис. т. за весь цикл проекту. Вартість проекту – 5 млн. євро, термін окупності – 7 років. Очікується, що річний прибуток від продажів перевищить 1,1 млн. доларів США при прибутковості проекту на рівні 23 % [7].

У межах програми УКЕЕР серед виробників сільськогосподарської продукції та продуктів харчування також отримали фінансування такі підприємства як: Агрофірма Вербівське, «Схід Авіа-Агро», «Новий Сад», «Мрія хліборобів», «Більшовик», «Балаклійський» (Харківська обл.), «Південь-Агро», «Преображенське» (Запорізька обл.), ЗАТ «УМАС» (Івано-Франківськ), «Оленка» (Луганська обл.), Хмельницька макаронна фабрика, Донецький булочно-кондитерський комбінат, «Нібулон» (Миколаїв), Завод модифікованих жирів і маргаринів компанії Креатив Груп (Кіровоградська обл.), «Нива Переяславщини» (Київ), Гадяцький сирзавод «Гадячсир» (Полтава), Хлібзавод Яричів (Львів) та Дніпровський тепличний комбінат (Дніпропетровськ). Інвестиції в агросектор в основному спрямовані на закупівлю сучасної техніки, яка дозволяє підвищувати продуктивність праці, знижуючи при цьому витрату палива.

У цілому у статті досліджено та проаналізовано 34 проекти із впровадження енергоефективності на підприємствах. Статистичною базою слугував сайт української програми підвищення енергоефективності [7].

По кожному проекту наведено основні відомості про підприємство та його діяльність, обсяг початкових інвестицій, цілі заходу, основні результати реалізації та прибутковість від впровадження інвестицій.

Привабливість проекту, з точки зору інвесторів, можна формалізувати такою функцією:

$$u = f(inv_-, IRR_+, PP_-),$$

де inv_- – обсяг початкових інвестицій; IRR_+ – внутрішня норма прибутку; PP_- – строк окупності інвестиційного проекту.

Обсяг початкових інвестицій безпосередньо впливає на рішення про вкладання коштів у той чи інший проект. Очевидно, що все залежить від фінансової могутності інвестора, але, тим не менш, оперуючи агрегованими показниками макроекономічного рівня, будемо вважати, що у середньому, чим більший обсяг початкових інвестицій, тим менш привабливим є проект.

Внутрішня норма доходності інвестицій – основний показник інвестиційного плану; відсотки прибутку є основним мірилом привабливості.

Останньою незалежною змінною функції є строк окупності проекту. За умов сучасної нестабільної економічної ситуації, період окупності інвестицій є надзвичайно важливим показником, особливо в Україні, де довгострокові інвестиційні проекти є аномальним явищем.

З метою визначення найбільш перспективної та найбільш привабливої для інвесторів галузі економіки України проведемо групування проектів за галузями економіки, в яких функціонують підприємства, де впроваджено енергоефективні технології. Результати розрахунків наведені у Табл. 2.

Таблиця 2

Класферне групування інвестиційних проектів за галузями економіки*

№ з/п	Галузь	Кількість реалізованих проектів	Середній обсяг початкових інвестицій, \$	Середня IRR, %	Середній строк окупності, роки
1.	Електроенергетична	1	5 000 000	23	7
2.	Сільське господарство	14	1 781 343	25	7
3.	Легка промисловість	13	3 830 462	42	4
4.	Важка промисловість	6	19 153 667	65	5

*Джерело: складено авторами на основі даних [7]

За результатами аналізу серед наведених галузей економіки найперспективнішою для вкладання коштів є важка промисловість (найбільша норма прибутку та невеликий строк окупності), але дозволити собі інвестування у цю галузь можуть тільки фінансово могутні інвестори (середній обсяг початкових інвестицій на рівні 19 млн. доларів). Легка промисловість потребує меншого вкладання коштів та має найменший строк окупності, забезпечуючи при цьому високий рівень прибутку. Найменше початкових інвестицій потребує сільське господарство, але при цьому воно має значний період окупності та середній для сучасних економічних реалій України відсоток прибутку.

Проведемо аналогічне групування за регіонами України (областями), в які були спрямовані інвестиційні кошти.

Таблиця 3

Класферне групування інвестиційних проектів за регіонами*

№ з/п	Регіон	Кількість реалізованих проектів	Середній обсяг початкових інвестицій, \$	Середня IRR, %	Середній строк окупності, роки
1.	Харківська область	8	911 600	28,5	7
2.	Івано-Франківська область	4	23 272 500	30,0	5
3.	Миколаївська область	3	7 850 000	26,5	5
4.	Запорізька область	3	2 306 500	24,3	6
5.	Львівська область	2	3 020 000	20,5	7
6.	Херсонська область	2	2 608 500	95,0	4
7.	Дніпропетровська область	2	8 350 000	23,5	5
8.	Луганська область	2	615 750	54,4	7
9.	Хмельницька область	1	215 000	25,0	5
10.	Черкаська область	1	601 000	32,0	5
11.	Чернігівська область	1	1 050 000	53,0	3
12.	Донецька область	1	1 700 000	54,0	3
13.	Кіровоградська область	1	12 000 000	28,0	4
14.	Київська область	1	900 000	45,0	3
15.	Полтавська область	1	1 000 000	155,0	1
16.	АР Крим	1	20 000 000	45,0	3

*Джерело: складено авторами на основі даних [7]

Для ранжування регіонів за привабливістю для інвестицій у енергоефективність запропонуємо таку формулу:

$$RANK = \frac{inv}{\sigma_{inv}} \cdot \alpha_1 + \frac{IRR}{\sigma_{IRR}} \cdot \alpha_2 + \frac{PP}{\sigma_{PP}} \cdot \alpha_3,$$

де $\sigma_{inv}, \sigma_{IRR}, \sigma_{PP}$ – середньоквадратичні відхилення обсягу інвестицій, норми прибутку та строку окупності за регіонами; $\alpha_i, i = \overline{1,3}$ – вагові коефіцієнти.

Аналітичним методом на основі аналізу статистичної інформації були запропоновані такі вагові коефіцієнти: $\alpha_1 = 0,25$, $\alpha_2 = 0,4$, $\alpha_3 = 0,35$. Інвесторами є українські банки, тому будемо вважати, що вони забезпечені фінансовими ресурсами, отже, обсяг початкових інвестицій є найменш значущим. Найбільше на вибір інвестиційного проекту впливає середня норма прибутку, на другому місці – період окупності. Ранжування регіонів наведено на Рис. 2.*

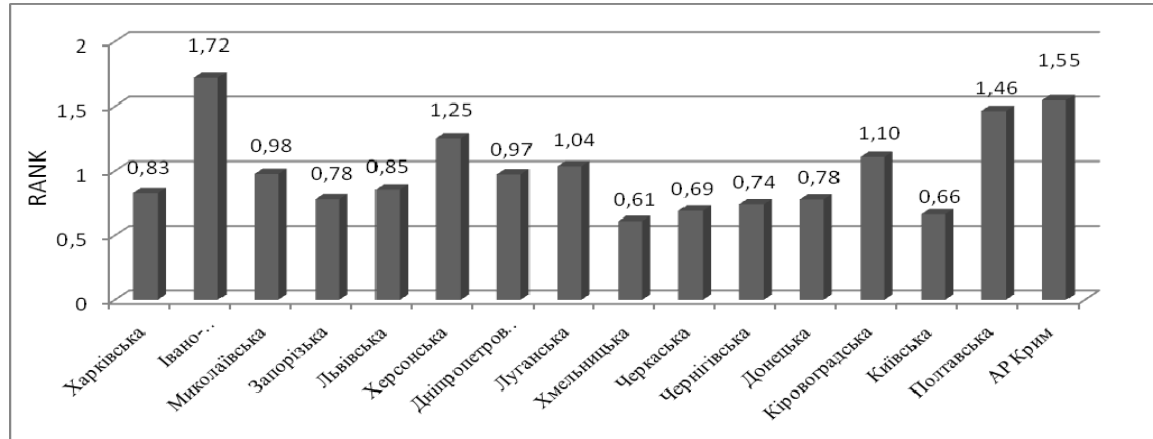

Рис. 2. Узагальнений зважений показник привабливості регіону

*Джерело: розраховано авторами на основі даних [7]

Отже, за результатами обрахунку показника RANK, найпривабливішими регіонами України для впровадження інвестицій у енергоефективні технології є Івано-Франківська (1,72), АР Крим (1,55), Полтавська (1,46) та Херсонська (1,25) області. Найменш привабливими є Хмельницька (0,61), Київська (0,66) та Черкаська (0,69) області.

Крім того, у процесі розгляду перебувають шість нових проектів загальною сумою 9,5 млн. доларів США. Кредитні ресурси планується спрямувати на оновлення сільськогосподарської техніки, придбання нового обладнання, модернізацію лінії виробництва важких верстатів, а також запуск вітроелектростанції.

Враховуючи зазначене вище, зауважимо, що значення цих досліджень зростає за умов світової фінансово-економічної кризи, наслідками якої в Україні стають скорочення виробництва, підвищення цін на енергоносії, зростання безробіття. Як засвідчує практика, інвестування в стійку енергетику сьогодні є одним із пріоритетних напрямів як на стабільних ринках, так і ринках, що інтенсивно розвиваються. Україна має величезний природний потенціал відновлюваних джерел у сфері біоенергетики, оскільки є сільськогосподарською країною, і в сфері сонячної енергетики (має території з високою сонячною активністю).

Отже, завдяки інтенсивному розвитку відновлюваної енергетики Україна може значно підвищити темпи розвитку власної економіки, посилити енергонезалежність від зовнішніх постачальників традиційних енергоресурсів, а також знизити шкідливий вплив на навколишнє середовище і клімат. Досягнення цієї мети потребує державної підтримки та бюджетних ресурсів. І тут не можливо ігнорувати проблеми, що пов'язані з наповненням дохідних частин бюджетів усіх рівнів, що значно обмежують можливості фінансування програм із підвищення енергоефективності. У цьому контексті слід приділити увагу застосуванню форм проектного фінансування як особливого механізму розподілу ресурсів між інвесторами, коли держава має можливість здійснювати контроль за реалізацією проектів, не витрачаючи при цьому бюджетних коштів. Реалізація інфраструктурних проектів у сфері альтернативної енергетики сприятиме наданню потужного імпульсу розвитку економіки країни, забезпеченню наявних підприємств замовленнями, створенню абсолютно нових виробництв і нових робочих місць.

Література:

1. Енергетичний баланс України. Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

2. World development indicators (WDI) [E-resource]. – Access mode: <http://databank.worldbank.org/ddp/home.do>.
3. European Regional Development Fund (ERDF) investments in energy efficiency improvements and the use of renewable energy in residential buildings 2007-2013 [E-resource]. – Access mode: <http://www.eib.org/epcc/ee/documents/04-erdf-2007-2013.pdf>.
4. Про зовнішньоекономічну діяльність: Закон України від 16 квітня 1991 р. № 959-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/959-12/page>.
5. Про угоди про розподіл продукції: Закон України від 14 вересня 1999 р. № 1039-XIV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1039-14/page>.
6. Європейський банк реконструкції та розвитку відзначив Укресімбанк за розвиток Програми енергоефективності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eximb.com/ukr/about/press/2012/10/09/727/>.
7. Реалізовані проекти. Українська програма підвищення енергоефективності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukkeep.org/ua/case-studies>.

Ткаченко Я.С., канд. экон. наук, доцент кафедры финансов и кредита АТСО ФПУ, Нестеренко В.А., студент IV курса экономического факультета Киевского национального университета имени Тараса Шевченко

Финансовое обеспечение энергосберегающих проектов в Украине. В статье рассматриваются основные источники и формы финансирования проектов по энергосбережению, которые реализуются в Украине. В частности, основное внимание сосредоточено на кредитном продукте УКЕЕР, разработанным в рамках Программы энергосбережения и энергоэффективности Европейским банком реконструкции и развития специально для украинских частных компаний какого-либо сектора экономики. Также исследуются формы проектного финансирования используемых при финансировании, управлении и эксплуатации объектов энергетической инфраструктуры.

Ключевые слова: энергосберегающие проекты, энергоресурсы, возобновительная энергетика, концессия, финансовые посредники, инвестиции, УКЕЕР.

Tkachenko Ya.S., Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Finance and Credit of the ALSR FTU,

Nesterenko V.A., Fourth-year student of the Economic Faculty of Kyiv National University named after T.Shevchenko

Financial providing of energysaving projects in Ukraine. The article reveals the main sources and and forms of financial providing of energy-saving projects in Ukraine. In particular credit product of UKEEP that is provided by European Bank for Reconstruction and Development for Ukrainian private companies is focused. Forms of project financing which are used for financing, management and operation of energy objects are researched.

Key words: energysaving projects, energy sources, renewal energy, concession, financial mediators, investments, UKEEP.

УДК 338.483:339.138](477)

Шолудченко С.В.,

канд. екон. наук, доцент кафедри маркетингу АПСВ ФПУ

Формування національного туристичного бренду України на ринку туристично-рекреаційних послуг

У статті розглядаються питання формування факторів, що впливають на розвиток туризму та рекреації в Україні, основні складові національного туристичного бренду, розвитку цього ринку, його інфраструктури, проблеми залучення нових споживачів туристично-рекреаційних послуг. Запропоновано принципи, за якими може формуватись бренд країни та розвиватись вітчизняний туристичний ринок. Стверджується, що позитивний результат створення вдалого національного бренду залежить від постійної і систематичної роботи зацікавлених сторін ринку туристичних послуг – держави, туристичної інфраструктури, територіальних громад.

Ключові слова: бренд, територія, туризм, рекреація, лідери туристичного ринку, проблеми ринку, принципи формування ринку.

Ринок туристично-рекреаційних послуг перспективний з точки зору забезпечення здорового способу життя і відновлення сил працюючого населення. Розвиток туристично-рекреаційного сектора економіки забезпечує надходження інвестицій, що не пов'язані із традиційними галузями й ресурсами і сприяє міжнародному визнанню нашої держави. Існуючі тенденції світового ринку вказують на збільшення кількості туристів з 25 млн. осіб у 50-х роках минулого століття до 982 млн. осіб у 2011 р. по всьому світу. Міжнародний туризм займає 30 % світового експорту послуг та 6 % загального експорту товарів та послуг, а у багатьох країнах посідає навіть провідне місце серед статей доходу національних бюджетів [2–7]. Туризм посідає четверте місце за обсягами експорту після палива, хімікатів та продуктів харчування, що підтверджує його важливість у міжнародній економіці. Провідні позиції на європейському ринку туристично-рекреаційних послуг утримують такі відомі туристичні країни як Франція, Італія та Іспанія.

Україна, враховуючи свою територіальну близькість до лідерів туристичного ринку та історичну унікальність (значна частина європейських країн правили нашою державою чи її частиною у різні історичні періоди часу, наприклад, Польща, Угорщина, Росія, Австрія та ін.) може використати як історичне минуле, так і унікальні сучасні рекреаційні можливості як туристичної держави для формування свого національного бренду. За даними компанії Future Brand, яка публікує результати досліджень національних брендів, у 2012 р. Україна в рейтингу національних туристичних брендів посіла 98-е місце. Порівняно з 2011 р. наш національний бренд покращив свій рейтинг на сім позицій. Зростання рейтингу національного бренду обумовлено проведенням чемпіонату Європи з футболу у 2012 р. У той самий час, наші найближчі сусіди в рейтингу національних брендів мають набагато кращі позиції. Так, Туреччина посідає 45-е, Угорщина – 65-е, Польща – 75-е, Росія – 82-е місце [16].

Як постачальник туристично-рекреаційних послуг Україна має певні конкурентні переваги, а саме: природно-ресурсний потенціал, наявність історико-культурних пам'яток (пам'ятки архітектури, історичні місця, культурні осередки), вигідне географічне розташування. Поряд з цим існує багато перешкод, які стримують розвиток туризму в Україні: рівень злочинності, політико-економічна нестабільність, стан екології, невідповідність стандартам якості обслуговування та рекреаційної інфраструктури тощо. Для виходу на міжнародний ринок туризму як постачальника якісних туристично-рекреаційних послуг Україні необхідно здійснити заходи щодо вирішення викладених вище проблем.

Поштовхом у покращенні іміджу і створенні позитивно національного бренду країни як зазначалося вище, є заходи міжнародного масштабу – наприклад, Єврочемпіонат з футболу

та ін. Вдалим прикладом реалізації потенціалу міжнародного спортивного форуму стала Німеччина, кількість туристичних прибувань в якій через рік після чемпіонату світу 2006 р. з футболу зросла на 30 %. Вітчизняні експерти туристичного ринку теж висловлюють думку про значне зростання туристичних потоків у 2013 р. в Україну після вдалого проведення Євро-2012.

Все більше і більше країн усвідомлюють важливість її національного бренду і витрачають значні кошти на створення позитивного іміджу країни у світі. Уряди країн-лідерів постачальників туристично-рекреаційних послуг усвідомлюють значення національного бренду та інвестують у його просування за кордоном значні ресурси як фінансові, так і іміджеві. Наприклад, Саудівська Аравія – 6 млрд. доларів, Франція – близько 3,1 млрд., США – 1,4 млрд., Великобританія – 1,2 млрд., Німеччина – 1,2 млрд. доларів [17; 18]. У той самий час Україна формує свій міжнародний імідж своєрідно. Так, у грудні 2005 р. Міністерством закордонних справ України було проведено тендер на суму 14 млн. грн. щодо формування позитивного іміджу нашої держави. У цьому тендері виграла компанія, що не мала відповідного досвіду, і основна діяльність якої була пов'язана із оцінкою нерухомості та цінних паперів. У результаті через кілька місяців тендер було відмінено. Іншим показовим випадком є проведення у вересні 2012 р. Державною агенцією з інвестицій та управління національними проектами заходів щодо рекламування нашої держави у закордонних ЗМІ. Кошти у розмірі 1 млн. євро отримала маловідома компанія «Ost-West», яка не має навіть власного сайту [15].

Сьогодні існує кілька рейтингів країн щодо оцінки національного бренду. Нами досліджено рейтинг на основі методики Саймонта Анхольта, відомого британського вченого, який розробив методику розрахунку національного бренд-індексу (NBI) [1; 8; 9] (Рис. 1). За його методикою, національний бренд – збірний образ країни, який складається з туризму, населення, інвестицій, експорту, урядової політики. Таким чином, з одного боку, туризм – це складова національного бренду і водночас помітна взаємозалежність розвитку туризму від іміджу країни. Цією методикою підтверджується теза щодо системності і комплексності напрямів роботи у просуванні бренду країни, адже дисбаланс хоча б однієї складової може створити перешкоди і загрози маркетингової роботи у цьому напрямі.

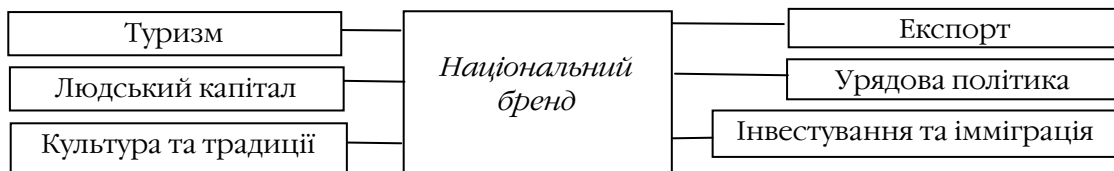

Рис. 1. Складові національного бренду за С. Анхольтом

Запропоновані С. Анхольтом підходи вказують на те, що існує зв'язок значення показника національного бренду та туризму (табл. 1). Для України це є напрям для удосконалення і вектор дій, який може перевести перспективи в реальні результати і досягнення.

Таблиця 1

Рейтинг країн брендів за методикою Anbolt-Gtk

2008 р.	2009 р.	2010 р.
Німеччина	США	США
Франція	Франція	Німеччина
Великобританія	Німеччина	Франція
Канада	Великобританія	Великобританія
Японія	Японія	Японія
Італія	Італія	Канада
США	Канада	Італія
Швейцарія	Швейцарія	Швейцарія
Австралія	Австралія	Австралія
Швеція	Іспанія, Швеція	Швеція

Ще одним елементом нашого дослідження стали дані «Центру економічних досліджень» Київського національного університету імені Тараса Шевченка, проведеного за сприяння

Міністерства економіки України і Міністерства закордонних справ України, за якими було визначено дев'ять основних факторів, що впливають на формування міжнародного іміджу країни. Серед них основним є зовнішня політика держави – близько 68 %, рівень освіти населення – 59 %, рівень корупції – 58 %, внутрішня політика – 57 %, технологічні досягнення – 56 %, рівень економічного розвитку – 55 %, менш важливими є культурні пам'ятки – 32 %, природні ресурси – 30 %, спортивні досягнення – 19 %. Дані дослідження дозволяють дійти висновку, що, незважаючи на наявність унікальних пам'яток архітектури та мистецтва, природних та інших рекреаційних ресурсів, Україна не зможе використати свій потенціал при невирішених питаннях зовнішньої та внутрішньої політики, низькому рівні економічного розвитку та високих показниках злочинності й корупції.

Унікальність України полягає у її можливостях, природно-кліматичних та історико-географічних умовах. Адже навіть за наявності відкритих проблемних питань вона має позитивні тенденції щодо відвідування іноземними туристами. При цьому за період з 2000 до 2011 р. їх кількість зросла на 233 %. Це засвідчує, що при подоланні викладених вище проблем ці обсяги можуть стати ще більшими. Разом з тим зросла кількість українців, які виїжджали за кордон за той самий період на 47,3 % (табл. 2). Це пояснюється поширенням глобалізаційних та інтеграційних процесів, залученістю до них України, зростанням інтересу вітчизняних туристів та рекреантів до подорожей в інші країни.

Таблиця 2

Обсяги туристичних потоків України за 2000–2011 рр., тис. осіб [11]

Рік	Кількість громадян України, які виїжджали за кордон – усього*	Кількість іноземних громадян, які відвідали Україну – усього*	Кількість туристів, обслугованих суб'єктами туристичної діяльності України – усього**	Із загальної кількості туристів:			Кількість екскурсантів
				іноземні туристи	туристи-громадяни України, які виїжджали за кордон	внутрішні туристи	
2000	13 422 320	6 430 940	2 013 998	377 871	285 353	1 350 774	1 643 955
2001	14 849 033	9 174 166	2 175 090	416 186	271 281	1 487 623	1 874 233
2002	14 729 444	10 516 665	2 265 317	417 729	302 632	1 544 956	1 991 688
2003	14 794 932	12 513 883	2 856 983	590 641	344 332	1 922 010	2 690 810
2004	15 487 571	15 629 213	1 890 370	436 311	441 798	1 012 261	1 502 031
2005	16 453 704	17 630 760	1 825 649	326 389	566 942	932 318	1 704 562
2006	16 875 256	18 935 775	2 206 498	299 125	868 228	1 039 145	1 768 790
2007	17 334 653	23 122 157	2 863 820	372 455	336 049	215 5316	2 393 064
2008	15 498 567	25 449 078	3 041 655	372 752	1 282 023	1 386 880	2 405 809
2009	15 333 949	20 798 342	2 290 097	282 287	913 640	1 094 170	1 909 360
2010	17 180 034	21 203 327	2 280 757	335 835	1 295 623	649 299	1 953 497
2011	19 773 143	21 415 296	2 343 496	343 511	1 395 257	604 728	1 322 941
2011/ 2000 (%)	147,32	333,00	116,36	90,91	488,96	44,77	80,47

* Включно з одноденними відвідувачами (за даними Адміністрації Держприкордонслужби України).

** За даними Міністерства інфраструктури України.

На нашу думку, при створенні та просуванні бренду країни чи окремого регіону, як туристичного, слід дотримуватися певних принципів. Формування та розвиток ринку туристично-рекреаційних послуг ми пропонуємо покласти в основу концепції розвитку України як постачальника туристично-рекреаційних послуг на світову арену на найближчі роки.

1. Наявність успішних, відмінних від інших пам'яток (природних, національних, історичних, культурних, оздоровчих, релігійних та ін.).

2. Зацікавленість держави у розвитку та формуванні національного туристичного бренду, а саме – розробки комплексної програми розвитку територій національного туристичного бренду, проведення світових та європейських форумів, олімпіад, конгресів тощо.
3. Активна міжнародна маркетингова діяльність щодо визнання національного та туристичного бренду та його зрозуміла візуалізація логотипу.
4. Зручність туристично - рекреаційної інфраструктури, компетентність, доброзичливість, професійність програм та зрозуміла для звичайних туристів логістика (транспортна, фінансова, побутова та ін.).
5. Відкритість економіки, демократичність суспільного устрою, безпека, правова захищеність громадян та гостей країни, стабільність у розвитку держави.

Використання зазначених принципів щодо просування вітчизняного національного бренду дозволить підвищити якість послуг на ринку, створити сегмент лояльних споживачів серед іноземців та зарекомендувати Україну на міжнародній арені як постачальника сучасних та відповідних до потреб туристично-рекреаційних послуг. У той самий час слід виходити з того, що створення вдалого з точки зору інвестиційної привабливості національного бренду – це тривалий процес, розрахований на десятиліття. Позитивний результат такого процесу залежить від постійної і головне – систематичної роботи зацікавлених сторін ринку туристичних послуг – держави, туристичної інфраструктури, територіальних громад та ін.

Література:

1. Анхольт С. Создание бренда страны // Бренд-менеджмент. – 2007. – № 01 (32). – С. 50-52.
2. Важенина И.С. Имидж, репутация и бренд территории / И.С. Важенина // ЭКО. – 2008. – №8. – С. 3-16.
3. Герман Д. Рождение бренда: практическое руководство / Д.Герман. – М.: Гелиос, 2004. – 180 с.
4. Девид А. Аакер. Создание сильных брендов / Аакер А. Девид. – СПб.: Гребенников, 2003 – 440 с.
5. Котлер Ф. Маркетинг мест / Ф. Колтер. – Стокгольмская школа экономики в Санкт-Петербурге, 2005. – 376 с.
6. Лебедева Н.Г. Брендирование территории в целях устойчивого развития / Н.Г. Лебедева [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bmproject.813.ru/library/Brend_Lebedeva6.ppt.
7. Парфіненко А.Ю. Туристичне країнознавство: навч. посіб. / А.Ю. Парфіненко. – Х.: Бурун-книга, 2009. – 288 с.
8. Анхольт Саймон [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ch.kiev.ua/ru/news/6245.html>
http://www.strelka.com/blog_ru/lang=ru.
9. Анхольт Саймон [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.unwto.org.
10. Анхольт Саймон [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://citybranding.ru/saymon-anholt-v-mosve-eto-ne-oshibka>.
11. <http://www.ukrstat.gov.ua>.
12. <http://www.businessclass.kiev.ua/magazine/412.html>
13. http://tourlib.net/statti_ukr/grabovenska.htm.
14. <http://www.rb.com.ua/ukr/marketing/tendency/7297/>
15. Державна агенція з інвестицій та управління національними проектами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://korrespondent.net/business/mmedia_and_adv/1417555.
16. Компанія Future Brand [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://forbes.ua/nation/1341157-brend-ukraina-mezhdu-ganoj-i-ugandoj>.
17. Уряди країн-лідерів постачальників рекреаційних послуг [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fco.gov.uk>.
18. <http://www.sovetnik.ru/>

Шолудченко С.В., канд. экон. наук, доцент кафедры маркетинга АТСО ФПУ.

Формирование национального туристического бренда Украины на рынке туристично-рекреационных услуг. В статье рассматриваются вопросы формирования факторов, влияющих на развитие туризма и рекреации в Украине, основные составляющие национального туристического бренда, развитие этого рынка, его инфраструктуры, проблемы вовлечения новых потребителей туристично-рекреационных услуг. Предложены принципы, по которым может формироваться бренд страны и развиваться отечественный туристический рынок. Утверждается, что позитивный результат создания удачного национального бренда зависит от постоянной и систематической работы заинтересованных сторон рынка туристических услуг – государства, туристической инфраструктуры, территориальных общин.

Ключевые слова: бренд, территория, туризм, рекреация, лидеры туристического рынка, проблемы рынка, принципы формирования рынка.

Sholudchenko S.V., Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Marketing of ALSR FTU.

Formation of the national tourist brand in Ukraine in the market of tourist-recreation services

The article reveals the issues of the formative principles which influence the development of tourism and recreation in Ukraine, the main constituents of the national tourist brand, the development of this market and its infrastructure, issues of involving new customers into tourist-recreation services. The main principles which allow to form the brand of the country and develop the national tourist market are offered. It is proved that the positive result of the successful tourist brand formation depends on the persistent and systematic work of the parties of the tourist market service – the state, tourist infrastructure, territorial communities.

Key words: brand, territory, tourism, recreation, tourist market leaders, market problems, principles of market formation.

УДК 336.71.05-045.62(477)

Шпигоцька Н.О.,

аспірант кафедри фінансів
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

*Шляхи підвищення ефективності угод злиття
та поглинання в банківському секторі України*

У статті висвітлюються актуальні проблеми концентрації капіталу у банківському секторі України. Розглядаються основні фактори впливу угод злиття та поглинання у банківському секторі на рівень концентрації банківського капіталу та національну фінансову стабільність. Проаналізовані джерела доданої вартості та методологічні підходи до оцінки ефективності угод злиття та поглинання у банківському секторі. Визначено пріоритетні шляхи підвищення ефективності таких угод.

Ключові слова: угоди злиття та поглинання, фінансовий капітал, концентрація, банківська система, справедлива вартість.

На нинішньому етапі становлення банківської системи України саме злиття та поглинання банків є важливим фактором для підвищення капіталізації та покращення фінансового стану багатьох комерційних банків. Тому концентрація банківського капіталу набуває вирішального значення. Можна стверджувати, що економіко-правові засади реорганізації та реструктуризації комерційних банків мають будуватися, виходячи з пріоритетності інтересів суспільства і держави перед інтересами окремого банку, застосування реорганізації як методу оздоровлення проблемних банків і банківської системи в цілому, підвищення стійкості та ефективності діяльності банків.

Сучасну проблематику концентраційних процесів у банківському секторі України і їх вплив на фінансову стабільність банківської системи та держави розглянуто у працях таких вітчизняних дослідників як: М. Алексеєнко, З. Васильченко, В. Геець, Ж. Довгань, І. Лютий, В. Міщенко, Т. Момот, Р. Пікус, М. Савлук, І. Сало, Н. Шевчук та ін. Актуальні питання концентрації фінансового капіталу висвітлювались у працях багатьох зарубіжних учених, зокрема Н. Антіл, А. Грязнова, Т. Коупленд, К. Лі, Г. Міллер, Ф. Моліне, М. Поель, К. Робінсон, П. Роуз, Н. Рудик, В. Рутгайзер, Е. Семенкова, Ф. Фюрделіс та ін.

Обраний підхід до оцінювання ефектів концентраційних процесів у банківській системі України полягає у визначенні трьох рівнів впливу угод злиття та поглинання банків на економіку держави: на рівні окремого банку, на рівні банківської системи та на рівні економічного розвитку держави загалом.

На кожному з цих рівнів концентраційні угоди здатні забезпечити позитивний вплив на

розвиток фінансового сектора та економіки держави загалом. Проте якість управління концентраційними процесами на кожному з етапів може призвести до нівелювання позитивного впливу концентрації банківського капіталу, або навіть до негативного ефекту концентрації.

Прикладом може слугувати неефективність угод про злиття активів фінансових груп «SEB» та «Swedbank», що позначилися на ефективності функціонування банківської системи в цілому. Таким чином, надзвичайно важливим є забезпечення високого рівня якості управління концентраційними процесами на кожному із зазначених рівнів. Тому розглянемо детальніше обрані підходи до оцінювання ефективності концентраційних процесів у банківському секторі на кожному з наведених рівнів.

По-перше, аналіз ефективності угод злиття та поглинання на рівні окремих банків здійснюється на основі оцінювання створеного синергетичного ефекту від реорганізації. Таке оцінювання може проводитися на основі однієї або комплексу моделей оцінювання справедливої вартості фінансової установи та визначення вартісного виразу створеної доданої вартості у результаті злиття або поглинання (Табл. 1)

Таблиця 1

Аналіз моделей оцінювання справедливої вартості фінансових установ

№ з/п	Модель оцінки	Можливість застосування в Україні	Особливості застосування
1.	CAMP	Обмежене	<ul style="list-style-type: none"> ❑ визначення премії за ризик країни; ❑ відсутність репрезентативної вибірки для розрахунку показника бета
2.	DDM	Так	<ul style="list-style-type: none"> ❑ необхідність додаткового припущення про дивідендні виплати; ❑ визначення вартості власного капіталу за CAMP
3.	P/E	Обмежене	<ul style="list-style-type: none"> ❑ зі 198 банків на фондовому ринку реально представлені всього три; ❑ частка акцій у фрі-флоаті є низькою, а їх ціна – нерепрезентативною
4.	P/S	Обмежене	<ul style="list-style-type: none"> ❑ зі 198 банків на фондовому ринку реально представлені всього три; ❑ банки є неоднорідними за обсягами операційного та чистого прибутку
5.	P/BV	Обмежене	<ul style="list-style-type: none"> ❑ зі 198 банків на фондовому ринку реально представлені всього три; ❑ представлені банки належать до першої групи банків за активами, значення мультиплікатора може бути застосоване лише до аналогічних банків
6.	ROE - P/ BV	Ні	<ul style="list-style-type: none"> ❑ відсутність суттєвого функціонального зв'язку між наявними показниками на фондовому ринку України
7.	Аналіз цільової ціни брокерів	Так	<ul style="list-style-type: none"> ❑ обмежена кількість публічної інформації щодо очікувань брокерів
8.	Аналіз премій	Так	<ul style="list-style-type: none"> ❑ необхідність врахування фаз економічного циклу при аналізі сплачених премій.
9.	Метод максимальної створеної вартості	Так	<ul style="list-style-type: none"> ❑ вимагає Due diligence
10.	EVA	Так	<ul style="list-style-type: none"> ❑ визначення вартості власного капіталу за CAMP; ❑ рентабельність власного капіталу банку має перевищувати його вартість

*Джерело: розроблено автором на основі [2; 6].

Застосування наведених моделей для оцінювання синергетичного ефекту від реорганізації банківських установ базується на концепції визначення справедливої вартості фінансової установи. Проте застосування цієї концепції в Україні має свої обмеження.

По-перше, саме значення справедливої вартості банку в Україні є обмеженим – воно не може застосовуватися при визначенні коефіцієнту обміну акцій при реорганізації українських банків шляхом злиття та обмежується при поглинанні вітчизняним банком акцій іншого вітчизняного банку. Ключове значення справедлива вартість банку має при поглинанні вітчизняних банків іноземними інвесторами.

По-друге, в Україні не може повною мірою застосовуватися світова практика щодо оцінювання фінансових активів на основі їх ринкової вартості та ринкових мультиплікаторів через недостатній рівень розвитку вітчизняного фондового ринку, обмежену історію лістингу обмеженої кількості українських банків на фондових біржах та відсутність достатньої історичної інформації щодо попереднього досвіду оцінювання фінансових інститутів на ринкових засадах.

По-третє, застосування методів оцінювання, що базуються на дисконтуванні грошових потоків фінансових інститутів ускладнюється недостатньою прозорістю банківської системи України та браком публічної інформації щодо фінансових результатів діяльності банків.

Також необхідно зазначити, що значна кількість банківських установ в Україні тією чи іншою мірою стосується фінансово-промислових груп чи політичних сил, що ускладнює адекватне прогнозування їх фінансових результатів, а отже, і справедливої ринкової вартості.

Щодо наступного рівня впливу – з метою аналізу впливу концентраційних підходів на банківську систему України обраний підхід передбачає оцінку ефективності угод про злиття та поглинання в контексті конкретних етапів розвитку концентраційних процесів в Україні. Виходячи із суттєвого впливу світової фінансової кризи на економічне зростання в Україні та діяльність банківського сектора, має сенс розглядати ефективність угод про банківські злиття та поглинання у періоди найбільш динамічного зростання банківської системи України, безпосередньо перед світовою фінансовою кризою та у посткризовий період.

Серед показників, що відображають вплив активізації процесів злиття та поглинання на функціонування банківської системи України в цілому, можна визначити безпосередньо рівень сконцентрованості банківського капіталу та присутність іноземного капіталу у банківській системі внаслідок функціонування міжнародних угод злиття та поглинання.

Нині у міжнародній практиці існує досить широкий інструментарій для оцінки рівня концентрації та рівня монополізації у тій чи іншій галузі. Серед показників, що є найбільш популярними при оцінці рівня концентрації фінансового сектора економіки, є індекс Херфіндала-Хіршмана та показник CR-5.

Індекс Херфіндала-Хіршмана (HHI) — індикатор, що визначає концентрацію бізнесу на певному ринку. Цей індекс розраховується за формулою:

$$HHI = \sum_{i=1}^N s_i^2; \quad (1)$$

де s_i – ринкова доля i -ї компанії;

N – кількість усіх компаній.

Значення цього індексу коливається від 0 до 10000: якщо доля ринку кожної компанії на ринку наближається до 0, то значення індексу Херфіндала-Хіршмана також буде наближеним до 0, що вказує на абсолютно неконцентрований ринок. Якщо ж на ринку присутній один гравець з долею ринку у 100% – значення індексу дорівнюватиме 10000 і засвідчуватиме абсолютну монополію на ринку.

Показник CR-5, або індекс концентрації, відображає сумарну частку ринку, що належить найбільшим п'яти компаніям на ринку. Динаміка цих показників в Україні представлена таким чином (Табл. 2).

Відповідно до значення індексу Херфіндала-Хіршмана вітчизняний банківський сектор не є концентрованим та характеризується низьким рівнем конкуренції. Аналогічного висновку можемо дійти, порівнюючи значення цих показників з їх середньоевропейськими значеннями.

Таблиця 2

Показники концентрації банківської системи України*

Рік	ННІ	CR-5
2007	373	33,1%
2008	346	33,3%
2009	354	32,6%
2010	375	36,8%
2011	407	36,6%
2012	449	37,5%

*Джерело: розраховано автором на основі [4].

Тобто, низький рівень конкуренції у банківському секторі України не створює ринкових стимулів до інтенсивного розвитку банків, оптимізації витрат та покращення якості банківського обслуговування, а отже, і гальмує розвиток банківської системи.

Найвищим рівнем аналізу ефективності угод про злиття та поглинання в банківському секторі є визначення їх впливу на економічний розвиток держави. На рівні національної економіки фінансові установи сприяють створенню доданої вартості двома шляхами:

- через фінансування реального сектора економіки та створення доданої вартості на базі підприємств понад вартість залучення капіталу;
- самостійно, власне як суб'єкти господарювання, що здатні до створення та примноження капіталу.

Таким чином, можемо стверджувати, що концентраційні підходи у банківському секторі зумовлюють багатовекторний вплив на розвиток національної економіки як на мікрорівні (на рівні банківських установ), так і на мезорівні (банківська система) та макрорівні (національна економіка).

На особливу увагу заслуговує аналіз чинників, що зумовлюють позитивний чи негативний вплив на стабільність та розвиток банку, банківської системи та економіки загалом. До чинників, що зумовлюють позитивний ефект концентрації банківського капіталу, слід віднести насамперед мотиви до об'єднання банків: фінансова економія, комбінування взаємодоповнюючих ресурсів, економія коштів за рахунок зниження транзакційних витрат, зміцненням позицій на ринку (мотив монополії) тощо. До чинників, що негативно впливають на результати реорганізації банків, належать: непродумана стратегія реорганізації банків, відсутність у робочій групі менеджерів фахових знань і досвіду у цій сфері, розходження корпоративних культур, несумісність інформаційних систем, недостатній обсяг інформації про об'єкт поглинання чи злиття, імітація стратегій успішних прикладів реорганізації, акцент на досягненні окремих, а не постійних стратегічних переваг для об'єднаної компанії, відсутність уваги до етапу реалізації угоди тощо.

Зауважимо, що досягнення позитивного ефекту у процесі об'єднання можливе у результаті ретельного планування інтеграції всіх напрямів діяльності банків, оцінки витрат і організації системи управління ризиками, що супроводжують процеси реорганізації. Досягнення цілей угоди про злиття та поглинання банків можливе за умови якісної реалізації кожного з її рівнів:

- стратегічного (аналіз шляхів реалізації стратегії розвитку банку, відбір об'єкту злиття чи поглинання, відбір стратегії злиття чи поглинання);
- тактичного (розробка та реалізація концептуального та деталізованого планів об'єднання, реалізація угод);
- операційного (інтеграція бізнесу фінансових установ).

При цьому, у ході реалізації концентраційних угод на рівні конкретних фінансових установ слід дотримуватися таких підходів:

1. Компанія-покупець повинна мати чітку стратегію своїх дій (з точки зору менеджменту та вартості банку) і аналогічно їх має розуміти менеджмент банку, що поглинається.
2. Нова система взаємодії між об'єднаними фінансовими установами має бути створена настільки швидко, наскільки це є можливим.
3. Якщо існує необхідність прийняття жорстких рішень стосовно приєднаної компанії, ці рішення мають бути прийняті протягом перших 30 днів з моменту укладання угоди про

злиття або приєднання.

Як засвідчує міжнародна практика функціонування фінансового бізнесу, при здійсненні угод про злиття та поглинання фінансових установ їх результативність значною мірою залежить від залучення зовнішніх консультантів.

Стосовно впливу концентраційних процесів на ефективність банківської системи України, то можемо дійти висновку, що на оптимальному ринку банківських послуг має працювати обмежена кількість банків. За таких умов вони можуть успішно підтримувати свою фінансову стабільність, у них більше можливостей для диверсифікації, меншими є витрати на розміщення активів. Великим банкам легше реалізовувати економію на масштабах. Вкажемо тут на те, що вихідні передумови всіх теорій, які виправдовують скорочення кількості банків-конкурентів, мають мікроекономічний зміст. Тому вони не беруть до уваги можливість появи банківської монополії та олігополії.

Концентрацію банківського капіталу доцільно забезпечувати шляхом злиття банків з високоякісними активами шляхом приєднання малоприбуткових банків (тих, що мають вигідне територіальне розташування) до фінансово стабільних банків або шляхом створення новітніх форм банківських об'єднань, які вже знайшли правове вираження в Законі України «Про банки і банківську діяльність». До останніх належать: банківські корпорації, банківські холдингові групи та фінансові холдингові групи. Злиття навіть невеликих банків з якісними активами дасть змогу значно збільшити розмір спільних активів та депозитів, що підвищує ринкову вартість акцій новоствореного банку (банку- правонаступника) [5, с. 28-30].

Злиття банків, особливо невеликих, вважається прогресивною тенденцією, якщо вона дає змогу стабілізувати фінансове становище багатьох з них, а саме: збільшити капітал банку (за рахунок концентрації капіталу зростає стійкість, стабільність та конкурентоспроможність банку); збільшити обсяг банківських послуг; забезпечити вигоду та інтереси акціонерів і кредиторів банку, скоротити апарат управління та адміністративні витрати; розширити філіальну мережу; забезпечити захист інтересів кредиторів та акціонерів; досягти зростання кількості клієнтів, відповідно зростання депозитів; створити більший банк, який в змозі надавати кредити реальному сектору економіки (що особливо важливо для регіонів), тобто збільшити грошові потоки; зберегти кваліфікованих фахівців банківської справи; поліпшити якість кредитного портфеля (шляхом інвентаризації та диверсифікації кредитного портфеля).

На особливу увагу заслуговує оцінка впливу концентраційних процесів у банківській системі на темпи зростання економіки України в цілому та визначення стратегічних пріоритетів щодо подальших темпів концентрації банківської системи України.

Стратегічними цілями функціонування вітчизняної економіки як соціально орієнтованої системи виступають стійкий соціально-економічний розвиток та висока якість життя суспільства. Досягнення цих цілей вимагає реалізації комплексу завдань, у тому числі модернізації вітчизняної економіки та врахування світових тенденцій розвитку фінансових ринків. При цьому механізми концентрації банківського капіталу можуть функціонувати не лише в контексті розвитку банківської системи, а й як механізм активізації кредитної експансії та інвестиційної діяльності в економіці, що є важливим фактором економічного розвитку держави. На основі кореляційно-регресійного аналізу нами було виявлено тісний зв'язок та взаємообумовленість між обсягами та темпами зростання активів та капіталу банків та обсягами ВВП в Україні ($R^2=0,989$). Такий зв'язок обумовлений існуванням механізму впливу концентраційних процесів у банківському секторі на економічний розвиток держави. Отже, концентрація банківського сектора України є стратегічним завданням на шляху до економічного добробуту. Проте важливим завданням є обмеження цих процесів з метою запобігання монополізації та зниження якості банківського обслуговування.

Таким чином, ключовими завданнями на шляху до підвищення ефективності концентраційних процесів у банківському секторі України та забезпечення їх позитивного впливу та економічне зростання України є:

1. Вдосконалення чинного законодавства та нормативно-правових актів Національного банку України з цього питання, послаблення адміністративних бар'єрів в угодах про злиття та поглинання банків до досягнення бажаного рівня концентрації банківського сектора України та формування ринкового механізму сприяння концентрації банківського капіталу.

2. Впровадження сучасного досвіду методів стимулювання злиття та приєднання банків. Слід відзначити, що практика державного стимулювання злиття банків дуже диференційована, а методи, які застосовуються, мають різну природу – від адміністративних до ринкових, а саме: лібералізація законодавства, надання пільг, адміністративне регулювання, зменшення долі держави у капіталі банківської системи тощо. На нашу думку, стимулювання злиття та приєднань банків необхідно здійснювати переважно ринковими методами.

3. Посилення фактора ефективності при злитті та поглинанні банків. Не менш важливим напрямом вирішення проблеми реорганізації банків є правильне обґрунтування ефективності злиття та поглинань. Відомо, що одним із основних мотивів злиття та поглинань є підвищення ефективності їх діяльності, що знаходить своє відображення в зростанні капіталізації, диверсифікації та регулюванні ризиків, зменшенні витрат тощо. Аналіз оцінки результатів злиття та поглинань засвідчує, що основна причина їх неефективності полягає у неправильному визначенні обмінного курсу акцій та розміру справедливої премії, яка сплачується акціонерам банку, що поглинається. У результаті проведених концентраційних угод має бути досягнуте позитивне значення синергетичного ефекту, покращено ефективність та фінансову стабільність фінансової установи.

4. Відсутність розвинутого фінансового ринку істотно обмежує можливості комерційних банків в акумулюванні дешевих кредитних ресурсів за допомогою реалізації арбітражних операцій. Тому важливим напрямом підвищення ефективності концентраційних угод у банківському секторі є стимулювання розвитку вітчизняного фондового ринку та ринку корпоративного контролю.

5. Іншим шляхом підвищення ефективності концентраційних процесів у банківській системі України є стимулювання поширення більш м'яких проміжних форм концентрації капіталу банків. Альтернативним способом концентрації капіталу можна вважати створення банківських холдингів чи груп.

Процеси злиття та приєднання банків забезпечують відповідний ефект у довгостроковій перспективі і водночас вимагають значних витрат у короткостроковому періоді. Порівняно молодий вітчизняний банківський менеджмент поки що не має можливостей та інструментів планування на такі значні строки як західний банківський менеджмент. Для того, щоб банки могли вільно та безпомилково об'єднуватися один з одним, вітчизняній банківській системі необхідно сформувати належний досвід здійснення різнопланових консолідації та реорганізації. За умов, що склалися, менеджмент вітчизняних банків часто відмовляється від реалізації таких способів реорганізації як злиття та приєднання через ризик отримати збитки від діяльності та втрату контролю власників над банком. Іншим, не менш важливим чинником, є те, що фізичні та юридичні особи потрапляють у залежність від політичної ситуації, що не завжди позитивно впливає на економічну ситуацію у країні і фінансову стійкість банків. Крім того, саме рівень політизації визначає можливості доступу банків до бюджетних ресурсів та великих урядових програм. Розробка та запровадження нових принципів діяльності банків, організація системи банківською нагляду, менеджменту, використання зарубіжного та накопичення власного досвіду зробили вітчизняну банківську систему важливою складовою кредитної системи країни. Реорганізація та реструктуризація банків передбачає фінансове оздоровлення та забезпечення стабільного функціонування банківської системи в цілому, підвищення рівня концентрації банківського капіталу на основі об'єднання банків, злиття та приєднання банків, а також удосконалення відповідних аспектів банківського регулювання та нагляду.

Література:

1. Рекомендації про порядок реорганізації комерційних банків: затверджено Постановою Правління НБУ від 22.02.96 № 44 // Законодавчі і нормативні акти з банківської діяльності. – 2000. – № 11.
2. Дамодаран А. Инвестиционная оценка. Инструменты и методы оценки любых активов / А. Дамодаран. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2007. – 1 344 с.
3. Лютий І. О. Банківські інститути в умовах глобалізації ринку фінансових послуг: монографія / І.О. Лютий, О.М. Юрчук. – К.: Знання, 2011. – 357 с.
4. Основні показники діяльності банків України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=36807&cat_id=36798.

5. Карчева Г. Основні проблеми розвитку банківської системи України в посткризовий період / Г.Т. Карчева // Вісник НБУ. – 2010. – № 8. – С. 26–32.
6. Эванс Ф.Ч. Оценка компаний при слияниях и поглощениях: создание стоимости в частных компаниях: пер. с англ. / Фрэнк Ч. Эванс, Дэвид М. Бишоп. – М.: Альпина Паблишео, 2004. – 332 с.
7. Bottiglia R. Consolidation in the European financial industry (Palgrave Macmillan Studies in Banking and Financial Institutions) / R. Bottiglia, E. Gualandri, G.N. Mazzocco L. – Palgrave Macmillan, 2010. – 238 p.
8. Fiordelisi F. Mergers and Acquisitions in European Banking (Palgrave Macmillan Studies in Banking and Financial Institutions) / F. Fiordelisi. – L.: Palgrave Macmillan, 2009. – 199 p.

Шпиготская Н.О., аспирант кафедры финансов Киевского национального университета имени Тараса Шевченко

Пути повышения эффективности сделок слияния и поглощения в банковском секторе Украины. В статье освещаются актуальные проблемы концентрации капитала в банковском секторе Украины. Рассматриваются основные факторы влияния сделок слияния и поглощения в банковском секторе на уровень концентрации банковского капитала и национальную финансовую стабильность. Проанализированы источники добавочной стоимости и методологические подходы к оценке эффективности сделок по слиянию и поглощению в банковском секторе. Определены приоритетные пути повышения эффективности таких сделок.

Ключевые слова: сделки слияния и поглощения, финансовый капитал, концентрация, банковская система, справедливая стоимость.

Shpygotska N.O. Post-graduate student of the Department of Finance of Kyiv National University named after Taras Shevchenko

Approaches to enhance the efficiency of mergers and acquisitions in banking sector of Ukraine The article highlights actual issues of capital concentration in banking sector of Ukraine. The major effects of mergers and acquisitions in banking sector at the level of concentration of banking capital and national financial stability are revealed in the article. The sources of added value and methodological approaches to evaluation of the efficiency of mergers and acquisitions in banking sector are analysed. The main priorities for enhancement of mergers and acquisitions efficiency in banking sector of Ukraine are defined.

Key words: mergers and acquisitions, financial capital, concentration, banking system, fair value

УДК 339.166.8:655.326.1.066.25

Шульгіна Л.М.,

докт. екон. наук, професор кафедри менеджменту
Національного технічного університету України «КПІ»

Мельничук В.М.,

аспірант кафедри менеджменту
Національного технічного університету України «КПІ»

Розроблення системи показників цінності упаковки для споживачів промислового ринку

У статті визначаються чотири складові споживчої цінності упаковки. Вказуються та систематизуються показники оцінки матеріальної, нематеріальної, емоційної та соціальної складових споживчої цінності упаковки як основної продукції флексографічних підприємств. Оцінюється кожен показник складових цінності та зводиться до спільних одиниць виміру. Розкриваються основні фактори впливу на їх величину як з боку флексографічних підприємств, так і з боку споживачів упаковки.

Ключові слова: споживча цінність, матеріальна цінність, нематеріальна цінність, емоційна цінність, соціальна цінність.

Процес формування споживчої цінності упаковки як основної продукції флексографічних підприємств детермінований сучасними тенденціями розвитку самої упаковки. З одного боку, особливості зазначеного механізму залежать від стадії розвитку флексогра-

фічного підприємства та його місця у загальному ланцюгу створення цінності. З іншого, суттєвий вплив на нього чинять об'єктивні та суб'єктивні оцінки рівня споживчої цінності упаковки промисловими та кінцевими споживачами. Однак, досі не розроблено системи показників для вимірювання величини споживчої цінності упаковки, а отже, і для розроблення заходів щодо її збільшення.

Сучасні науковці достатньо уваги приділяють розгляду сутності споживчої цінності товарів [1; 2], характеристиці етапів розвитку теорії споживчої цінності [3; 4], опису концепцій та підходів до її аналізу [5; 6]. Серед наукових праць представлені також ті, у яких висвітлене питання визначення та характеристики складових елементів споживчої цінності товару [7; 8]. Водночас недостатньо дослідженою лишається споживча цінність упаковки, яка для багатьох видів товарів є їх невід'ємною складовою, а комплекс її функцій останнім часом значно розширився.

Серед усіх підгалузей харчової промисловості найбільш показовим, у контексті вивчення цінності упаковки, є молочний сегмент, що пояснюється кількома факторами. По-перше, саме до упаковки, призначеної для молочних продуктів, висуваються найвищі вимоги, з огляду на необхідність продовження терміну зберігання цієї швидкопсувної продукції [9; 10]. По-друге, сегмент молокопродуктів у загальному обсязі виробництва продуктів харчової промисловості посідає третє місце (після м'ясної та хлібопекарської галузей) [11], а частка витрат на молочні продукти становить 15 % від загальних витрат споживачів на харчування [12]. По-третє, для надзвичайно розповсюдженого асортименту товарів молочної продукції використовують широкий спектр різних видів упаковочних матеріалів, що дає змогу оцінити цінність упаковки різного походження [13; 14]. Тим не менше, на практиці не проводиться визначення цінності упаковки, оскільки відсутня методика її оцінювання, не сформована система відповідних показників.

Метою нашої статті є розробка системи показників для визначення споживчої цінності упаковки (основної продукції флексографічних підприємств) з позиції промислових споживачів.

Передусім на основі проведеного аналізу вторинної інформації ми висунули таку *гіпотезу дослідження*: за умов врахування значень показників оцінки цінності упаковки підприємствами молочної галузі, флексографічні підприємства матимуть змогу підвищити величину її споживчої цінності, тим самим краще задовольнити вимоги своїх промислових споживачів та налагодити з ними надійні та довготривалі відносини. При цьому слід пам'ятати, що вирішальне значення для вибору упаковки сьогодні має думка кінцевого споживача, який чутливий до тенденцій збільшення важливості практичності, зручності, екологічності тощо. Враховуючи ці тенденції, виробник та споживач упаковки завдяки своїй тісній співпраці на певному рівні зможуть створювати та збільшувати спільну цінність.

Систематизація теоретичних основ формування споживчої цінності товарів дозволила виділити чотири її складові, які з одного боку, вказують на інтеграційний характер досліджуваного поняття, а з іншого, – відображають етапи еволюції розуміння та рівні сприйняття цінності. Перший елемент (що одночасно є першим рівнем сприйняття) – це *матеріальна складова споживчої цінності*, в основу якої покладено фізичну якість продукції; другий – *нематеріальна складова*, до якої входить сприйняття товару споживачем, особисте ставлення як до товару, так і до умов його придбання; третій – *емоційна складова*, яка значною мірою є результатом брендингу, що містить у собі комплекс інформації про виробника та його продукцію, а також індивідуальний споживчий досвід; четвертий – *соціальна складова*, яка формує цінність не тільки для окремого споживача, а й соціуму загалом та впливає на його поведінку. Усі перелічені складові разом формують *спільну цінність* як основний спосіб переосмислення взаємодії суспільства і корпоративної ефективності.

У процесі дослідження *матеріальної* цінності упаковки для підприємств молочної галузі ми визначили її основні показники, а саме: захисні властивості упаковки, її зручність на всіх етапах товароруху, технічні та дизайнерські цінності (Рис. 1).

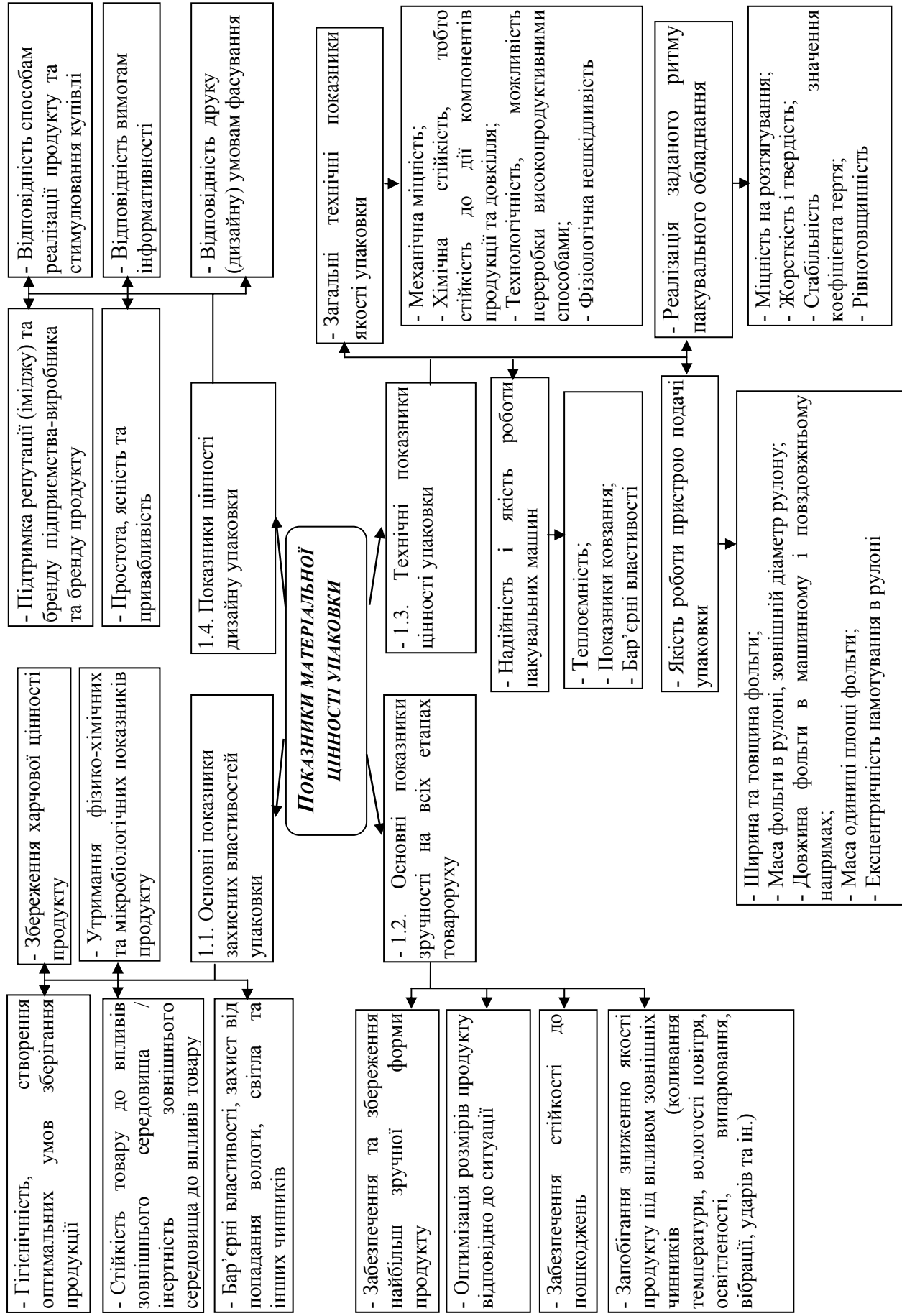

Рис. 1. Показники матеріальної складової цінності [розроблено авторами]

З точки зору підприємств молочної промисловості, основне призначення упаковки полягає в тому, щоб правильно зберігати продукт, з мінімальними затратами його транспортувати, безперебійно та налагоджено організувати процес його виробництва, а також, щоб дизайн упаковки привертав увагу споживачів та слугував частиною маркетингової концепції товару.

Кожен із зазначених показників було оцінено за відповідними методиками, нормовано та зведено до спільних показників цінності для визначення загального рівня цінності продукту.

До першої групи показників матеріальної цінності упаковки, призначеної для продукції молочної промисловості, належать основні *показники захисних властивостей упаковки*, а саме: показники гігієнічності, створення оптимальних умов зберігання продукції; стійкості товару до впливів зовнішнього середовища / інертності зовнішнього середовища до впливів товару; бар'єрних властивостей, захисту від потрапляння вологи, світла та інших чинників; збереження харчової цінності продукту та утримання фізико-хімічних та мікробіологічних показників продукту. Відповідність перелічених показників нормативам є головною умовою застосування упаковки (пакувального матеріалу) для молочної продукції. З огляду на те, що у виборі пакувального матеріалу вирішальним є передусім забезпечення необхідного рівня санітарно-гігієнічних характеристик, основним документом, що демонструє відповідність цих показників нормативним значенням, є гігієнічний сертифікат, що підтверджує фізіологічну нешкідливість упакування для людини.

Характеризуючи групу показників *зручності упаковки на всіх етапах товароруку*, передусім слід наголосити на тому, що вся технічна різноманітність процесу матеріальних потоків значною мірою визначається тією тарою або упаковкою, в якій зберігається продукція. Від цього залежать визначення способу складування, вибір необхідного устаткування, площ, типу приміщення, організації процесу розвантаження, розміщення, зберігання, пошуку тощо. Основними показниками, які впливають на формування споживчої цінності за цією групою, є забезпечення зручної форми продукту, оптимізація розмірів продукту відповідно до ситуації та забезпечення стійкості до пошкоджень упаковки. Всі названі показники вимірюються за допомогою відповідних експериментальних методик.

Технічні показники оцінки цінності упаковки систематизовані за чотирма групами:

- показники загальних технічних характеристик упаковки – систематизують такі характеристики упаковки як механічна міцність, хімічна стійкість, тобто стійкість до дії компонентів продукції та доквілля, технологічність, можливість переробки високопродуктивними способами, а також фізіологічна нешкідливість;
- показники реалізації заданого ритму пакувального обладнання (міцність на розтягування, жорсткість і твердість, стабільність значення коефіцієнта тертя, рівнотовщинність);
- показники якості роботи пристрою подачі упаковки (ширина та товщина фольги, маса фольги в рулоні, зовнішній діаметр рулону, довжина фольги в машинному і повздовжньому напрямках, маса одиниці площі фольги, ексцентричність намотування в рулоні);
- показники надійності та якості роботи пакувальних машин (теплоємність, показники ковзання, бар'єрні властивості та ін.).

Норми відхилення цих параметрів регламентуються відповідно до ГОСТ 745-79 «Фольга алюмінієва для упаковки. Технічні умови».

Ідеологічною основою розроблення наступної групи показників цінності упаковки – її *дизайну* – ми обрали таку тезу: дизайн упаковки є одним із найбільш дієвих способів просування певного продукту та комунікації бренду, під яким реалізується цей продукт. Адже саме від привабливості дизайну упаковки значною мірою залежить ринковий успіх бренду, а отже, і продукту під цим брендом. Пояснимо висловлену думку детальніше.

Головною перевагою упаковки як каналу комунікації бренду є те, що покупець певного продукту, який постійно піддається тиску з боку прямої реклами, не сприймає упаковку як рекламний носій. Водночас дизайн є ретранслятором атрибутів конкретного бренду, втіленням його креативної концепції, носієм генерального девізу, логотипу та товарного знаку. Однак, при цьому споживач сприймає упаковку (її матеріал, форму, дизайн) винятково як

частину потрібного продукту (з шуканими споживчими характеристиками), а не конкретного бренду конкретного виробника. Інакше кажучи, упаковка є зручним методом вирішення конфлікту між сприйняттям споживачами потреби у певному продукті та неприйняттям ними реклами цього продукту.

Крім описаних комунікаційних характеристик, у дослідженні споживчої цінності дизайну упаковки ми вважаємо обов'язковими для оцінювання також його техніко-технологічні складові: технологічні особливості виготовлення упаковки, відповідність вимогам інформативності, способам реалізації та ін.

Високий рівень деталізації визначених нами показників матеріальної цінності упаковки пояснюється тим, що саме ця група показників є багатосторонньою та найбільш об'єктивною. Особливо це проявляється у порівнянні з нематеріальною складовою цінності, яка може бути оцінена працівниками маслоробних підприємств лише в процесі довготривалої співпраці.

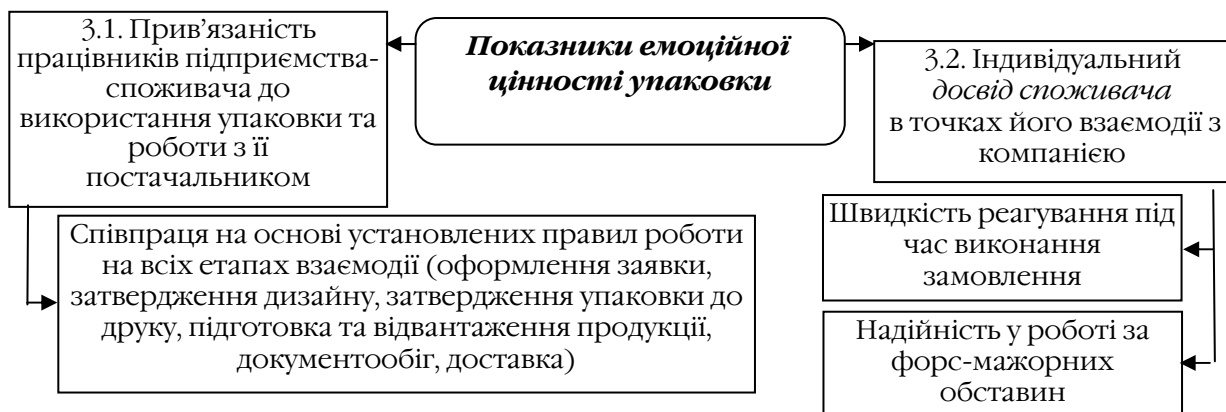
Нематеріальна цінність упаковки для виробників молочних продуктів виражається головним чином через взаємовідносини їх працівників із працівниками поліграфічних компаній, а також може встановлюватися шляхом виявлення суб'єктивної думки останнього щодо якості упаковочної продукції.

Результати дослідження нематеріальної складової цінності упаковки дозволили виділити п'ять груп показників, за допомогою яких можна виміряти її величину (Рис. 2). Нематеріальна цінність упаковки як товару більшою мірою визначається рівнем корпоративних відносин між підприємством-виробником молочних продуктів та флексографічним підприємством, а також впевненістю підприємства-споживача упаковки щодо правильного вибору постачальника.

*Рис. 2. Показники нематеріальної складової споживчої цінності упаковки розроблено авторами

Наступною складовою цінності упаковки є її емоційна цінність, яка визначається передусім через показники прив'язаності споживача до товару та його індивідуального досвіду споживання (Рис. 3).

*Рис. 3. Показники емоційної складової споживчої цінності упаковки розроблено авторами

В основу дослідження емоційної цінності упаковки покладене врахування її належності до цінностей більш високого порядку та складності її вивчення через високий ступінь суб'єктивності оцінок. У результаті дослідження цієї складової цінності ми виділили показники, які одночасно можна розглядати як фактори її величини:

1. Співпраця на основі встановлених правил роботи – підприємство молочної галузі упродовж тривалої роботи з одним і тим же постачальником упаковки встановлює неписані правила роботи, порядок дій під час кожного замовлення, норми витрат упаковки тощо, причому заміна постачальника призводить до руйнування напрацьованих правил.

2. Швидкість реагування у виконанні замовлення – один із ключових показників формування індивідуального досвіду підприємства-споживача. Цей показник тісно взаємодіє з іншим показником нематеріальної цінності – надійністю. Постійна стабільна робота постачальника за умови вчасного реагування на запити споживача справляє позитивне враження та формує позитивні відгуки, а відповідно зростає і цінність флексографічного підприємства як постачальника.

3. Надійність у роботі за форс-мажорних обставин – важливість цього показника посилюється існуванням практики замовлень упаковки у найкоротші терміни. Згадана практика пояснюється кількома обставинами. З одного боку, упаковка не є основним складовим матеріалом у виробництві, наприклад, масла, що впливає на терміни її замовлення. З іншого, вона належить до необхідних елементів, до яких висуваються високі вимоги. Це частково пояснює, чому процес затвердження макетів, текстових частин є трудомістким, до того ж, часто залежить і від норм державних санітарно-епідеміологічних служб та ін. Все разом формує високий рівень імовірності виникнення форс-мажорних умов виконання замовлень.

Складовою наступного рівня цінності упаковки є *соціальна* складова. Зважаючи на тенденції зростання уваги суспільства до вирішення глобальних соціальних проблем на різних рівнях, соціальна цінність більшою мірою залежить від того, наскільки соціально-орієнтованим є бізнес флексодрукового підприємства – виробника упаковки. На основі дослідження найбільш важливих факторів формування соціальної відповідальності бізнесу виділили показники соціальної складової цінності упаковки (Табл. 1).

Таблиця 1

Показники соціальної цінності упаковки

№ з/п	Показник соціальної цінності упаковки	Значення показника
1.	Дотримання чинного законодавства	Флексографічні підприємства виконують нормативно-правові акти, визначені законодавством країни. Однак, більшість поліграфічних підприємств, з огляду на ситуацію в країні щодо правових умов ведення бізнесу, часто виявляють небажання нести соціальну відповідальність.
2.	Здійснення добродійної діяльності	Полягає у добровільному наданні спонсорських внесків на соціальні проекти (культурні, спортивні, освітні тощо). Із зростанням масштабів добродійної діяльності компанії визначають її стратегію (стратегічне благодійництво).
3.	Екологічні показники цінності упаковки	Вимірюються одиницею забруднення середовища, що враховує можливість і легкість їх утилізації, її вартість та інші показники, які є актуальними, зважаючи на специфіку флексографічних підприємств: <ul style="list-style-type: none"> □ відновлення джерел виготовлення алюмінію та паперу як основного джерела виробництва фольги; □ можливість повторного використання упаковки; □ можливість переробки упаковки; □ можливість її утилізації.
4.	Використання зв'язків з громадськістю (PR)	Для покращення власної репутації та формування маркетингових переваг флексографічні підприємства реалізують проекти, спрямовані на розвиток зв'язків з громадськістю, часто на основі соціальних проектів та

		точкових ініціатив. Така діяльність заохочує компанії отримувати інформацію про стан розвитку інших груп впливу (зокрема зовнішніх), залучатись до публічних дебатів на соціальні та екологічні теми.
5.	Покращення ефективності бізнес-процесів	Полягає у здійсненні проектів, які ведуть до зростання прибутковості діяльності та вирішення соціальних та/або екологічних проблем. Часто такі проекти пов'язані з економією ресурсів (енергії, земельних ресурсів тощо), підвищенням продуктивності праці, необхідністю залучати капітал (покращення корпоративного управління) та ініціюються вищим керівництвом компанії.

* *допрацьовано авторами на основі [15]*

Аналізуючи соціальну цінність упаковки, наголосимо, що екологічна складова для флексодружкових підприємств нині набуває ключового значення. Важливими документами, що встановлюють вимоги до упаковки з точки зору її забезпечення природоохоронних показників є національні законодавчі акти та екологічні норми, прийняті ще на початку 90-х років у країнах ЄС. Зокрема, була прописана кількісна оцінка екологічної чистоти пакувальних матеріалів. За одиницю забрудненості приймалась величина UBP (Umwelt belastungspunkte) – коефіцієнт забруднення середовища упаковкою. Показник UBP оцінювався з урахуванням комплексу характеристик складу упаковки, маси, можливості її утилізації та ін. За результатами досліджень компанії «Nielsen» кожен четвертий учасник дослідження (28%) – споживач продуктів харчування – звертає увагу на використання рециклічної та екологічно чистої упаковки [15].

Складовою цінності найвищого порядку є *спільна* споживча цінність продукції, оскільки саме вона враховує формування та примноження цінності для усіх учасників ланцюга створення продукту (у нашому випадку – упаковки). Як впливає із самої назви, величина спільної цінності упаковки для молочної продукції має результируючий характер, тобто є сумою усіх складових цінностей, отриманих від участі всіх підприємств-виробників. Однак, імпульс до створення спільної цінності має вигляд зворотної ланцюгової реакції: кінцевий споживач має свої вимоги до упаковки за певними показниками, які враховує підприємство-виробник молочної продукції під час формування власних вимог та завдань для флексографічного підприємства, що, у свою чергу, висуває вимоги до виробника матеріалів і комплектуючих.

Враховуючи викладене вище, зазначимо, що визначені складові споживчої цінності упаковки надають нам змогу виділити показники кожного виду цінності, вивчення яких необхідне, по-перше, для оцінки її величини, а по-друге, для аналізу факторів впливу кожного виду цінності на формування її загальної величини. Визначення величини кожної складової цінності є необхідним етапом дослідження загального механізму створення цінності упаковки, оскільки на значеннях саме цих показників базуватиметься аналіз розривів між очікуваною поживачами та реальною наданою виробниками цінністю упаковки. Крім того, результати факторного аналізу визначених показників є основою для прийняття рішень керівниками флексографічних підприємств щодо покращення відносин зі споживачами як промислового ринку – виробниками молочної продукції, так і споживчого ринку – кінцевими споживачами.

Література:

1. Антощинуна Н.І. Теоретичні положення формування інтегрованої цінності авіакомпанії / Н.І. Антощинуна // Офіційний сайт Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/ppei/2010_27/Antosch.pdf.
2. Магомедов Ш.Ш. Сущность теории потребительской ценности товаров [Текст] / Ш.Ш. Магомедов // Стандарты и качество. – 2004. – № 4. – С. 78.
3. Колісник М. Генетика додаткової цінності / М. Колісник // Інтернет-портал «innovations.com.ua» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.innovations.com.ua/ua/articles/13490/temp>.
4. Артёмова Т.І. Логіко-історичний процес формування вартості і ціни: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора екон. наук: спец. 08.01.01 – економічна історія та історія економічної думки / Т.І. Артёмова. – К., 2008. – 38 с.

5. Forstorm B. Value Co-Creation in industrial Buyer-Seller Partnership – Creating and Exploiting Interdependencies [Text] / B. Forstorm. – Abo: Abo Academy University Press. – 2005. – 192 с.
6. Прахалад К.К., Рамасвами, Векант. Майбутнє конкуренції. Творення унікальної цінності спільно з клієнтами [Текст] / К.К. Прахалад, В. Рамасвами: пер. з англ. – К.: Вид-во Олексія Капусти (підрозділ «Агенція «Стандарт»), 2005.
7. Помитов С.А. Создание добавленной ценности как одна из целей функционирования рыночно-ориентированной организации / С.А. Помитов / Информационный сайт по экономике EKportal.ru [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.ekportal.ru/page-id-1880.html>.
8. Ллющенко Б.М. Методика визначення рівня задоволеності замовників / Б.М. Ллющенко, І.А. Шаповал, С.М. Контурова // Вісник Доцецького національного університету [Електронний ресурс]. – Серія В: Економіка і право. – 2010. – Вип. 1. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/VDU_ekon/2010_1/vdu1-2010/149.pdf.
9. Немцова В.С. Функциональные аспекты современной украинской упаковки / В.С. Немцова // Вісник зб. наук. праць / гол. ред. В.Я. Даниленко. – Харків: Харківська державна академія дизайну і мистецтв, 2003. – №1. – 112 с.
10. Шубина Г. Крутлий стол: «Новые тенденции рынка упаковочных материалов в Украине» / Г. Шубина. – [Электронный ресурс]. – Изд-во «Био Пром», 2008. – №9 (71). – Режим доступа: <http://meatbusiness.ua/article.php?p=427&j=2>.
11. Цар Г.В. Основні тенденції та перспективи розвитку харчової промисловості в Україні / Г.В. Цар // Науковий вісник НЛТУ України [Електронний ресурс]. – 2010. – № 20.13. – С. 262-268 – Режим доступу: <http://firearticles.com/economika-promyslovosti/241-osnovn-tendenciya-ta-perspektivi-rozvitku-harchovoyi-promislovost-v-ukrayin.html>.
12. Антонова І.В. Розвиток молочної промисловості в Україні / І.В. Антонова // Електронне наукове фахове видання Дніпропетровського державного аграрного університету «Ефективна економіка» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/index.php?operation=1&iid=428>.
13. Пленки Bemis Europe Flexible Packaging на рынке Украины // Мир упаковки: украинский портал упаковочной отрасли [Электронный ресурс] / Журнал «Мир упаковки». – 2011. – № 1(77). – Режим доступа: <http://packaging.kiev.ua/rus/content/magazine/article/?id=215>.
14. Складчиков В. Шаг назад, два вперед! Рынок упаковки для твердых сыров в Украине / В. Складчиков // Мир упаковки: украинский портал упаковочной отрасли [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://packaging.kiev.ua/rus/content/magazine/article/?id=61>.
15. Упаковка на продовольственном рынке: исследования Nielsen // Сайт компании «Nielsen» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.acnielsen.ru/news.php?news_id=37.
16. Воробей В. Соціальна відповідальність бізнесу. Українські реалії та перспективи / В. Воробей, І. Журовська // Офіційний сайт Спільноти соціально-відповідального бізнесу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.csr-ukraine.org/userfiles/file/SVB.doc.

**Шульгина Л.М., докт. экон. наук, профессор кафедры менеджмента Национального технического университета Украины «КПИ»,
Мельничук В.М., аспирант кафедры менеджмента Национального технического университета Украины «КПИ»**

Разработка системы показателей ценности упаковки для потребителей промышленного рынка В статье определяются четыре составляющих потребительской ценности упаковки. Указываются и систематизируются показатели оценки материальной, нематериальной, эмоциональной и социальной составляющих потребительской ценности упаковки как основной продукции флексографских предприятий. Оценивается каждый показатель составных ценности и сводится к совместным единицам измерения. Раскрываются основные факторы влияния на их величину как со стороны флексографских предприятий, так и со стороны потребителей упаковки.

Ключевые слова: потребительская ценность, материальная ценность, нематериальная ценность, эмоциональная ценность, социальная ценность.

Shulgina L.M., Doctor of Economic Sciences, Professor of the Department of Management, National Technical University of Ukraine «KPI»,

Melnychuk V.M., Post-graduate student of the Department of Management, National Technical University of Ukraine «KPI»

The package value for industrial market consumers metric development. The article outlines four components of customer value package. The evaluation indexes of tangible, intangible, emotional and social components of package customer value as the main products of flexographic enterprises are defined and systematized. Every index of the value components is estimated and referred to common units of measurement. The basic factors of influence on their measurement from both the flexographic enterprises and consumer packaging are described.

Key words: consumer value, financial value, intangible value, emotional value, social value.

УДК 339.138:[338.47:615.8](477)

Ярмоленко Ю.О.,

ст. викладач кафедри маркетингу та менеджменту
АПСВ ФПУ

Соціально-економічний ефект від впровадження маркетингових підходів у діяльності санаторіїв

У статті аналізується питання основних складових соціально-економічного ефекту від маркетингового забезпечення санаторіїв оздоровчої сфери. Визначаються підсистеми забезпечення маркетингу: організаційна, інформаційна, технічна, кадрова, методична та їх роль у формуванні та реалізації маркетингових стратегій санаторіїв України. Досліджуються основні складові соціального та економічного ефектів та їх вплив на розвиток та життєдіяльність родин, колективів, підприємств, держави та суспільства в цілому.

Ключові слова: соціальний ефект, економічний ефект, підсистеми забезпечення маркетингу, оздоровчі послуги, комплекс маркетингу.

Діяльність підприємств оздоровчої сфери вимагає зважених кроків, які базуються на об'єктивній оцінці стану факторів маркетингового середовища. У разі наявності стратегії розвитку галузі на державному рівні та чіткого алгоритму її реалізації організаціям сфери значно простіше формувати власні стратегії просування послуг на вітчизняний та іноземні ринки.

Питання дослідження очікуваного соціально-економічного ефекту від здійснення маркетингової діяльності як на окремих підприємствах, так і держави у цілому – це актуальна тема, яка поєднує інтереси державних органів, приватних структур, задіяних у цьому процесі, та науковців, і вимагає раціональної співпраці у цьому напрямі.

Метою нашої статті є дослідження очікуваного соціально-економічного ефекту від здійснення маркетингової діяльності підприємствами оздоровчої сфери.

Аналіз наявних досліджень вказує на те, що більшість вітчизняних та іноземних учених розглядають соціально-економічний ефект від туризму у контексті розвитку територій, інфраструктури, наповнення місцевих та державних бюджетів, створення нових робочих місць. Так, І. Зорін, Ф. Котлер, Е. Ромат, В. Квартальнов, Г. Папірян зупиняються на питаннях відновлення працездатності, зниження рівня захворюваності. Поряд з такими дослідженнями, ми розглядаємо питання економічної втрати для суспільства від кожної працездатної особи у разі загострення її захворювання та соціально-економічного ефекту для держави, підприємства, колективу, родини у разі настання цього випадку. А також, як маркетингові заходи санаторіїв, підприємств через підсистеми забезпечення впливають на пропагування здорового способу життя, популяризацію користування туристично-рекреаційними послугами з метою відновлення працездатності та профілактики захворювань і на діяльність самих підприємств.

Специфіка маркетингового забезпечення підприємств оздоровчої сфери полягає у тому, що поряд з традиційними складовими «4Р», а саме – місцем, продуктом, ціною, просуванням, все більшого значення набувають такі додаткові складові з комплексу «7Р» як персонал, фізичне оточення і процес. Одним з елементів дослідження є підсистеми забезпечення маркетингу, які забезпечують функціональні підсистеми маркетингу на підприємствах сфери оздоровлення [4]. Кожна з цих систем є важливою з точки зору управлінського процесу і практичної реалізації програм маркетингу при просуванні оздоровчих послуг (Рис. 1).

У статті, ми зупинились детально на кожній з підсистем. Так, організаційна підсистема прямо залежить від організаційної структури підприємства, яка встановлює відповідні повноваження, підпорядкування та зв'язки у колективі, способи делегування повноважень та наявні канали комунікацій.

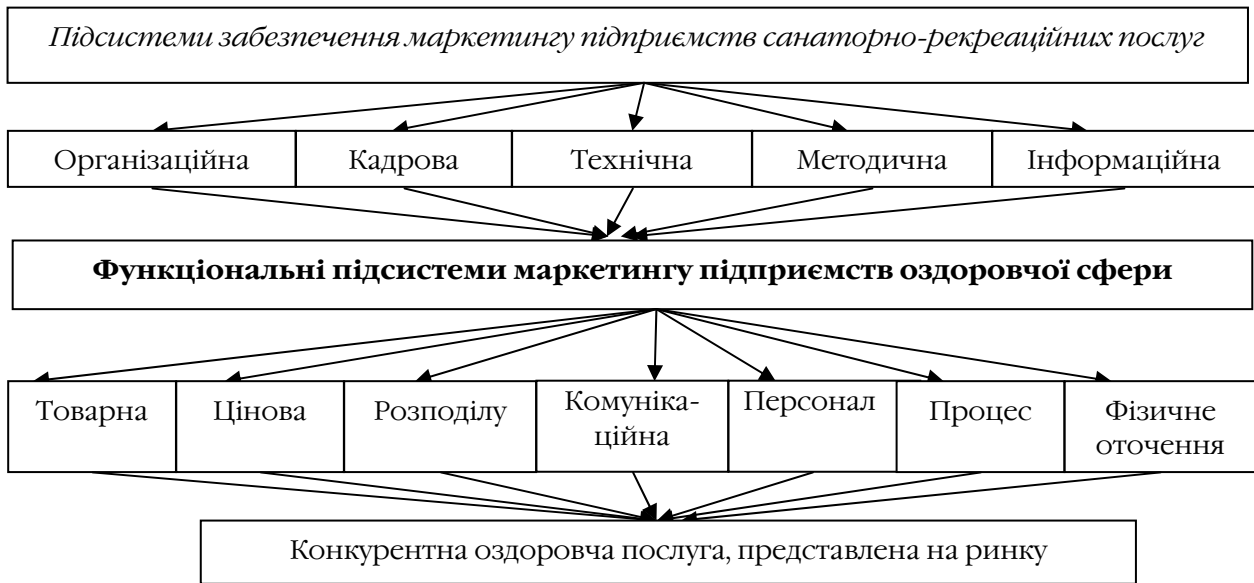

Рис. 1. Підсистеми забезпечення маркетингу оздоровчих послуг

Кадрова підсистема часто є вирішальною в оздоровчій сфері, адже визначає кількісно-якісний склад працівників, що особливо важливо, коли йдеться про здоров'я, адже рівень кваліфікації і досвід лікаря впливає на якість послуг; методи і системи мотивації, підготовки та перепідготовки кадрів (актуально при впровадженні нових лікувальних технологій та послуг), формування кадрових резервів. Сучасний рекреант чуттєво реагує на емоційну складову (чуттєвість, ввічливість, співучасть), яка є важливою компонентою маркетингу відносин, що може стати як перевагою, так і недоліком для підприємства.

Технічна підсистема особливо привертає до себе увагу, адже у XXI ст. надзвичайно швидкі темпи оновлення технічних засобів, постійне удосконалення програмного забезпечення вимагає у підприємств їх застосування і лише це дає можливість утримувати конкурентні позиції.

Методична підсистема спрямована на формування рекомендацій щодо вдосконалення маркетингового забезпечення на підприємствах оздоровчої сфери для досягнення їх цілей за допомогою науково-практичних розробок.

Інформаційна підсистема створює забезпечення структурних підрозділів маркетингу необхідною, достовірною, актуальною, точною інформацією з усіх підрозділів підприємства, яка дозволяє об'єктивно оцінити стан розвитку маркетингу.

Слід зазначити, що недоліки у роботі хоча б однієї із перерахованих вище підсистем знижують ефективність не лише заходів маркетингу, а й усього підприємства в цілому. У разі проведення роботи щодо покращення підсистем забезпечення маркетингу підприємство збільшує ефективність заходів, що здійснює у процесі формування та просування оздоровчих послуг.

Поряд із традиційними наслідками розвитку ринку туристично-рекреаційних послуг ми зупинились на конкретизації і оцінці ефекту від втрати працездатності людини як джерела здатності до праці, у разі нехтування рекреаційними послугами. Адже наразі не всі працюючі забезпечені якісним відновленням свого здоров'я, що врешті призводить до значних негативних наслідків у економіці та суспільстві. У цій статті ми більш детально розглянули складові економічного і соціального ефекту від здійснення маркетингової діяльності при формуванні та просуванні якісних оздоровчих послуг (Рис. 1, 2).

Соціальний ефект у глобальному масштабі проявляється у створенні сприятливих умов для всебічного розвитку суспільства, застосування громадянами своїх творчих сил і здібностей, підтримання іміджу: надання туристично-рекреаційних послуг для зниження рівня захворюваності серед українського населення, зменшення кількості інвалідів, зростання тривалості життя, покращення здоров'я громадян, розвитку територій (Рис. 1).

Основними споживачами послуг санаторіїв є рекреант, часто з певними хворобами. Сучасний рекреант потребує задовільного стану здоров'я, оскільки це дозволяє йому працювати і заробляти кошти на своє існування.

Водночас соціальний ефект тісно пов'язаний з економічним ефектом не лише на рівні підприємства, а й на рівні держави. Нами розглянуті характеристики середньостатистичної особи працездатного віку, проаналізовано кілька варіантів розвитку її життя.

Перший, який полягає у тому, що громадянин піклується про своє здоров'я, користується послугами санаторіїв для профілактики захворювань і залишається працездатним протягом усього життя. Переваги полягають у такому:

1. Витрати на відновлення здоров'я для особи полягають у вартості путівки та витратах на транспортування, навіть у випадку її придбання за власні кошти, а не на оплату обстеження та лікування самого захворювання у разі його загострення.

2. Під час відпочинку рекреант відновлює не лише фізичний, а й морально-психологічний стан завдяки зміні оточення, ознайомленню з новими територіями, пам'ятками архітектури і мистецтва (екскурсії під час перебування у санаторії).

3. Держава отримує надходження до бюджету у вигляді податкових платежів від діяльності здорової особи, наприклад, із середньомісячної середньої заробітної плати по Україні за 2012 р. 3031, близько 40 % нарахування з боку підприємства на заробітну плату 1212,4 грн. ($3031 \cdot 40\%$) та 15 % з боку особи 454,65 грн. ($3031 \cdot 15\%$), а загальний економічний ефект для держави 1667,05 грн., тобто 10 таких осіб забезпечують витратну частину державного бюджету, наприклад, для виплати пенсії 13 середньостатистичним пенсіонерам у розмірі 1263,7 грн. у 2012 р.

4. Відчутні витрати держави на виплати лікарняного, можливо, виплат по інвалідності, зниження завантаженості лікарень, які в Україні теж фінансуються за рахунок бюджету.

5. Виконання працівником своїх посадових обов'язків без відриву від роботи, досягнення цілей підприємства, забезпечення прибутку у вигляді податків.

6. Зниження загальнодержавного рівня захворюваності (Рис. 2).

Рис. 2. Основні складові соціального ефекту діяльності санаторіїв

**Джерело розроблено автором.*

У іншому разі, а саме – ухилення від проведення профілактичних заходів, у громадян загострюються хронічні хвороби, які можуть призвести до ранньої смерті або інвалідності, зниження працездатності, що впливає на такі соціальні показники як тривалість життя. У цьому випадку підприємство втрачає працівника – тимчасово, у випадку лікарняного, або

назавжди у випадку інвалідності чи смерті. Для держави – це втрата працездатного громадянина і збільшення кількості інвалідів. Тобто доходна частина бюджету зменшується на суму в середньому 1667 грн., а витратна частина зростає на суму виплат по інвалідності 1076,6 грн. Таким чином, негативний загальний ефект для бюджету України полягає у сумі 2744 грн. [1].

Дуже важливим опосередкованим соціальним ефектом від діяльності санаторіїв є підтримка сприятливого соціально-психологічного мікроклімату в українських сім'ях, адже, коли у родині хтось хворіє, це впливає на кожного її члена (засмученість, роздратованість, неврози, хвилювання, витрати часу на відвідування хворих, відволікання від справ).

Саме тому сприятливим моментом у роботі санаторія є оцінка комплексного впливу на споживачів та їх родини, колектив та все суспільство у цілому, адже особливість оздоровчих послуг полягає у тому, що їх потенційним споживачем є кожна особа, незалежно від соціального походження, національності, віку, смаків і вподобань. Водночас серед очікуваних ефектів може бути зосередження зусиль держави на відновленні популяризації здорового способу життя серед українців через профілактичні заходи, разом із соціальними програмами заборони паління в громадських місцях, реклами тютюну та горілки.

Розвиток інфраструктури має комплексний соціально-економічний ефект, адже часто це вимагає співпраці на рівні держави.

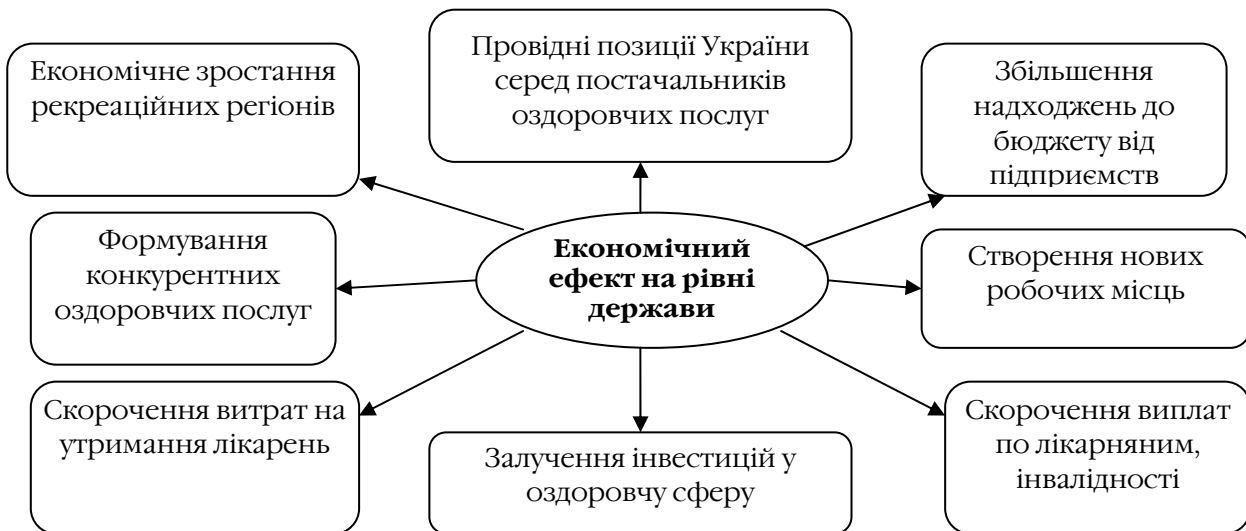

Рис. 3. Складові, які визначають економічний ефект діяльності санаторіїв

*Джерело: розроблено автором.

Кожна зі складових економічного ефекту має свій вимір [2; 3; 5; 6; 7], при цьому спостерігається синергетичний ефект. Так, при збільшенні обсягів послуг з'являється потреба у додаткових працівниках сфери розваг, транспортування, лаборантах, гідах. Їх працевлаштування забезпечує надходження до місцевих та державного бюджетів. З'являються додаткові ресурси для будівництва і модернізації об'єктів туристично-рекреаційної інфраструктури. У разі сприятливого податкового законодавства і системного підходу до формування ринку оздоровчих послуг відкриваються можливості до збільшення інвестиційних ресурсів, що сприяє формуванню конкурентних послуг і посідання провідних позицій серед постачальників послуг на світовий та вітчизняний ринки. Одним зі стратегічних кроків держави є відновлення сил працездатного населення як важливого економічного ресурсу, який набуває все більшого значення у процесі виробництва.

Інтереси держави у розвитку ринку оздоровчих послуг полягають у комплексі показників, а залежать багато у чому як від постачальників послуг (санаторіїв, готелів), так і від посередників (туристичних агентів).

Тому нами розроблено і запропоновано відповідні заходи щодо покращення підсистем забезпечення маркетингу та очікувані наслідки від їх втілення (Табл. 1).

Таблиця 1

Перелік запропонованих заходів підсистем забезпечення маркетингу та очікуваний результат від їх впровадження

№ з/п	Підсистема	Запропоновані заходи	Очікуваний результат
1.	Інформаційна	Сайт, інформування в соціальних мережах, встановлення новітніх CRM-систем, проведення опитування споживачів, участь у виставках, створення внутрішніх комунікацій, реклама у місцевих ЗМІ	Налагодження системи комунікацій, скорочення часу обслуговування клієнтів, зростання показника повторного відвідування, освоєння новітніх досягнень, отримання зворотного зв'язку від споживачів і передбачення їх потреб
2.	Організаційна	Створення управління маркетингу у структурі ПрАТ «Укрпрофоздоровниця» та відділу маркетингу у кожному санаторії. Розробка та підписання договорів про співпрацю з приватними структурами	Професійний підхід до організації системи маркетингу на підприємстві, розробка положень про відділ маркетингу та функціональні обов'язки його працівників. Залучення усього персоналу до виконання маркетингової стратегії санаторія
3.	Методична	Розробка та впровадження стратегії маркетингу в санаторії, контролю маркетингу через аналіз функціональних підсистем та показників їх впровадження (частки ринку, обсяги збуту, тривалість перебування одного оздоровленого, ефективність маркетингових заходів та ін.)	Формування методичних розробок для реалізації та контролю комплексу маркетингу у санаторіях, накопичення досвіду участі у виставках, аналізу їх результатів на основі запропонованих автором показників
4.	Технічна	Оснащення технічними засобами через підписання угод з виробниками та встановлення CRM-систем. Лізинг необхідних автомобілів	Оновлення технічних засобів, освоєння сучасного програмного забезпечення для покращення показників діяльності санаторіїв
5.	Кадрова	Розробка чіткої програми фахового забезпечення через створення мотиваційних програм для персоналу. Програми обміну досвідом, додаткового доходу від залучення оздоровлених, знижки на відпочинок у санаторіях для персоналу та членів їх сім'ї	Підвищення показника укомплектованості та зниження показника плинності кадрів, підвищення вмотивованості працівників, отримання реального додаткового доходу і зацікавленість у реалізації маркетингової стратегії підприємства

*Джерело: розроблено автором.

Таким чином, можна узагальнити, що кожне підприємство через покращення взаємодії підсистем забезпечення маркетингу може вплинути на загальний стан захворюваності, підвищення показників тривалості життя, зниження рівня інвалідності, смертності.

Крім того, задоволення бізнес-інтересів туристично-рекреаційних підприємств через застосування підходів маркетингу, що базується на теорії «7Р», забезпечує виконання їх соціального призначення, а саме: сприяє формуванню сприятливого мікроклімату в українських родинах, колективах на підприємствах та у суспільстві в цілому.

З викладеного доходимо висновку, що з покращенням фінансового стану, удосконаленням матеріально-технічної бази, формуванням компетентних навичок персоналу санаторіїв відбувається наповнення бюджету, покращення інфраструктури туристично-рекреаційних територій, що загалом сприяє розвитку вітчизняного ринку туристично-рекреаційних послуг.

Література:

1. Державна служба статистики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
2. Зорин И.В. Туризм как многогранное явление современного мира / И.В. Зорин // Дополнительное образование. – 2000. – № 77-8. – С. 13–19.
3. Квартальнов В.А. Международный туризм: политика развития: учеб. пособ. / В.А. Квартальнов, А.А. Романов. – М.: Советский спорт, 1998. – 142 с.
4. Малишкіна Т.Г. Підсистеми забезпечення маркетингу як окремих контур управління підприємством [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/sre/2011_4/269.pdf.
5. Котлер Ф. Маркетинг. Гостеприимство и туризм: учеб. для вузов; пер. с англ. / Ф. Котлер, Дж. Боуэн, Дж. Мейкенз; [под ред. Р.Б. Ноздревой]. – М.: ЮНИТИ, 1998. – 787 с.
6. Папирян Г.А. Маркетинг в туризме / Г.А. Папирян. – М.: Финансы и статистика, 1997. – 457 с.
7. Ромат Е. Реклама территорий в системе территориального маркетинга / Е. Ромат // Маркетинг и реклама. – 2010. – №3(163). – С. 22.

Ярмоленко Ю.А., старший преподаватель кафедры маркетинга и менеджмента АТСО ФПУ

Социально-экономический эффект от внедрения маркетинговых подходов в деятельности санаториев. В статье анализируются основные составляющие социально-экономического эффекта от маркетингового обеспечения санаториев оздоровительной сферы. Определяются подсистемы обеспечения маркетинга: организационная, информационная, техническая, кадровая, методическая и их роль в формировании и реализации маркетинговых стратегий санаториев Украины. Исследуются основные составляющие социального и экономического эффектов и их влияние на развитие и жизнедеятельность семей, коллективов, предприятий, государства и общества в целом.

Ключевые слова: социальный эффект, экономический эффект, подсистемы обеспечения маркетинга, оздоровительные услуги, комплекс маркетинга.

Yarmolenko J.A., Lecturer of Marketing and Management Department of ALSRT.

Socio-economic impact from the introduction of marketing approaches in the activities of sanatoriums. The main components of the socio-economic impact of marketing providing of sanatoriums in health sphere are analysed in the article. The subsystems of marketing providing such as: organizational, information, technical, personnel, methodical and their role in formation and realization of marketing strategies of sanatoriums in Ukraine are defined. The basic constituents of social and economic effects and their influence on the development and vital functions of families, collectives, enterprises, state and society are investigated.

Key words: social effect, economical effect, subsystems of marketing providing, health service, marketing-mix.

УДК 378.4:[316.32-044.922:33

Яцунь О.М.,

канд. екон. наук, Голова Київської міської організації
Профспілки працівників освіти і науки України

Університет за умов трансформацій економічного суспільства

У статті висвітлюються соціальні передумови і наслідки трансформації ролі університетів за умов появи нової освітньої парадигми. Обумовлені епістемічні й аксіологічні параметри співвідношення традиційного та сучасного підходу до функціонування університету. Визначені перспективи інноваційного розвитку вищої освіти за умов глобального інфосоціуму. Пропонується формування нових освітніх структур, які мають відрізнятися від традиційних сьогодні університетів, що перетворюються на новий тип установи – на інноваційний центр, котрий формує наукові цінності не на основі їх традиційності, а на основі можливості їх застосування в різноманітних практиках.

Ключові слова: вища освіта, університет, наука, інновація, освітня парадигма, економічне суспільство, знання, цінності, глобальний інфосоціум.

Філософсько-теоретичні, суспільствознавчі та соціоекономічні дослідження останніх десятиліть зосереджені на проблемі кризи освіти, серед способів виходу з якої – послідовні й цілеспрямовані спроби впровадження нових освітніх концепцій. Їх основною особливістю є підтримка досі неінституціалізованих або частково інституціалізованих освітніх форм, таких як інформармальна, неперервна, дистанційна освіта тощо. Подібні процеси є як свідченням трансформації європейської освітньої парадигми, сформованої й усталеної протягом XVIII–XIX ст., так і показником формування нового становища вищої освіти, передусім – нового осмислення місця університету в системі цінностей і вартостей глобалізованого світу. Відповідно, актуалізується питання про нові соціальні умови існування університету як традиційного освітнього центру, його впливу на соціальні процеси глобального інфосоціуму та новий тип його наукової й економічної діяльності.

Дослідженню ролі університету за умов глобалізованого та індивідуалізованого суспільства присвячені праці З. Баумана, М. Тлостанової, Д. Іванкіної, С. Степанової; парадигмальні виміри проблеми освіти виявляє В. Буданов; порівняння сучасних освітніх закладів із класичною гумбольдтівською моделлю університету здійснена на основі фундаментального дослідження Г. Шнедельбаха; роль університету як фактора інноваційного розвитку досліджена Т. Калиновською, С. Косолаповою, А. Прошкіним, Л. Нічуговською, О. Фомкіним та В. Куценком.

Наша стаття спрямована на виявлення соціальних передумов трансформації ролі вищих навчальних закладів у сучасному суспільстві. Цілями дослідження є аналітика епістемічних та соціальних трансформацій вищої освіти, виявлення нової ролі навчальних осередків, зокрема, наукового та освітнього смислів університету з точки зору його впливу на інноваційні процеси економічного суспільства.

Масштабні трансформації світового освітнього простору відбуваються за умов парадигмальних змін у науці, глобальних перебудов в економіці та переструктурування суспільства. Освітні концепції, які виходять на авансцену соціальних, філософських та педагогічних розвідок сьогодення, виявляються у появі когнітивних та гуманістичних технологій у навчанні, впровадженні інформаційних та дистанційних освітніх моделей тощо. Проте найвиразнішою відмінністю сучасного освітнього середовища є впровадження інституційних факторів, що роблять систему освіти відкритою, виводячи її за межі університетського середовища й інтегруючи її на сферу повсякденного життя людини.

Нові соціальні виміри функціонування університету увиразнюються при компаративному аналізі його класичних та сучасних форм. Становлення класичної моделі університету відбувалося внаслідок концептуалізації сформованих просвітництвом ідеалів знання, культу науки та прогресу. Соціальне значення класичного університету полягало у легітимації провідних наукових парадигм, формуванні керівних принципів або основоположних цінностей суспільства. Фактично університетам як освітнім осередкам належала ключова роль у зародженні, ретрансляції та підтримці аксіологічних орієнтирів, адже саме вони були тими осередками, де «...створювалися цінності, необхідні для соціальної інтеграції, й де навчалися самі наставники, покликані поширювати їх і перетворювати на соціальні навички» [1, с. 162].

При цьому когнітивні настанови, які реалізувалися в межах університету, пов'язувалися із «філософським універсалізмом» (М. Тлостанова), який передбачав, з одного боку, акумуляцію знань у межах освітнього середовища, а, з іншого, збереження і ретрансляцію певної універсальної, загальнонаукової картини світу. Таким чином, в університеті передавалися знання, які визначалися як «універсальні». Їх інтерпретація сьогодні не пов'язується винятково з інституціоналізованою, формальною освітою: постановка питання про неперервну освіту передбачає можливість бути «...у ситуації між змінами знань, водночас перебувати у двох знанневих реальностях: тій, що існує, і тій, яка приходить на зміну й виявляється новою, іншою. Такі знання за необхідності виявляються знаннями теоретичного, узагальненого характеру, оскільки вони дозволяють відображати не стільки предметну реальність, виражену в ідеально-знанневій формі (як сталу), скільки сам рух знання, розриви між його станами» [2, с. 34].

Втрату універсалізму можна вважати основною передумовою освітньої кризи, яка констатувалася впродовж другої половини ХХ ст. й привела до зародження нових освітніх парадигм. Останні можна розглядати у двох основних вимірах: епістемічному і соціальному. Перший визначає наукову діяльність в освітньому середовищі: пануюча протягом майже двох століть гумбольдтівська освітня модель передбачає академічну свободу та єдність дослідження і викладання [9, с. 2]. Наука при цьому виступає фундаментом освітньої діяльності, тому й парадигмальна невизначеність та плюралізм у науці суттєво впливає на стан освіти.

Нині освіта як епістемічний проект виходить із когнітивного на соціальний рівень: універсалізм, закладений в ідею університету виявляється парадоксально вузьким, оскільки він включений до дисциплінарних меж, які не відповідають вимогам інформаційного суспільства. За умов останнього народжується дисонанс між вузькою спеціалізацією і неможливістю повного опанування цієї спеціалізації при динамічному накопиченні знань та інформації, притаманних сучасній епосі.

Не менш проблемною є і неспівмірність між «метатрадиціоналізованим» університетським консерватизмом та способами наукового структурування знання, з одного боку, й запитамі сучасних економічних вимог, спрямованих на інноваційність, відтак, подолання традиції, – з іншого. У цьому сенсі дисциплінарність є зразком негнучкості й невідповідності освітніх парадигм науковим. У зв'язку із цим М. Тлостанова стверджує, що ризоматичні, міждисциплінарні зв'язки і взагалі процес міждисциплінаризації знання впливають на те поняття про знання, на ті дисциплінарні поділи, які були успадковані від кантівсько-гумбольдтіанського університету. Вони нескінченно застаріли, як, наприклад, найжорсткіший поділ на гуманітарні, соціальні й природничі науки [8, с. 182-183].

Соціальний вимір трансформації освітніх парадигм пов'язаний із тим, що «...за умов зниження культурної універсальності, яка більше не викликає ентузіазму і відданості, та з урахуванням того, що в суспільстві вкорінився культурний плюралізм, що отримав достатню інституціональну підтримку, монопольна або навіть привілейована роль університетів в створенні й відборі цінностей сходять сьогодні нанівець» [1, с. 163-164]. Наслідком втрати університетами привілейованого становища в проголошенні аксіологічних орієнтирів та формуванні концептуальних світоглядних архітектонік є те, що вони перестають розглядатися як основне освітнє середовище. Універсальні знання вузької дисциплінарної орієнтації не задовольняють вимогам сучасного суспільства: по суті, сьогодні людині такі знання не потрібні, їй ніде їх застосувати.

Концепції інформальної освіти та освіти впродовж усього життя фактично є спробами виходу із кризи, яка породжена втратою університетами права визначати критерії професійного статусу і компетентності. Останні змінюють свій статус за умов інформаційного суспільства, де знання стають доступними, а разом із тим претензія академічної спільноти на те, щоб бути єдиним і природним притулком усіх тих, хто відданий вищому знанню, стає усе більше порожнім звуком у вухах будь-якої людини, за винятком того, хто її проголошує [1]. Це породжує амбівалентну ситуацію, в якій вища освіта починає розглядатися як «...інституція, яка знаходиться на межі між знаннями, законсервованими у бібліотеках і концептах та комп'ютерах викладачів, і знаннями, що функціонують у сфері виробництва» [4, с. 21]. З одного боку, останні осмислюються й структуруються в межах вищої освіти, з іншого, швидке застарівання знань приводить і до критики форми функціонування освіти у суспільстві, ґрунтованої на тому, що технології поза її межами розвиваються із такою швидкістю, що забезпечити фахову компетентність спеціаліста стає неможливим – поки студент отримує знання, воно втрачає актуальність.

Таким чином, темпоральний вимір університетської освіти постає як своєрідна проекція у минуле. Це демонструє, зокрема, описане С. Клепко завдання вищої освіти, яка «...з одного боку, має підтримувати у живому стані вже вироблене за історію людства і кодифіковане знання у текстах, з іншого боку, вона зобов'язана «сканувати» інформацію, що функціонує у відповідних доменах зовнішнього середовища, до яких вона постачає своїх випускників» [4, с. 21]. Як бачимо, у межах освітнього процесу найчастіше відбувається структурування уже наявного знання, тоді як виробництво такого знання відбувається поза межами вищого навчального закладу.

З одного боку, таке завдання слід вважати необхідним, оскільки воно відіграє важливу роль у поступі науки. З іншого боку, процес навчання за таких умов має значний недолік: на думку З. Баумана, короткотермінова професійна підготовка, пройдена на робочому місці під керівництвом роботодавців, орієнтована безпосередньо на конкретні види діяльності, а також гнучкі ресурси й швидко поновлювані набори матеріалів для самопідготовки, які пропонуються на ринку без посередництва університетів, стають більш привабливими (і, визнаємо, більш достойними переваги), ніж повноцінна університетська освіта, яка нездатна сьогодні навіть обіцяти, не говорячи про те, щоб гарантувати кар'єру на все життя [1, с. 165]. Таким чином, професійна підготовка починає відбуватися поза межами університетів.

Із вищевикладеного випливає: доти, доки «законодавцем» наукових цінностей і центром професійних компетенцій був університет, освіта темпорально виражала проекцію у майбутнє: епістемічні сенси, пізнавальні цінності та світоглядні пріоритети зароджувалися в наукових та освітніх середовищах й далі адаптувалися до практичної діяльності людини в інших сферах. Сьогодні співвідношення «перевертається»: знання народжуються в економічних практиках й теоретизуються в університетах. Звідси й нездатність вищої освіти «встигати» за постійними і безперервними надбаннями технічної революції: власне, «встигати» – це завжди йти позаду, а тому за умов темпів динаміки технічного розвитку «встигати» взагалі неможливо. Можливо або брати участь у творенні технічної революції, або не приймати.

У теоретичному вимірі це пов'язано з тим, що все, що зробили університети за останніх 900 років, мало сенс або при орієнтації на *вічність*, або в межах доктрини *прогресу*; модерніті позбавила від першої, тоді як постмодерніті знецінила другу [1, с. 167]. Кінець університетського впливу на соціум, таким чином, пов'язаний із світоглядною кризою – відсутній філософський фундамент, на якому раніше будувалися не тільки аксіологічні виміри теорії освіти, а й практична діяльність університетів. Дискурсивний плюралізм, який існує у сучасному світі, існує за умов відсутності «монополії на сенс» (А. Турен). І причиною такого дискурсивного плюралізму є зміна співвідношення наукового й освітнього середовища, з одного боку, та економічного, – з іншого.

Відтак вища освіта, позбувшись аксіологічних та епістемічних авторитетів, опиняється перед необхідністю пошуку нових форм для інтеграції з середовищем сучасного економічного суспільства. Така інтеграція відбувається за рахунок двох напрямів. Перший – це включення самої освіти до системи економічних відносин. Як зазначають О. Фомкіна та

Л. Нічуговська, «...на Заході вже давно розглядають освіту як галузь економіки. У США вона займає 5-е місце серед інших галузей економіки; наприкінці ХХ ст. освітня галузь принесла прибуток у \$ 265 млрд. і забезпечила роботою 4 млн людей. Уже ці факти засвідчують, що завдяки своїй позабюджетній діяльності система навчальних закладів (державних і приватних) ефективно вплетена в систему економічних відносин. Саме цей аспект, на нашу думку, повинен стати об'єктом ґрунтовного дослідження української економіки освіти» [7, с. 17].

Другим напрямом інтеграції освіти й економіки є трансфер знань і технологій, спрямований від наукових та освітніх установ до виробничих практик. Саме тому на базі таких установ активно створюються різноманітні центри, які сприяють цим процесам – технопарки, інкубатори інноваційних ідей тощо. Прикладом ефективного виконання подібних практик є університети США, в яких уже понад 20 років існують офіси з комерціалізації – спеціальні центри, які займаються комерціалізацією відкриттів, здійснених у наукових частинах університету із ефективною системою розподілу коштів, отриманих від комерціалізації.

При такому підході роль університету можна визначити як роль центру взаємодії освіти, науки та економіки. Така взаємодія описується за допомогою «трикутника знань» – фактора інноваційного розвитку, що демонструє триєдність освіти, досліджень і розробок та інновації. Таким чином, «...статус сьогоденного університету в суспільстві і державі визначає нову функцію університету – функцію інтегратора знань. Університет стає провідним учасником й організаційним посередником інтеграції освітніх і наукових структур із виробництвом, культурними установами, владними структурами. Ціллю цієї інтеграції є рішення між-дисциплінарних завдань освіти і науки, а також інноваційна діяльність із їх впровадження» [3].

Безумовно, наслідком недооцінки перспектив подібної ролі університетів в освітній діяльності є недостатньо розвинутий сектор інноваційної економіки: поява інноваційних технологій, їх продуктивна адаптація і міжгалузева інтеграція у сферах виробництва передбачає одночасно синхронне проведення теоретичних розробок. «Перехід на інноваційний шлях економічного розвитку передбачає масштабні інвестиції в людський капітал, оскільки розвиток людини є основною метою та необхідною умовою прогресу сучасного суспільства. І тут важливу роль відіграє освіта, яка є стратегічним ресурсом країни, важливим показником людського розвитку» [5, с. 102], – заявляє В. Куценко. Тому переосмислення парадигмального розуміння соціальної ролі сучасного університету здатне не тільки знайти йому нове місце за умов освітньої кризи, а й трансформувати суспільство в цілому, активізувавши його інноваційний потенціал.

Таким чином, університети за умов рах економісана – «економічного світу» (О. Неклесса) – поступово віднаходять нову соціальну нішу для власного існування. Зрозуміло, що в епоху глобальних трансформацій та знецінення традиційної ролі вищої освіти, втрати нею провідного становища в освітніх системах, перетворення університету з навчально-наукового на інноваційний центр є відповіддю на два основних цивілізаційних виклики, що зумовили освітню кризу. Перший – це «криза успадкованих інститутів і філософій» (З. Бауман), яка фактично зробила нежиттєздатною класичну для гумбольдтівського університету контамінацію науки й освіти та зрештою призвела до втрати університетами пріоритетної ролі в наданні універсальних знань та творенні соціально значущих цінностей. Другий – це виклик економічної глобалізації, що не приймає встановлений університетами спосіб структурування та теоретизації знань, отриманих із зовнішнього середовища, які конструюють освітній процес як «проекцію в минуле».

Відповіддю на ці виклики є формування нових освітніх структур, які у результаті повинні настільки відрізнятись від традиційних сьогодні університетів, що перетворяться за своєю суттю на новий тип установи – на інноваційний центр, котрий формує наукові цінності не на основі їх традиційності чи їх співвідношення із усталеною картиною світу, а на основі можливості їх застосування в різноманітних практиках. Соціальна роль університету в такому випадку визначається не збереженням та ретрансляцією знань, які самі по собі неспроможні забезпечити достатній рівень підготовки до життя, а вимогою їх практичного втілення.

Відтак, перетворюючись на «капіталовкладення» та на спосіб формування інтелектуального капіталу, вища освіта повинна ставити більш комплексне завдання, яке можна

визначити як «підготовка до життя». Відповідь на питання про те, яким чином повинне виконуватися це завдання за умов нової ролі університету в сучасному соціумі, є перспективою подальших досліджень проблеми соціальних вимірів вищої освіти.

Література:

1. Бауман З. Индивидуализированное общество / З. Бауман. – М.: Логос, 2005. – 390 с.
2. Иванкина Л.И. Знание как ресурс социокультурных трансформаций института образования в современном мире / Л.И. Иванкина, С.Н. Степанова // Философия образования. – 2011. – № 1 (34). – С. 31-39.
3. Калиновская Т. Г. Треугольник знаний как фактор инновационного развития [Электронный ресурс] / Т.Г. Калиновская, С. А. Косолапова, А. В. Прошкин. – Режим доступа: http://www.rae.ru/snt/?section=content&op=show_article&article_id=6359.
4. Клепко С. Інтеграція і поліморфізм знання у вищій освіті / С. Клепко. // Філософія освіти. – 2005. – № 2 (2). – С. 20-34.
5. Куценко В.І. Співпраця освіти та науки у розбудові інноваційної економіки / В.І. Куценко // Маркетинг і менеджмент інновацій. – 2010. – № 2. – С. 100-107.
6. Ле Гофф Ж. Рождение Европы. – СПб.: Александрия, 2008. – 398 с.
7. Нічуговська Л.І. Економіка освіти в контексті глобалізації / Л.І. Нічуговська, О.Г. Фомкіна // Постметодика. – 2007. – №72. – С. 15-19.
8. Тлостанова М.В. Судьба университета в эпоху глобализации / М.В. Тлостанова // Знание. Понимание. Умение. – 2005. – № 3. – С. 180-185.
9. Шнедельбах Г. Университет Гумбольдта [Электронный ресурс] / Г. Шнедельбах. – Режим доступа: <http://www.ruthenia.ru/logos/number/35/04.pdf>.

Яцунь А.М., канд. экон. наук, Председатель Киевской городской организации Профсоюза работников образования и науки Украины

Університет в умовах трансформацій економічного суспільства. В статті освітаються соціальні передумови та наслідки трансформації ролі університетів в умовах появи нової освітньої парадигми. Обумовлені епістемічні та аксіологічні параметри співвідношення традиційного та сучасного підходу до функціонування університета. Визначено перспективи інноваційного розвитку вищої освіти в умовах глобального інформативного суспільства. Пропонується формування нових освітніх структур, які повинні відрізнятися від традиційних сучасних університетів і перетворяться на новий тип установи – на інноваційний центр, який формуватиме наукові цінності не на основі їх традиційності, а на основі можливості їх застосування в різних практиках.

Ключевые слова: высшее образование, университет, наука, инновация, образовательная парадигма, экономическое общество, знания, ценности, глобальный инфосоциум.

Iatsun' A.M. Candidate of Economic Sciences, Chairman of Kyiv city organization of the Trade Union of Education and Science of Ukraine.

University in the conditions of the economic transformation of society. The article deals with the social preconditions and consequences of the transformation of the role of universities in the emergence of a new educational paradigm. The epistemic and axiological relations parameters of traditional and contemporary approach to the functioning of the university are analyzed. The prospects of innovative development of higher education in global informative society are defined. The author of the article proposes the formation of new educational structures, which should be different from modern traditional universities and become a new type of institution - the innovation center, which should form the scientific values not on the basis of their traditions, but on the basis of their possible applications in various practices.

Key words: higher education, university, science, innovation, education paradigm, economic society, knowledge, values.

Політика, історія, культура

УДК 930.2Драгоманов:342.7(094)

Адамович Н.М.,

канд. істор. наук, асистент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Хартії вольності у дослідженнях М.П. Драгоманова

У статті висвітлюється маловідома сторінка наукової спадщини М.П. Драгоманова зі всесвітньої історії. Аналізується праця «Старі хартії вольності», в якій досліджується процес виникнення та розвитку на території Середньовічної Англії таких понять як права людини, свобода, вільність, рівність перед законом, а також становлення постійного представницького органу влади – англійського парламенту. Стверджується, що ідеї свободи та вільності займали надзвичайно важливе місце у творчості вченого.

Ключові слова: М.П. Драгоманов, «Велика хартія Вольностей», права та вольності, «Старі хартії вольності», Римська імперія, уітангемот, Середньовічна Англія.

Михайло Петрович Драгоманов відомий як в Україні, так і в усьому світі як видатний історик, педагог, фольклорист, етнограф, літературний критик, публіцист, філософ, громадський та політичний діяч. Величезний творчий доробок, широкий діапазон наукових інтересів, глибокий аналіз, оригінальність та вагомість думок, активна громадська позиція забезпечили йому непинну увагу з боку науковців.

Однак, тривалий час дослідники творчості вченого зосереджували увагу переважно на його працях, присвячених політичній діяльності, філософії, історії та культурі України, в той час як твори із всесвітньої історії досліджувалися не досить ґрунтовно. Хоча власне вивчення питань всесвітньої історії займало надзвичайно важливе місце у сфері наукових інтересів М.П. Драгоманова як історика. Адже дослідженню та викладанню всесвітньої історії вчений віддав більшу частину років зі своєї 30-річної наукової діяльності, був автором близько 20 наукових праць з цієї тематики, захистив дисертацію *pro venia legendi* на тему «Імператор Тіберій» (1864), магістерську дисертацію «Питання про історичне значення Римської імперії і Тацит» (1869), викладав курси давньосхідної, античної та нової історії у Київському Університеті Св. Володимира та у Вищому училищі в Софії [4; 6].

Аналіз наукової спадщини М.П. Драгоманова у сфері всесвітньої історії засвідчує його інтерес до історії античного світу, історії стародавнього Сходу, історії середніх віків та нової історії країн Західної Європи, історії античної давньогрецької та римської правових традицій, історії релігії, історіографії сходознавства та антикознавства тощо. Головною заслугою М.П. Драгоманова як історика-романіста є історичний аналіз форм правління, державного устрою та політичного режиму різних держав у минулому, їх соціального, економічного, національного та культурного розвитку, вивчення та синтез досвіду світової суспільно-політичної і правової думки.

Впродовж останніх десятиліть чимало аспектів цього напрямку творчого спадку вченого досліджувалися в публікаціях В.В. Ставнюка, О.М. Петречка, А.О. Ігнат'євої, О.О. Слесаренко,

В.П. Гарнаги, В.В. Лагодзінського [2; 3; 8–15]. Проте, у працях висвітлювались головним чином антикознавча спадщина М.П. Драгоманова, що й не дивно, якщо врахувати той факт, що лівову частку історичних творів автора із всесвітньої історії становили твори з історії Стародавнього Риму. Водночас існує ще чимало площин творчості М.П. Драгоманова у сфері всесвітньої історії, які досі залишалися поза увагою науковців. Так, погляди М.П. Драгоманова на політичну історію країн Західної Європи дослідниками його творчості практично не аналізувалися.

Саме тому дослідження праці М.П. Драгоманова, що стосується процесу зародження на теренах Середньовічної Англії прав та вольностей, набуває особливої актуальності.

Твір «Старі хартії вільності» був написаний М.П. Драгомановим на останньому році життя і не був завершений у зв'язку зі смертю. Він складається з двох частин і обривається аналізом змісту Великої Хартії Вольностей, прийнятій в Англії у 1215 р. за часів правління короля Іоанна Безземельного, та висвітленням повноважень утвореної у 1265 р. постійно діючої представницької установи – англійського парламенту. Далі, за словами І.Я. Франка, який і видав цей твір після смерті М.П. Драгоманова, автор мав на меті написати розділ про фламандські хартії вільності [7, с. 84].

У «Старих хартіях вільності» М.П. Драгоманов простежує виникнення та розвиток таких понять як права людини, свобода, вільність, рівність перед законом. Як відомо, питання національного відродження та боротьби за права і свободи людини займали ключове місце в усій творчості вченого. Це неодноразово підкреслювалося дослідниками поглядів науковця. Так, І.Я. Франко у своїй статті, де порушувалися питання суспільно-політичних поглядів М.П. Драгоманова, зазначав: «Лібералізм Драгоманова ґрунтувався наперед усього на широко відчутих правах людської одиниці, на автономії особистості, на свободі слова і думки» [16, с. 237]. Т.Г. Андрусак стверджував: «У Драгоманова нема праці, в якій би він системно і повно виклав своє розуміння інституту прав людини, водночас нема в нього жодної історичної чи публіцистичної праці, в якій би він не торкався тих чи інших прав і свобод людини» [1, с. 43].

Безперечно, що головною думкою у цьому дослідженні є твердження автора про визначальний вплив розширення та утвердження прав людини на загальний процес суспільного розвитку. «Оглядаючи важливий шлях людей до всестороннього і вільного розвитку людської особистості, історик відноситься благородно до всього, що розширює свободу особи, чим би воно не було викликано», – наголошував він [5, с. 191]. Головним завданням «Старих хартії вільності», за висловом самого М.П. Драгоманова, був намір «...показати нашій читаючій громаді частину результатів, здобутих цією археологією про старе європейське політичне життя і про вагу його для виробу новіших політичних порядків і прав» [7, с. 34].

У першій частині твору вчений аналізував та порівнював інститути народного самоуправління, які існували у країнах стародавнього Сходу, Греції, Риму, Візантії, слов'янських народів.

Аналізуючи розвиток людства, М.П. Драгоманов дійшов висновку, що свобода – це явище доісторичне, а насильство, соціальний та національний гніт виникають лише на певному етапі існування суспільства. «Науково історичний дослід, вкупі з вияснюванням державно-правових думок показав, що наші теперішні думки про вільність, це продукт складного міжнародного політичного і розумового процесу і не можуть бути признані цілком однаковими ні з якими стародавніми думками, – але що дійсно в старовину були два періоди існування по-своєму, вільних порядків: первісний і середньовічний. Первісні вільні порядки, громадсько-племінні, подібні до тих, які описав Тацит в своєму творі про германців, або до тих, які у південних слов'ян бачили візантійські письменники, і про котрих існування у руських слов'ян ще в XI до XIII ст. говорять на кожній сторінці літописі руські, – безперечно були в усіх європейських народів», – підкреслював М.П. Драгоманов [7, с. 5].

Головною ознакою таких порядків вчений називав існування народних зборів – віча, купи, громади, здатних тією чи іншою мірою протистояти владі старійшини або начальника. І далі додавав: «По правді кажучи, порядки такі – загальнолюдські, бо їх існування

одкрила етнографія у теперішніх диких народів, а історія показала і у народів давнього Сходу до зросту серед них вояцько-жрецьких деспотій» [7, с. 5]. Власне сам факт існування в країнах стародавнього Сходу сільських громад нагадує, за переконанням М.П. Драгоманова, про спільність для всіх народів вихідної точки історії державних порядків.

Вчений наголошував, що з появою держави люди почали втрачати свою первинну свободу, однак завжди прагнули її повернути. За словами М.П. Драгоманова, саме східна громадська самоуправа стала свідченням того, що і східні народи від початку свого існування були вільними, але не змогли утримати функції самоуправління у процесі еволюції [7, с. 6].

На думку вченого, з розвитком цивілізації удосконалювалися і поняття свободи та прав людини. Будучи добре знайомим з творами мислителів стародавнього світу М.П. Драгоманов знаходив у них підтвердження власної точки зору щодо споконвічного прагнення всіх народів до вільності, цитуючи твори Есхіла, Геродота, Еврипіда, Полібія, Аристотеля, Цицерона, Сенеки.

Аналізуючи розвиток грецької цивілізації, він зауважував, що греки – це «...народ, котрий вславився своєю вільністю над усіма, в початку своєї писаної історії покорявся царям і устами своїх співців вимовляв монархічні думки». Проте, здобувши функції самоуправління, «вони стали першими над сусідами», впевнено ставши на шлях демократії [7, с. 12].

Що ж до історії Стародавнього Риму, то, на переконання вченого, найпрогресивнішим явищем у ній був період Римської імперії, оскільки саме тоді значно розширилися права всіх жителів країни порівняно з періодом Республіки. Характеризуючи ці часи, М.П. Драгоманов констатував, що «...римська держава поступала наперед в справі розширення цивільних прав провінціалів, котрим імператори давали права римських городян, аж поки при одному з найгірших імператорів, Каракаллі (211–217), не завершилась одна з найважливіших подій в історії, цебто: римське право горожанства було дано всім вільним (не рабам) мешканцям римської держави» [7, с. 23]. Цю подію вчений вважав головною для всієї історії Стародавнього Риму, відзначаючи при цьому, що з часу невдачі італійської федерації поступ у цивільній горожанській вільності пішов на спад. Крім політичних мотивів, причинами цього, на думку М.П. Драгоманова, були розвиток філософії у напрямі космополітизму, або гуманізму, який і призвів до байдужості до власне політичного життя в громадах. З появою на теренах Римської імперії християнства вчений пов'язував поширення у римському суспільстві думки про обов'язок кожного християнина підкорятися державному володарю.

Водночас, саме Римська імперія, на думку М.П. Драгоманова, з її панівною гуманітарною і космополітичною системою, стоїчною філософією, розвинутими освітою та законодавством, послідовним розширенням прав і самоврядування місцевих громад та провінцій, покращанням долі рабів, наданням жінкам правової рівності з чоловіками, стала тією основою, на якій розвивалися поняття свободи і прав людини.

У своїй праці М.П. Драгоманов вдавався до пояснення первісної історії через події давньої і навпаки. «Головний інтерес середніх віків і головна трудність їх досліду», – підкреслював він, – «в тому, що все середньовічне життя є дуже складний конгломерат явищ, з котрих одні були принесені в римський світ новоєвропейськими народами, що стояли на таких ступенях розвитку, які вже давно були пережиті греками і римлянами, а другі вдержались з часів греко-римо-християнських і після нападу цих варварів і розвивались в їх нових державах» [7, с. 28].

Вчений категорично не погоджувався з думками багатьох істориків з приводу провідної ролі германських племен у процесі зародження та розвитку свободи і прав людини. «Між істориками і досі йдуть суперечки про те, які з середньовічних порядків у Західній Європі треба приписати «началам» римським, а які новим «варварським», котрі не зовсім точно звуться германськими, бо одні з їх, наприклад, народні ради того типу, який описаний в Тацитовій Германії, були порядки спільні всім варварам, а другі, наприклад, порядки феодално-класові, склались уже досить пізно після завоювання германцями римських країн», – наголошував М.П. Драгоманов [7, с. 28].

На думку вченого, прояви представницьких порядків зародилися саме у Римській імперії у вигляді провінційних зборів. Здійснюючи історичне дослідження неупереджено, не можна

не відзначити, що у першу половину середніх віків у державах Західної Європи, навіть чисто германських, не лише збільшилися класові поділи між людом, а й політичні ідеали та порядки наблизилися до римсько-візантійських, стверджував він. І саме «...варварська роздробленість адміністрації не давала тим порядкам дійти зовсім до римсько-візантійського ідеалу» [7, с. 30].

Натомість «старогерманські принципи вільності», які проявлялися в народних радах Германії за часів Тацита, у західноєвропейських державах після великого переселення народів, якщо і залишилися, то майже перестали функціонувати. А тому новоевропейські вільні політичні порядки, якщо й проявилися в середні віки в чітко означених формах класових привілеїв, в земських радах, в представницьких соборах, то лише не раніше XIII–XIV ст., – переконував М.П. Драгоманов [7, с. 30].

Друга частина праці присвячена власне дослідженню політичної історії Середньовічної Англії. Вибір на користь саме цієї західноєвропейської держави вчений пояснював тим, що «...в XVIII ст. з великих держав Європи тільки в Англії буда державна вільність» [7, с. 3]. Аналізуючи політичний устрій саксонської Англії, М.П. Драгоманов не переставав наголошувати на першості країни серед інших середньовічних держав Західної Європи у питаннях державотворення, порівнюючи Англію з Римською імперією та характеризуючи її, як «...найбільш германську державу, з числа зложених по колишніх римських провінціях», котра раніше за всіх дійшла до «римського ідеалу» [7, с. 39].

Досліджуючи головний політичний орган англо-саксонської влади – уїтанагемот, аналізуючи його склад та функції, вчений дійшов висновку про його не досить демократичний склад, відзначив, що його компетенції не регламентувалися ніякими законами і були справою випадку. «Випадки, в котрих говориться про присутність народу на уїтанагемотах, належать до пригод надзвичайних, як вибір або посвята короля, ствердження законодавчих збірок і т.і., коли і в інтересах самого уряду було скликати як найбільше люду, не стільки для обради справи, скільки для того, щоб об'явити народові постанову, прийняту королем з його радцями, бо в ті часи другі способи публікації були трудні. Або це були пригоди революційні, як переміна короля, коли заінтересована сторона являлась з своїм військом, приводила як найбільше своїх прихильників і всилювалась надати своїм учинкам якнайбільше загальнонародний характер. Звичайні ж збори уїтанагемотів були не многочисельні і далеко не демократичні», – наголошував він [7, с. 40].

На думку М.П. Драгоманова, завоювання Англії нормандцями надало політичній єдності країни нову ознаку Римської держави – сильну королівську владу, якої не було на той час ніде у Західній Європі [7, с. 40]. Описуючи державні порядки нормандської Англії, характеризуючи королівську династію, їх державницьку політику, вчений підкреслював, що уїтанагемоти продовжували існувати й за тих часів, однак більше як знаряддя в руках королівської влади.

Розмірковуючи над причинами зародження державної вільності саме на теренах Англії, М.П. Драгоманов пояснював це і острівним розташуванням країни, завдяки якому Англії меншою мірою порівняно з іншими країнами Західної Європи були необхідні диктатура та постійне військо, і відносинами, що склалися в країні після нормандського завоювання, і подвійністю стану англійських правителів як королів Англії і князів різних країн у Франції, васалів своїх королів, яка значною мірою послаблювала їх енергію, і навіть династичною конкуренцією між нащадками Вільгельма I, котра декілька разів робила престол Англії *de facto* виборним і нагадувала всім мешканцям країни про верховні права короля. Але першою причиною, на думку вченого, було те, що «...Англія, переживши раніше других західноєвропейських держав правильну систему королівського абсолютизму, раніше других мусила приступити і до того, щоб систематично ж його урізувати» [7, с. 45].

Вивчаючи обставини видання першої хартії вольностей англійським королем Генріхом I Боклерком у 1101 р., М.П. Драгоманов наголошував, що монарх погодився піти на деякі поступки підлеглим, намагаючись забезпечити собі підтримку англонормандської аристократії та духовенства, у той час, коли його позиції на престолі були досить хиткими. Згодом

же, з посиленням влади Генріха I, останній почав ігнорувати дані ним обіцянки та зловживати королівськими привілеями.

Аналізуючи наступні хартії, видані англійськими королями Стефаном Блуаським у 1136 р. та Генріхом II Плантагенетом у 1154 р., вчений констатував у їх змісті помітний прогрес думок про вільність і рівність усіх людей перед державою та зародження усвідомленого ставлення до ustalених меж королівської влади [7, с. 50].

Приділяючи значну увагу аналізу державно-церковних стосунків, що склалися в країнах Західної Європи на початок XII ст., вивчаючи причини конфлікту між церквою і державою, М.П. Драгоманов наголошував, що в Англії склалися сприятливі обставини, за яких ідеї клерикального лібералізму підпорядкувалися ідеям загальних політичних прав, а кращі представники духовенства XIII ст. зрозуміли, що зможуть зберегти найкращі вольності для церкви лише у тому випадку, якщо спільно зі світськими феодалами здобудуть певні загальні суто політичні свободи.

Чергове загострення державно-церковних стосунків, викликане вступом на англійський престол короля Іоанна Безземельного, вплинуло, як вважав М.П. Драгоманов, на прийняття у 1215 р. «Великої хартії вольностей», адже, за словами вченого: «приведені в зв'язок з правами земськими ідеї англійських клерикалів стали вихідною точкою всенародної свободи» [7, с. 64].

Досліджуючи «Велику хартію вольностей», М.П. Драгоманов наголошував, що, зважаючи на деякі положення документу, його можна вважати конституційним. «Але вона вийшла не з теоретичних думок про вільність, а з конкретної боротьби тодішніх вищих станів англійських з королівським урядом і не так з королівською владою в принципі, як з її тяжкими, безпорядними утисками. Через те в ній справді політичних пунктів не багато, а більша частина їх належить до впорядкування феодальних відносин і до вкорочення самоволі королівських урядників», – зауважував він [7, с. 66].

У своїй праці вчений не ставив за мету аналізувати зміст усієї хартії, лише побіжно згадуючи про деякі з її параграфів, називаючи їх пунктами за аналогією з умовами українських козаків з московськими царями [7, с. 66]. У той самий час особливий інтерес у нього викликали положення хартії, які стосувалися загальних прав і свобод. Зокрема, М.П. Драгоманов наголошував на важливості 13 пункту документа, яким надавались права вольності і вільних звичаїв м. Лондону та іншим міським громадам, бургам, містам та портам. Дослідник вважав, що цим пунктом англійські магнати привернули до себе міщан та заклали «одну з міцніших підвалин для зросту вольностей у Англії» [7, с. 68].

Велике значення для розвитку вольностей, на думку автора, мали 33 та 35 пункти хартії, згідно з якими король дав обіцянку знести всі загороди по річках Англії та встановити єдину систему мір та ваги по всій державі. Як зауважував М.П. Драгоманов, «...в цих установах видно увагу до торговельних інтересів а також розумну державну централізацію там, де вона дійсно потрібна для людності. Цими установами Англія дістала потрібну для торгу одномірність набагато раніше, ніж усі інші європейські держави» [7, с. 68].

Конституційними та ліберально-політичними, на думку автора, були також пункти хартії, які стосувалися податків та прав особистості. На перше місце серед них М.П. Драгоманов виносив пункт 12, котрим обмежувалось право короля на збір податків рішенням спільної ради царства – *per commune consilium regni nostri*, та пункт 14, де йшлося про склад майбутньої ради.

Автор наголошував, що магнати, які складали текст хартії, повели себе мудро, визнавши за своїми васалами такі ж права та свободи, які, у свою чергу, вимагали від короля. Про що йшлося, зокрема, у 15 та 60 пунктах хартії. Такий крок, на переконання М.П. Драгоманова зацікавив у підтримці хартії, яка ставала загальноземельним правом, усіх вільних людей Англії.

Чи не найважливішими пунктами хартії, з яких і беруть власне початок права особи, «...того, що теперішня політична наука зве правами людини (*droits de l'homme*), або основними правами (*Grundrechte*)», вважав вчений 39 та 42 пункти документа, якими передбачалося законне забезпечення прав вільної людини та прав вільного пересування [7, с. 69].

Далекозорим і мудрим називав М.П. Драгоманов також право вільного пересування та проживання на території країни для іноземних купців, надане 41 пунктом хартії.

Цікаво, що гарантію дотримання положень хартії королем, зафіксовану у пункті 61, М.П. Драгоманов вважав «трохи чудненькою, як на теперішні часи державні», але цілком закономірною для середньовіччя [7, с. 69].

Описуючи склад та повноваження комітету 25 баронів, покликаного обмежувати волю короля, вчений критикував цей орган, зауважуючи, що «distingere et gravare – це був наївний старосвітський трибунал конфлікту між урядом королівським і правом, дивна для теперішніх часів гарантія того, що умова між королем і підданими буде виконана: право війни проти короля, котре дає сам король і до присяги на котре він сам обіцяє примусити своїх підданих» [7, с. 70].

Наводячи загальну оцінку хартії, М.П. Драгоманов був переконаний, що «Велика хартія вольностей» була для свого часу занадто радикальним документом і заради того, щоб її положення стали непорушним законом у державі, англійським лібералам довелося вести довготривалу боротьбу [7, с. 71].

Аналізуючи боротьбу баронів за обмеження королівської влади в особі англійського короля Генріха III, М.П. Драгоманов констатував, що головним завданням у ній було змагання парламентів за можливість поставити в свою залежність адміністративну державну машину, яка перебувала в руках короля.

Скликаний 20 січня 1265 р. парламент, на переконання вченого, став першим парламентом в історії Англії, який так чи інакше представляв інтереси всіх вільних станів у державі – баронів, вищого духовництва, представників міст і рицарства. Таким чином, ліберальна партія під керівництвом Симона де Монфора «може вважатись матір'ю національного представництва в Англії», наголошував він [7, с. 77].

Подальші намагання короля Едуарда I Довгоногого, якого вчений вважав взірцем англійського консерватизму, повернути собі переважне право короля на збір податків та війська викликали різкий супротив з боку васалів, привели до видання у 1297 та 1300 р. двох редакцій статутів *Confirmatio Cartarum* («Підтвердження хартій») та *Inspeximus*, істотно обмежуючих свавілля короля [7, с. 80].

Надзвичайно важливим кроком на шляху подальшого розвитку англійського парламентаризму та однією з основ англійського державного права вчений вважав ухвалення статуту *De tallagio non concedendo* («Про несплату податку»), зміст якого, за оцінкою М.П. Драгоманова, передавав суть тієї боротьби, яку вели парламенти у 1297–1330 рр., і зводився до заборони збирати будь-які податки у державі без згоди всіх вільних людей [7, с. 82].

Таким чином, вчений наголошував, що саме за часів правління Едуарда I в Англії утворилися конституційна монархія та політична свобода, які міцно трималися на засадах неможливості покарання людини без рішення суду та надання обов'язкової згоди парламентом на стягнення з неї податків. І хоча на практиці ці дві умови стали непорушними лише після «Славної революції» 1688 р., однак, вже починаючи з XIV ст., ні пересічні громадяни, здобувши права та вольності, не мали наміру зрікатися їх, ні англійські королі не наважувалися їх ігнорувати.

З парламентського права ухвалювати податки пізніше розвинулися право парламентів на контроль за державними видатками та право законодавчої ініціативи, констатував М.П. Драгоманов.

Підсумовуючи викладене, варто зазначити, що ідеї свободи і вольності у праці М.П. Драгоманова подаються автором як природна потреба людини. На його думку, права і свободи – це загальнолюдська цінність, у досягненні та охороні якої мають бути зацікавлені всі, хто прагне суспільного розвитку. Наявність прав та свобод людини є гарантом успішного розвитку будь-якої держави, а першочергове завдання державної влади полягає у гарантії захисту цих категорій. Незаперечним є те, що у разі закінчення М.П. Драгомановим «Старих хартій вольності», зазначена праця могла б стати фундаментальним дослідженням еволюції прав і свобод людини.

Література:

1. Андрусак Т.Г. Шлях до свободи. (М. Драгоманов про права людини) / Т.Г. Андрусак. – Львів, 1998. – 189 с.

2. Гарнага В.П. Творчість Корнелія Тацита у дослідженнях М.П. Драгоманова / В.П. Гарнага // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – Черкаси, 2010. – Вип. 182. – С. 27–33.
3. Гарнага В.П. Формування наукових інтересів та методології М.П. Драгоманова як дослідника історії стародавнього світу у полтавський період його життя / В.П. Гарнага // Історичні етюди: зб. наук. праць. – 2010. – Вип. 2. – С. 146-149.
4. Драгоманов М.П. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит. – К.: Тип-я ун-та, 1869. – Ч. 1. – VIII. – 417 с.
5. Драгоманов М.П. Листи до І. Франка і інших 1882–1886 / М.П. Драгоманов. – Львів, 1996. – 234 с.
6. Драгоманов М. Программа по истории Древнего Востока, представленная историко-филологическому факультету приват-доцентом М. Драгомановым / М. Драгоманов // Университетские известия. – 1865. – № 10. – Отд. II. – С. 1-6.
7. Драгоманов М.П. Старі хартії вільності: Історичні нариси / М.П. Драгоманов. – Вид. 2-ге. – Ранок, 1907. – 84 с.
8. Ігнат'єва А.О. Проблема «римського мира» в творчестві М.П. Драгоманова / А.О. Ігнат'єва // Каразінські читання (історичні науки): тези доповідей 61-ї Міжнар. наук. конференції молодих вчених (ХНУ імені В.Н. Каразіна, 25 квіт. 2008 р.). – Х.: Вид-во ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2008. – С. 119-121.
9. Ігнат'єва А.О. Судження римських істориків про імперію та імператорську владу в оцінці М.П. Драгоманова / А.О. Ігнат'єва // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. праць. – Х., 2007. – Вип. 10. – С. 185-193.
10. Лагодзінський В.В. Елліністичні студії Михайла Драгоманова / В.В. Лагодзінський // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: наук. вісник: зб. наук. праць / Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова УАН. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012. – Вип. 61 (№6). – С. 109-114.
11. Лагодзінський В.В. Михайло Драгоманов про сенс історії Риму / В.В. Лагодзінський // Історія українського козацтва в публікаціях часопису «Русская старина»: наук. вісник: зб. наук. праць. / Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова, Українська АН. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. – Вип. 62 (№ 7) – С. 90-94.
12. Петrenchко О. Античні студії Михайла Драгоманова / Олег Петrenchко // Михайло Драгоманов – дослідник всесвітньої історії, політик і людина // Хроніка-2000. – 2010. – Вип. 2 (84). – С. 433-441.
13. Петrenchко О. Оцінка Тіберія у творчості Михайла Драгоманова / О. Петrenchко // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 1997. – Вип. II. – С. 103 –107.
14. Слесаренко О.О. Стародавня історія в поглядах Драгоманова / О.О. Слесаренко // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації професійних спілок України. – 2012. – № 1 (61). – С. 125-130.
15. Ставнюк В.В. Роль античних студій у формуванні історико-філософських поглядів Михайла Драгоманова / В.В. Ставнюк // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – С. 46–54.
16. Франко І. Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова / І. Франко // Літературно-науковий вісник. – 1906. – Т. XXXV. – Кн. 8. – С. 226-240.

Адамович Н.Н., канд. истор. наук, ассистент кафедры истории древнего мира и средних веков Киевского национального университета имени Тараса Шевченко

Хартии вольности в исследованиях М.П. Драгоманова. В статье освещается малоизвестная страница научного наследия М.П. Драгоманова по всемирной истории. Анализируется работа «Старые хартии вольности», в которой исследуется процесс возникновения и развития на территории Средневековой Англии таких понятий как права человека, свобода, вольность, равенство перед законом, а также становление постоянно действующего представительного органа власти – английского парламента. Утверждается, что идеи свободы и вольности занимали чрезвычайно важное место в творчестве ученого.

Ключевые слова: М.П. Драгоманов, «Большая хартия Вольностей», права и вольности, «Старые хартии вольности», Римская империя, утанеомот, Средневековая Англия.

Adamovich N.N., Candidate of Historical Sciences, Assistant Professor of Department of History of Ancient and Medieval History of Kyiv National University named after Taras Shevchenko Magna Carta in studies of Mikhaïlo Dragomanov.

The article deals with the little known pages of M.P. Dragomanov's scientific heritage on the world history. The Mikhaïlo Dragomanov's scientific «Old Magna Carta» is analyzed in the article. The paper examines the emergence and development of such concepts as human rights, freedom, liberty, equality in the terms of the law on the territory of medieval England as well as the establishment of a permanent representative body of power - the British Parliament. It is argued that ideas of freedom and liberty occupied an extremely important place in the works of the scientist.

Key words: Mikhaïlo Dragomanov, Magna Carta, rights and liberties.

УДК 930.1:[94:316.7](477)

Буряк Л.І.,

докт. істор. наук, доцент, завідувач відділу дослідження впливу на національну пам'ять соціальних і духовно-культурних чинників Українського інституту національної пам'яті

Соціокультурний та духовний часопростір національної пам'яті: проблема структурування

У статті розглядаються особливості соціокультурного та духовного сегменту національної пам'яті у контексті впливу на колективну свідомість та формування ідентичностей. Обґрунтовується його структура, аналізуються принципи та закономірності розвитку з огляду на політичні, культурні, суспільні трансформації. На підставі теорії П'єра Нора з'ясовується зміст поняття «місця пам'яті» в українському контексті, аналізується співвідношення між категоріями «пам'ять», «культура», «час», «простір» у процесі конструювання моделей національної пам'яті.

Ключові слова: національна пам'ять, національна культура, теорія «місць пам'яті», соціокультурні чинники, духовні чинники, часопростір.

Сучасна гуманітаристика все частіше апелює до національної пам'яті як міждисциплінарного поля наукових досліджень, осмислюючи широкий спектр проблем, зумовлених цим феноменом. Ще донедавна національна пам'ять у вітчизняній історіографії асоціювалась з обмеженим колом трагічних подій в історії України. Останнім часом намітилися нові підходи до концепції національної пам'яті. Хоча ще тривають дискусії щодо визначення самого поняття «національна пам'ять», проте її поле вже трактується у значно розширеному форматі, не обмежуючись лише героїко-трагедійними репрезентаціями.

Включення до концептуального простору національної пам'яті інших складових, у тому числі і соціокультурних та духовних чинників, сприяє не лише збагаченню, а й, що особливо важливо, реконструкції її об'єктивної структури. У зв'язку з цим постають проблеми, що потребують свого вирішення, а саме: окреслення соціокультурного і духовного сегменту національної пам'яті; структурування його; визначення його особливостей; встановлення закономірностей формування, існування, трансформації; з'ясування співвідношення між поняттями «пам'ять», «культура», «час», «простір». Важливим є також визначення принципів, за якими формується соціокультурний сегмент пам'яті.

Національна пам'ять розглядається як пам'ять, передусім, про минуле етносу, нації. Як прийнято вважати, до неї входять елементи найрізноманітніших аспектів життя і досвіду нації, вона будується на основі всебічних знань, які становлять предмет історії, культурології, філософії, міфології, психології тощо. Значну роль у національній пам'яті відіграють такі категорії як етнічність, ментальність, національні традиції, звичаї, обряди, культурні та світоглядні складові. Потенційно національна пам'ять спрямована на консолідацію етносу, узгодження суперечливих підходів у соціумі щодо оцінки історичного минулого.

Національна пам'ять та духовно-культурний простір існують у нерозривній єдності. «Історик має усвідомлювати, що історична пам'ять пов'язана з культурною ідентичністю», – наголошує І. Колесник [1, с. 63]. Але як працює механізм їх взаємодії? Що є першоосновою у цьому дуєті понять? Духовність і культура, які формують модель пам'яті у контексті часу? Чи пам'ять, що виступає базовою основою культури? Будучи з'єднуючою конструкцією соціуму, пам'ять забезпечує темпоральну цілісність поколінь, їх зв'язок у часі. Проте, стабільність меморіальної моделі весь час підлягає випробуванням, оскільки «...происходит постоянное переопределение поля памяти за счет ввода или исключения из нее тех или иных элементов» [2, с. 884].

Викривлена модель пам'яті може призвести до протиставлення і розриву поколінь.

Водночас національна пам'ять утверджує системи цінностей, або підтверджує їх, надає можливості для вироблення зразків і прикладів для наслідування. Моделі національної пам'яті конструюються за допомогою різних засобів, механізмів, прийомів із залученням інституцій, які безпосередньо продукують і ретранслюють ідеї.

На переломних етапах історії особлива роль відводиться тим, що, найбільш ефективно впливаючи на свідомість, формують необхідні ідентифікації. При цьому культурні чинники виконують одну із ключових функцій як у впливі на свідомість, так і у формуванні моделей пам'яті. Одним із переконливих підтверджень активної залученості культури до процесів моделювання колективної пам'яті виступають трансформації монументального міського простору, його активне використання, незалежно від політичного устрою. Як зазначає С.А. Єремеева, «...коллективная память, в поисках путей свидетельства себя, может использовать визуальные ориентиры: она выносится вовне, в публичное пространство, материализуясь, например, в общественных монументах. Пространство памяти и физическое пространство пересекаются между собой: память визуализируется, а пространство, прежде аморфное и безымянное, семантизируется... Это не значит, что сам факт появления визуального знака тут же обогащает коллективную память или механически преобразует пространство, наделяя его новыми смыслами» [2, с. 906]. Процес трансформації монументального зовнішнього образу у внутрішній образ як складову моделі пам'яті відбувається поступово, супроводжуючись різними прийомами та практиками, що найбільш ефективно служать визначеній меті.

Так, за часів існування Російської імперії у зв'язку із відзначенням двохсотліття Полтавської битви у 1909 р., було оголошено збір коштів для зведення пам'ятника Іскрі і Кочубею. Роком раніше виповнилось двісті років від дня страти цих двох представників козацької старшини і у такий спосіб було вирішено актуалізувати пам'ять про події, які представляли собою одну з переможних битв російської історії і водночас були широко-масштабною драмою в українському історичному контексті. За часів Української народної республіки пам'ятник Іскрі і Кочубею було демонтовано, а на його постаменті було встановлено пам'ятник їх антиподу – гетьману І. Мазепі, який теж не зберігся у вирі карколомних революційних подій. На його місці було розміщено пам'ятник робітникам заводу «Арсенал» – героям січневого повстання 1918 р. – у вигляді гармати.

П'ятдесятирічний ювілей скасування кріпацтва в Російській імперії був відзначений компанією зі спорудження пам'ятників «царю-визволителю». У Києві монумент було відкрито у 1911 р. у присутності царя Миколи II. Він складався з кількох композиційних груп, які представляли постать імператора Олександра II, символізували Росію і народи, що населяли імперію. Україна була представлена скульптурним образом українця, що стояв навколішки.

Встановлення радянської влади радикально змінило монументальний міський простір. Скасовувались попередні пам'ятники, натомість зводились свої, змінювались назви вулиць, парків, площ. Вони утворювали новий семантичний і монументальний простір, виступали символами епохи революційних змін. Головна вулиця Києва Хрещатик у 1924 р. була перейменована на вулицю В. Воровського, Трьохсвятительська (Трьохсвятська) – на вулицю Жертв революції. Софійська площа після перемоги Червоної Армії над військами барона Врангеля називалась Майданом Червоних Героїв Перекопу, колишня Царська площа – Майданом Третього Інтернаціоналу, колишній Купецький сад дістав назву Пролетарський тощо [3, с. 382–383].

Вже у лютому 1918 р. на Софійській площі у Києві стояли пам'ятники В. Леніну і Л. Троцькому, які були знищені з приходом денікінської армії [3, с. 332–333]. Упродовж тривалого часу, а саме з 1919 до 1926 р. більшовики визначались, як і що робити з пам'ятником княгині Ользі роботи І. Кавалерідзе у Києві на Михайлівській площі, як використати скульптурну композицію в інтересах нового суспільного устрою, зміцнення та поширення комуністичної ідеології. Першим кроком у реалізації проекту було зняття з п'єдесталу пам'ятника скульптури Ольги і встановлення на його місці бюсту Т. Шевченка. Проте демонтаж пам'ятника на цьому не припинився: у 1923 р. були зняті фігури апостола Андрія Первозванного і просвітителів Кирила та Мефодія і тільки у 1926 р. остаточно

демонтували постамент, зруйнували сквер, а на його місці розбили клумбу. Майже сімдесят років потому, за часів незалежності України, пам'ятник княгині Ользі було встановлено знову на тому самому місці й у тому ж вигляді, в якому він колись був зведений.

Пам'ятник Карлу Марксу у Києві було споруджено у 1922 р. на місці, де у 1913 р. було зведено пам'ятник П. Столипіну, зруйнований під час революційних подій 1918 – 1920 рр. Революційну картину монументального простору у Києві було доповнено пам'ятником, що називався «Заповіти Леніна», збудованим у 1925 р. На п'єдесталі, який мав вигляд броненосця, було розміщено погруддя В. Леніна і червоноармійця з рушницею у правій руці і книгою – у лівій [3, с. 682–683]. Зведення пам'ятників такого змісту було однією з перших спроб формування нової пам'яті.

Культурні чинники, що безпосередньо впливають на колективну свідомість і, як наслідок, на формування моделі пам'яті, можна було б продовжувати, але спробуємо окреслити соціокультурний та духовний сегмент національної пам'яті. Зробити це непросто, оскільки він є одним з найбільш складних для визначення, структурування і, відповідно, концептуалізації. Це зумовлено різноманітністю складових, що репрезентують цей сегмент, багатоаспектністю, множинністю та варіативністю ідентифікаторів культури з огляду на її сутнісну характеристику. З огляду на найбільш усталені дефініції «...культура є тим проявом життя людей, який виражається в найрізноманітніших моделях їхньої поведінки та засобах і продуктах їхньої діяльності, у тому числі в ідеях, ідеалах, нормах та цінностях» [4, с. 477].

Одним із класичних підходів у структуруванні соціокультурного та духовного простору національної пам'яті виступає теорія «місць пам'яті», запропонована французьким ученим П'єром Нора. Відповідно до цієї теорії, «місце пам'яті» – це широке поняття, яке має універсальний характер. Воно втілює у собі місце у персоніфікованому, топографічному, часовому та змістовому значенні. Виступаючи певним символом, «місце пам'яті» дозволяє простежити трансформації меморіальних моделей у контексті темпорально-просторових змін. Згідно із теорією П. Нора, особливий інтерес для пам'яті становлять не самі події минулого, а скоріше їх репрезентація. Ціль «місць пам'яті» полягає у тому, аби «зупинити час», блокувати природний процес забування і забуття.

Таким чином, структуру соціокультурного та духовного простору національної пам'яті можна репрезентувати як сукупність умовних блоків, серед яких:

- люди, ідеї, нарративні комплекси, часописи;
- монументальний / семантичний простір (пам'ятники, архітектура, назви вулиць, парків, площ);
- університети, осередки духовності і культури;
- архіви, бібліотеки, музеї;
- живопис, музика, театр.

У зв'язку із визначенням основних компонентів соціокультурного та духовного простору постає цілком закономірне питання щодо його цілісної конструкції, а саме, які діячі культури, твори мистецтва, конструкції монументального простору його представляють? Не менш важливим є питання, що собою являє цей сегмент у кількісному вимірі? Як зазначає І. Колесник, «...для кожного періоду вітчизняної історії існують свої знаки-маркери колективної пам'яті, базові конструкції» [1, с. 63].

Соціокультурний та духовний сегмент національної пам'яті може бути репрезентований образами вчених, письменників, митців, серед яких Г. Сковорода, В. Антонович, М. Драгоманов, Т. Шевченко, М. Костомаров, І. Котляревський, К. Острозький, В. Вернадський, М. Лисенко, М. Леонтович, О. Довженко, К. Білокур, І. Франко, Леся Українка, Лесь Курбас, І. Григорович-Барський, І. Марчук, В. Кричевський, О. Богомолець, Є. Патон, Б. Корольов, В. Глушков та ін.

Втіленням монументально-семантичного простору «місць пам'яті» можуть виступати численні пам'ятники, архітектурні споруди. Серед них – пам'ятники Тарасу Шевченку, Володимирі Великому, Богдану Хмельницькому, Магдебурзькому праву, Брама Заборовського, Софіївський собор, Києво-Печерська лавра, Михайлівський золотоверхий монастир, Козелецький собор тощо. До осередків духовності і культури, що сприяли творенню пам'яті,

долучались до її збереження та ретрансляції, належать Острозька та Києво-Могилянська академії, УАН – ВУАН, журнал «Основа», часопис «Киевская старина», «Україна», «Літературно-науковий вісник» та ін.

Загальна структура у будь-якому разі не може бути статичною. Вона не є раз і назавжди визначеною, підлягає змінам за рахунок доповнень або вилучень окремих складових. Це не обов'язково має зумовлюватися революційними потрясіннями, радикальними змінами суспільного устрою або різкими соціокультурними поворотами, як це було не один раз упродовж ХХ ст. Зміна моделі пам'яті може відбуватися як результат загального суспільного поступу, еволюції свідомості, глобальних культурних трансформацій, що створюють нові або актуалізують забуті образи і навпаки відсувають на маргінес колись популярні.

У кожному випадку чинник часу та історичний контекст відіграють ключову роль. Іншими словами, задається універсальний алгоритм, відповідно до якого визначається, що сьогодні повертається з пам'яті про минуле, аби воно було прийнятним сучасниками і корисним для прогнозованого майбутнього.

Поняття «часопростір» або «хронотоп» є найбільш релевантним щодо концепту пам'яті. Під «хронотопом» розуміється взаємозв'язок часових або темпоральних і просторових відносин. Цей термін був адаптований гуманітарною сферою, завдячуючи М. Бахтіну, його дослідженням з літературознавства, а у історіографічну практику введений і поширений медієвістом А. Гуревичем.

У формуванні моделей пам'яті час виступає домінують. Він присутній у ній у трьох вимірах: минулого, сучасного, майбутнього. Пам'ять у будь-якій своїй формі (колективна, соціальна, історична, індивідуальна, культурна, національна) може існувати лише у системі часових координат: вчора – сьогодні – завтра. Як зауважує Л. Репіна, «...неразрывная связь прошлого, настоящего и будущего в историческом сознании имеет последствия не только для образа нашего непредсказуемого вчера, но и – через отношение к прошлому – для самоопределения и практической деятельности сегодня по «обустройству» грядущего завтра» [5, с. 19].

Важливим для структурування соціокультурного та духовного сегменту пам'яті є визначення принципів, за якими він формується. Нагадаємо, що Фернан Бродель у своїй відомій праці «Что такое Франция?» закликає «...говорить о Франции так, как если бы это была чужая страна, чужое отечество, чужая нация...». Відповідно до позиції Ф. Броделя: «С каждым днем ремесло историка все настоятельнее требует от нас, чтобы мы изъяснялись сухо и остерегались сердечных излишней ... Историк, обязанный оставаться как можно более беспристрастным «наблюдателем», не должен давать волю своим чувствам ...» [6, с. 5]. Історія Франції у викладі та інтерпретації цього вченого постає як історія її простору, репрезентованого «...целой чередой Франций, последовательно сменяющих друг друга, разных и похожих, попеременно то тесных, то широких, то единых, то раздробленных, то благополучных, то страждущих, то удачливых, то неудачливых...» [7, с. 7].

Іншої позиції дотримується вже згадуваний П'єр Нора, який, наприклад, до переліку «місць пам'яті» включає образи, що символізують славу і тріумф Франції. «Місцями пам'яті» французів постають символи, пам'ятники, історіографія, пейзажі, територія, державна символіка, слава, яка для французів асоціюється з солдатом Шовеном, повернутим прахом Наполеона, Пантеоном героїв, Історичним музеєм Версаля, статуями Парижа, назвами вулиць. Поле численних знакових для французів «місць пам'яті» постає у вигляді символів, серед яких «Марсельеза», республіканський календар, комеморації, репрезентовані відзначенням столітніх ювілеїв Вольтера, Руссо, Французької революції, знамениті собор Паризької Богоматері, замки Луари, Ейфелева вежа. Французькими ідентифікаційними знаками виступають Жанна д'Арк, Декарт, гасло «свобода, рівність, братерство», Париж [8].

Ключовими принципами формування моделі пам'яті має бути об'єктивна репрезентація соціокультурного простору у його багатоманітності та тяглість культурних традицій. Вони забезпечують цілісність сприйняття світу, а відтак, і найбільш адекватне розуміння історичного минулого. Поширення об'єктивної картини розвитку історії і культури, розрив традицій, у свою чергу, приводять до формування матричної моделі свідомості і

зумовлюють появу викривлених, часто спотворених форм пам'яті. Ідеологічна концепція розриву традицій базувалась на необхідності повної руйнації світу у попередньому вигляді і створення на його руїнах нового. Жорстка і безкомпромісна ідеологема, висловлена закликком «...весь мир насилья мы разрушим до основанья, а затем...», призвела свого часу до втрати окремих культурних пластів національної пам'яті. Механізми формування викривленої моделі пам'яті з використанням культурних чинників були найрізноманітніші. Проте, спроба відмовитися від минулого та від цінностей, що пройшли перевірку часом, виявилась нежиттєздатною і хибною. Хід історичних подій переконливо довів, що моделі пам'яті, побудовані поза класичною тріадою часу «минуле – сучасне – майбутнє», є непродуктивними і недовготривалими.

Література:

1. Колесник І. Історична пам'ять та історіографія: архетипи взаємодії / Ірина Колесник // Історія – ментальність – ідентичність. Вип. IV: Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в XIX – першій половині XX століття: колективна монографія / за ред. Леоніда Зашкільняка, Йоанни Пісулінської, Павла Серженги. – Л.: ПАІС, 2011. – С. 54–64.
2. Еремеева С.А. Монументальные практики коммеморации в России XIX – XX века / С.А. Еремеева // Образы времени и исторические представления. Россия – Восток – Запад / под ред. Л.П. Репиной. – М.: Круг, 2010. – С. 885–927.
3. Київ. Провідник / За ред. Ф. Ернста. – К.: ВУАН, 1930. – 797 с.
4. Попович М.В. Культура в розмаїтті понять, явищ і схем поступу / М. В. Попович // Енциклопедія історії України. – К.: Наук. думка, 2008. – Т. 5. – С. 477–486.
5. Репина Л. Представления о прошлом и связь времен в историческом сознании / Л. Репина // Образы времени и исторические представления. Россия – Восток – Запад / под ред. Л.П. Репиной. – М.: Круг, 2010. – С. 9–24.
6. Бродель Ф. Что такое Франция? / Фернан Бродель. – Кн. 1: Пространство и история. – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1994. – 405 с.
7. Бродель Ф. Что такое Франция? / Фернан Бродель. – Кн. 2: Люди и вещи. – Ч. 1. – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1995– 224 с.
8. Нора П. Проблематика мест памяти / Пьер Нора // Франция – память / П. Нора, М.Азуф, Ж. де Пюимеж, М. Винок. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1999. – С. 17–50.

Буряк Л.И., докт. истор. наук, доцент, заведующий отделом изучения влияния на национальную память социальных и духовных факторов Украинского института национальной памяти

Социокультурный и духовный хронотоп национальной памяти: проблема структурирования. В статье рассматриваются особенности социокультурного и духовного сегмента национальной памяти в контексте влияния на коллективное сознание и формирование идентичностей. Обосновывается его структура, анализируются принципы и закономерности развития в зависимости от политических, культурных, общественных трансформаций. На основе теории Пьера Нора определяется содержание понятия «места памяти» в украинском контексте, анализируется соотношение между категориями «память», «культура», «время», «пространство» в процессе конструирования моделей национальной памяти.

Ключевые слова: национальная память, национальная культура, теория «мест памяти», социокультурные факторы, духовные факторы, хронотоп.

Buryak L.I., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, the head of the department of study of the effect on the national memory of the social and spiritual factors of the Ukrainian Institute of National Memory

Social, cultural and spiritual chronotope of national memory: the problem of its structure. The article considers the peculiarities of social, cultural and spiritual segment of the national memory in the context of influence on the collective consciousness and identities formation. The structure and main principles of this segment are justified. On the base of political, cultural, and social transformations the formation and development are analyzed. The concept "places of memory" in the Ukrainian context based on the theory of Pierre Nora is defined. The relationship between the categories of "memory", "culture", "time", "space" in the process of national memory models construction is found out.

Key words: national memory, national culture, theory «places of memory», social, cultural, spiritual factors, chronotope.

УДК 94:327](477+456.31)"1992/2011"

Бутенко Я.М.,

аспірант кафедри всесвітньої історії Інституту історичної освіти
Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

Відносини України та міста-держави Ватикан у контексті євроінтеграції (1992 – 2011)

У статті розглядаються основні етапи налагодження дипломатичних відносин між Україною та містом-державою Ватикан, зокрема в контексті європейського шляху розвитку нашої держави в період 1992–2011 рр. Проаналізовано джерела та історіографію проблеми, які всебічно висвітлюють двосторонній діалог, зроблено висновки щодо позитивних і негативних рис цих взаємин. Висвітлюється візит Папи Римського Іоанна Павла II 23–27 червня 2001 р. до України та охарактеризовано спровоковані ним процеси.

Ключові слова: євроінтеграція, екуменізм, Ватикан, католицька церква, Європейський Союз.

Незалежна Україна є молодою державою, для повноцінного розвитку якої необхідно налагодити відносини і встановити стабільне партнерство зі світовими лідерами, досвід і можливості яких допоможуть їй зайняти гідне місце на світовій арені.

Європейський Союз, як провідна інтеграційна система Європи, є одним із основних зовнішньополітичних орієнтирів нашої держави. Партнером, який підтримує інтерес України до євроспільноти та всіляко сприяє налагодженню діалогу між нашою державою та ЄС, є Ватикан. Ця країна, загальноєвропейський моральний лідер світового масштабу, дбає про покращення міжнародного іміджу України.

Актуальність цієї теми зумовлена зростанням ролі релігійного фактора як у світовому масштабі, так і у житті України зокрема. Загострення релігійних проблем, які наразі мають місце у державі, вимагають об'єктивного висвітлення відносин між Україною та Ватиканом не лише у релігійному аспекті, а і в інших сферах, зокрема, євроінтеграції, що стане у нагоді для визначення подальших перспектив двосторонніх відносин, різнобічного аналізу цього процесу та використання позитивного досвіду для поглиблення таких відносин у подальшому.

У вітчизняній науці інтерес до Ватикану значно зріс після візиту Папи Римського Іоанна Павла II. Проявлена понтифіком симпатія до українського народу і обраного шляху розвитку молодою державою та продемонстрована впливовість католицької церкви поклали початок новому етапу відносин між двома державами, сприяла посиленню уваги українських дослідників до діяльності Ватикану у різних сферах.

Під час свого візиту до України Папа Римський значну увагу приділяв актуальному питанню стосовно євроінтеграційного курсу молодої незалежної країни. Понтифік говорив про нашу державу як про невід'ємну частину Європи, без якої неможлива повноцінна духовна та культурна єдність континенту. У контексті заявленого Україною курсу на євроінтеграцію подібні аргументи Святого Престолу викликали інтерес і необхідність більш глибокого дослідження основних засад функціонування Апостольської Столиці, її міжнародної діяльності та історії відносин з Україною.

Відносинам України та Ватикану у контексті євроінтеграції приділяли увагу В.А. Козлов, автор монографії «Дипломатія Святого Престолу в постбіполярній системі міжнародних відносин за часів понтифікату Іоанна Павла II» [9] та Г. Хоружий [16], колишній посол України при Апостольській Столиці.

Особливим підходом до вивчення дипломатії Ватикану у Європі вирізнялися такі вчені як С.В. Віднянський та А.Ю. Мартинов [1]. У монографії «Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників ЄС» історики приділили значну увагу

постаті Іоанна Павла II, який власним прикладом, мудро оперуючи духовним авторитетом католицької церкви, заперечив можливість поділу Європи за географічними, політичними та економічними критеріями. Дослідники вказали на особливе значення Святого Престолу як духовного центру Європи у системі функціонування ЄС.

Серед українських журналістів своїм інтересом до принципів функціонування Святого Престолу відзначилися Клара Гудзик [2], яка акцентувала увагу на пастирській діяльності Іоанна Павла II, його місійній ролі у житті Європи та України, впливу духовного авторитету понтифіка на соціокультурні процеси в державі.

Місце України у зовнішній політиці Ватикану, її значення для східної орієнтації діяльності міста-держави визначив колишній нунцій в Україні архієпископ Микола Етерович (1999–2004) у праці «Святий Престол і Україна» [4].

Східній політиці Ватикану в контексті дипломатичних досліджень приділяє увагу професор Т.В. Зонова [5], яка вказує на зростання ролі релігійного фактора у суспільному житті та на особливе становище Святого Престолу, який є не лише духовним центром Європи та світу, а й своєрідним арбітром у міжнародній сфері, моральним авторитетом, до точки зору якого змушена прислухатися світова громадськість.

Попри зростаючий науковий інтерес до Святого Престолу, український соціум не схильний розглядати його як повноцінного та вагомого партнера, підтримка та допомога якого прискорить шлях України до євроспільноти. Через недостатню поінформованість суспільства у цій сфері, пересічний українець не здатен оцінити здобутки Апостольської Столиці у соціальній, дипломатичній та політичній галузі, дієвість її методів та силу впливу на протікання глобальних процесів. Стосовно католицької церкви досі діють стереотипи, які насаджувалися радянською ідеологією. Однак досвід і авторитет Столиці Святого Петра є сьогодні вагомим фактором, який змушує рахуватися з його точкою зору лідерів не лише католицького світу. З огляду на це, завданням цієї публікації є об'єктивний аналіз україно-ватиканських відносин у контексті євроінтеграції.

Науковою новизною нашої статті є висвітлення дипломатичних відносин між Україною та Ватиканом у політичній сфері, залучення джерел, що допомагають різносторонньо оцінити суть цих відносин.

Хронологічні межі статті охоплюють 1992–2011 рр. Саме у 1992 р. було покладено початок дипломатичних відносин між Святим Престолом і Україною актом вручення вірчих грамот Апостольського нунція Антоніо Франко Президенту України Л.М. Кравчуку. У ході подальшого налагодження двосторонніх відносин відбувався обмін візитами на найвищих рівнях. Україну відвідали Папа Римський Іоанн Павло II (2001), Державний Секретар Святого Престолу кардинал Анджело Содано (1998), Секретар з міждержавних відносин Святого Престолу архієпископ Жан Луї Торан (2002), Голова Папської ради з питань християнської єдності кардинал Вальтер Каспер (2007), Голова Папської ради «Справедливість і мир» кардинал Ренато Мартіно (2008), Державний Секретар Святого Престолу кардинал Тарчізіо Бергоне (2008), Префект Конгрегації у справах східних церков кардинал Леонардо Сандрі (2008), голова Папської ради у справах культури архієпископ Джафранко Равазі (2010).

З Папою Римським Іоанном Павлом II неодноразово зустрічався Президент України Л.Д. Кучма (1995, 1997). Президент України В.А. Ющенко брав участь у церемонії поховання Іоанна Павла II (2005) та мав аудієнцію у Папи Римського Бенедикта XVI (2009). Ватикан з офіційними візитами відвідали Міністр закордонних справ України А.М. Зленко (1993), Прем'єр-міністр України В.П. Пустовойтенко (1998), Голова Верховної Ради України В.М. Литвин (2005), Заступник Глави Секретаріату Президента України О.О. Чалий (2007), Прем'єр-міністр України Ю.В. Тимошенко (2009), Заступник Глави Адміністрації Президента А.І. Гончарук (2010), Голова Державного комітету України у справах національностей та релігій Ю.П. Богущкий [15]. У ході цих зустрічей представники України неодноразово заявляли про інтерес нашої держави до інтеграції в ЄС, а діячі Ватикану зобов'язувались підтримати прагнення України і в міру своїх можливостей сприяти цій справі.

Особливе значення для відносин між Україною та Ватиканом мав понтифікат Папи Римського Іоанна Павла II, адже саме у час його апостольської місії Україна отримала неза-

лежність. Папа, який за етнічною приналежністю був слов'янином і походив з країни, що відчула на собі тяжкість комуністичного режиму, симпатизував прагненню українців до здобуття політичної самостійності і державотворення. Україна була першою з держав СНД, яка налагодила дипломатичні зв'язки зі Святим Престолом [4, с. 72].

За понтифікату Іоанна Павла II католицька церква не лише спромоглася подолати внутрішню кризу, а й завдяки послідовному втіленню Єпископом Риму постулатів II Ватиканського собору досягла значних успіхів у різноманітних сферах діяльності. Користуючись особливим становищем та специфікою організації католицької церкви, Папа Римський став визнаним не лише релігійним, а й політичним лідером. Папа Іоанн Павло II по праву вважається однією з найзнаковіших фігур XX ст. [10, с. 118].

Святий Престол, як західний центр християнства, утворився і функціонував у серці Європи, переживши разом з нею різні етапи історичного розвитку, що позначилося на характері діяльності католицької церкви та одночасно зробило його невід'ємним елементом історії континенту, здатним впливати на хід його розвитку, викликати та координувати події, які мають загальносвітове значення.

Деякі дослідники вважають, що, маючи на меті досягнення та збереження миру на планеті, Ватикан прагне утворити глобальну світову організацію, характеристикою котрої стане взаємозалежність і співробітництво її членів, а не баланс сил між різними блоками суверенних держав [5, с. 169]. Прототипом такої установи вважають ЄС і цим пояснюється особлива зацікавленість ним Ватикану.

Вагому роль у розбудові провідної інтеграційної системи материка зіграв Папа Римський Іоанн Павло II, завдяки чому удостоївся звання одного з батьків-засновників ЄС [1, с. 96]. Він доклав багато зусиль до забезпечення єдності всієї Європи, фундаментом якої вважав християнство. На думку Папи, саме християнство окреслило межі європейського континенту [14, с. 96]. Він називав релігію фундаментом, на базі якого можуть налагодити діалог усі держави Європи, незалежно від їх історичного минулого, сучасного економічного і політичного стану. Як духовний пастир світу, Іоанн Павло II закликав держави Європи згадати християнські цінності, які є особливо актуальними у наш час. Наприклад, для забезпечення стабільності розвитку континенту і ефективної співпраці варто пам'ятати про християнську ідею прощення, адже більшість країн Європи довгий час ворогували між собою і причиною конфліктів часто були реваншистські настрої і застарілі суперечки.

Папа Іоанн Павло II наголошував, що поділ християн на східних і західних, який заважає діалогу між державами, є штучним і тому провадив активну екуменічну політику. Подоланню наслідків міжконфесійних суперечностей Іоанн Павло II доклав багато зусиль. Про єдність Європи Папа говорив так: «Отримаємо мудрість, яку Творець вдихнув у наші серця, відтворивши втрачену єдність із Сходу до Заходу, від Півночі до Півдня, і нехай дихає вся наша ойкумена обома легенями у відтвореному братстві первинної духовної єдності дітей Божих...» [6, с. 78].

Об'єднавчим фактором Європи Іоанн Павло II вважав також сонм християнських святих, які в багатьох випадках є спільними для західних і східних християн. Папа Римський використовував беатифікацію та канонізацію як ефективний метод впровадження екуменізму та інструмент, який допоможе всім європейським народам відчувати свою духовну спільність. Проголошуючи блаженним чи святим героя окремої нації, понтифік долучав цю персоналію до загального пантеону християнських святих, сприяючи взаємопроникненню різних культур та провокуючи інтерес до історії тієї чи іншої країни. За час свого понтифікату (1978–2005), Іоанн Павло II беатифікував 1 340 осіб та канонізував 483.

Особливе місце серед пантеону християнських святих понтифік відводив святим братам Солунським Кирилу та Мефодію, яких проголосив покровителями Європи [3, с. 5], і назвав «предтечами екуменізму» [3, с. 21], зазначивши, що «...їхня діяльність становить величезний внесок у формування спільного християнського коріння Європи, яке своєю тривалістю і життєвістю представляє один з найміцніших пунктів порівняння, якого не може не брати до уваги жодна поважна особа, що в наших часах прагне завести єдність континенту» [3, с. 32].

Причиною того, що Україна посідає пріоритетне місце у зовнішній політиці Ватикану, є виняткове геополітичне розташування нашої держави, завдяки якому вона є межею між Сходом і Заходом, перетин двох християнських культур. Саме на теренах нашої держави пролягає кордон між православ'ям та католицизмом, що позначилося не лише на релігійному, а й на політичному і соціальному житті країни. Геополітичне розташування України є вигідним для Ватикану в контексті його екуменічних прагнень, налагодження діалогу з православною церквою Московського Патріархату та просування власних інтересів на схід. Інтерес Ватикану до України пов'язаний також із тим, що Київ став столицею християнства для східних слов'ян, значення і вагомість цієї події Іоанн Павло II неодноразово підкреслював у своїх промовах та зверненнях, деякі з них лунали у час, коли Україна була складовою Радянського Союзу, і були приурочені до 1000-ліття хрещення Русі [6; 130, 184, 229]. Саме тоді Папа вперше захотів відвідати Україну: «Вже на початку свого понтифікату (1978 р. – *Авт.*) я висловив бажання духовної пілігримки до місць, які були колискою церкви Київської Русі. На жаль, з відомих причин, не маю змоги побувати на землі святих Ольги й Володимира ... Але нехай українці пам'ятають, що Папа, як і вони, є слов'янином і завжди прагне бути разом із своїми братами» [2].

Невдовзі після проголошення незалежності України відносини з Ватиканом набули офіційного характеру. У 1992 р. у Києві було засновано нунціатуру, тобто офіційне представництво Ватикану і призначено апостольським нунцієм монсеньйора А. Франко [9, с. 103], а у 1998 р. Президент України Л.Д. Кучма призначив посла при Святому Престолі пані Н. Ковальську [9, с. 106].

Подією, яка поклала початок новому етапу відносин Україна – Ватикан став візит Папи Римського Іоанна Павла II у червні 2001 р. до України. Як і всі інші 123 міжнародних візити понтифіка, він отримав широкий міжнародний резонанс, привернув увагу світової громадськості до нашої країни та засвідчив християнськість та європейськість України [16, с. 214]. Іоанн Павло II підтримував прагнення українського народу до євроінтеграції. На його думку, Україна, як країна з давньою християнською традицією, повинна посісти гідне місце серед європейських держав, культура яких, як і українська, бере свій початок із вчення Христа.

Візит Папи-слов'янина до України сколихнув не лише духовне життя держави, а й суттєво вплинув на налагодження відносин нашої країни з її західною сусідкою – Польщею, досвід євроінтеграції якої є позитивним прикладом для нас. У свою чергу, Польща теж прихильно ставиться до України і всіляко підтримує її зацікавленість у вступі до ЄС. В українських ЗМІ Польща довгий час іменувалась «адвокатом» України в ЄС [7, с. 28]. У 2011 р. Польща почала переговори про відкриття зони вільної торгівлі з нашою країною. А її провідні політичні діячі пророкують, що якщо українці приймуть висунуті умови, то Україна може стати державою рівня Норвегії чи Швейцарії, які тісно співпрацюють з Європейським Союзом, проте не є його членами. У цьому самому році ПНР назвала пріоритетним напрямом розвитку своєї зовнішньої політики саме Україну та Білорусь [13].

Своїм візитом та прихильним ставленням до українського народу Кароль Войтила дав позитивний приклад своїм землякам. Іоанн Павло II закликав українців і поляків не жити минулим, пам'ятаючи кривди і образи, завдані двома народами один одному протягом довготривалої історії сусідських відносин, а, пробачивши один одному колись завдані образи, спільно крокувати в майбутнє: «Настав час відірватися від болісного минулого... Нехай завдяки очищеній історичній пам'яті усі будуть готові ставити вище те, що нас єднає, аніж те, що розділяє, щоб разом будувати майбутнє, базоване на взаємній повазі, братерській співпраці та автентичній солідарності» [12].

Візит Папи фахівці оцінили актом визнання певного статусу-кво молодій державі в Європі та світі. Цим візитом Папа Римський підтвердив, що бачить Українську державу частиною духовно-культурного простору Європи і всіляко підтримує її інтеграцію у цей процес: «Україна – межа та двері між Сходом і Заходом... Вона є перехрестям різноманітних культур, місцем зустрічі духовного багатства Сходу і Заходу...» [17]. 27 червня 2001 р. під час прощальної промови у Львові, Іоанн Павло II висловив своє бачення перспектив у відносинах між

ЄС і Україною: «Висловлюю моє побажання, щоб Україна як повноправний член увійшла до Європи, яка охопить увесь континент від Атлантичного океану до Уральських гір» [8, с. 31].

Візит понтифіка не лише позитивно вплинув на імідж України в Європі, а й суттєво змінив внутрішнє життя країни й сколихнув позитивні процеси у середовищі українського суспільства. Він значно підніс патріотичний дух українців, вдало оперуючи визначними фактами з героїчного минулого нашої держави. Про це писав відомий громадсько-політичний діяч Євген Сверстюк: «Думаю, що ніхто з візитерів не говорив так про Україну, не звертався до неї з такою любов'ю, не розумів так її серце, як Папа Іоанн Павло II; він назвав нашу землю «политою кров'ю», він вважає її духовним центром, серцем Східної Європи» [2]. Разом з тим, Папа, як представник Заходу, сприяв тому, що в українців склався позитивний образ західного суспільства, виникла симпатія і відкритість у діалозі з європейськими країнами.

Країни, що позбулися ярма комуністичного гніту, серед яких і Україна, саме Папі завдячують позитивним образом, який сформувався у світі стосовно слов'ян. Адже внаслідок тривалої ізоляції і за умов «холодної війни», на Заході існували певні стереотипи щодо Східної Європи. Стосовно цього питання у зв'язку з візитом Папи Іоанна Павла II до України видатний громадсько-політичний діяч Дмитро Павличко висловився так: «Західний світ, католицький світ традиційно сприймав образ слов'янина як сентиментального, романтичного героя, який пишається собою і живе надіями на повернення старих, лицарських часів. Російська класична проза, читана широко в Європі, піднесла цей образ до аристократичного рівня, але і там слов'янин зберігав прикмети одержимого мрійника, дуже часто нездатного до послідовної й тяжкої праці в ім'я свого ідеалу. Іоанн Павло II, який відкрився Європі і світові як «слов'янський папа», так само є одержимим ідеалістом. Однак, попри це, він здатний діяти і мислити послідовно і вперто, здатний аналізувати причини великих трагедій ХХ ст., здатний бути філософом, справедливим наставником моральної поведінки і взагалі – виразником правди всього, а не тільки слов'янського світу ...» [2].

Співпраця між Святим Престолом і Україною у сфері євроінтеграції продовжилась і за понтифікату Бенедикта XVI. Велика заслуга у налагодженні двосторонніх відносин між нашою державою і Ватиканом належить дипломатичному корпусу України при Апостольській Столиці, зокрема Г. Хоружому, який виконував обов'язки посла з 2004 до 2006 р., та пані Т. Іжевській, яка обіймає цю посаду з 2006 р. [9, с. 106]. Результатом їх зусиль є обмін культурним досвідом між двома державами, гуманітарні та освітні проекти.

Позитивний вплив на розвиток відносин між Апостольським Престолом та Україною має і діяльність папських представників на теренах нашої Батьківщини. Завдяки плідній роботі архієпископа Антоніо Франко (1992–1999), архієпископа Миколи Етеровича (1999–2004), архієпископа Івана Юрковича (2004–2011) та архієпископа Томаса Е. Галліксона (виконує обов'язки Апостольського нунція в Україні з 2011 р.) [15] відбувається поглиблення та стабілізація цих двосторонніх зв'язків.

З метою привернення уваги до України і засвідчення її прагнення до вступу в ЄС у 2010 р. у Ватикані відбулася конференція під назвою «Україна – Ватикан у контексті християнської Європи» [11]. Конференція мала на меті не лише оглянути сучасний стан відносин між двома державами, а й піднести імідж України як європейської християнської держави, що зберігає свою давню спадщину та відстоює християнські цінності [11].

На позитивне ставлення Святого Престолу до України і підтримку обраного нашою країною шляху розвитку вказує заява Його Преосвященства Жана Луї Торана, Секретаря у справах відносин з державами, про те, що Україна і Молдова повинні мати пріоритет у набутті членства в ЄС перед такими державами як Росія, Туреччина чи Ізраїль, які навіть з географічної точки зору не є частиною Європи [4, с. 112].

Однак, у відносинах між Україною та Ватиканом існують і певні спірні моменти. Повноцінному партнерству заважає позиція православної церкви Московського Патріархату, яка розцінює налагодження відносин між двома державами як зазіхання римо-католицької церкви на власні канонічні території.

Іншим негативним нюансом є непослідовність України у слідуванні заявленому нею шляху. Політичні орієнтири нашої держави мають тенденцію змінюватися разом із владою, що й заважає досягти бажаного результату.

Зважаючи на високий міжнародний авторитет Апостольської Столиці, її великий дипломатичний досвід, як відносно молода держава Україна зацікавлена у поглибленні співпраці з Ватиканом. Незважаючи на досить важку конфесійну ситуацію, яка склалася в країні, релігія не має впливати на її політичну орієнтацію. Прагнучи долучитися до Європейського Союзу, українці повинні відкинути всі стереотипи, нав'язані стосовно католицької церкви, адже її патріархи сприяють проведенню екуменізму (максимальне зближення різних християнських конфесій) і, таким чином, докладають максимум зусиль до європеїзації всього континенту.

Вивчення досвіду католицької церкви останніх десятиліть має подати позитивний приклад для України. Сміливість, з якою Ватикан прийняв виклики нового часу, не побоявшись відкинути консерватизм, який католики вважали основою стабільного розвитку церкви, не може не викликати захоплення. Повага до всіх релігій, продемонстрована Іоанном Павлом II в Асизі, його боротьба за рівність та справедливість у світі, подала приклад для Європи, яка зіткнулася із збільшенням на континенті частки людей різних національностей та віросповідання. Приклад католицької церкви, яка вчить віротерпимості, рівності у відносинах, милосердю, є невід'ємною умовою розвитку, який принесе найбільшу користь за умов сучасного зростаючого космополітизму, інтеграції та взаємопроникнення різних культур.

Двадцятирічний досвід дипломатичних відносин між Україною та Ватиканом засвідчив взаємну зацікавленість у співпраці між країнами. Святий Престол глибоко поважає історичне минуле нашої держави, визнає її роль у християнізації східних слов'ян та місійне значення Києва як колиски східного християнства. Зауважуючи, що християнство окреслило межі Європи, Апостольська Столиця відповідно відводить Україні гідне місце серед європейських держав, культура, духовна спадщина та менталітет якої є необхідними євроспільноті для досягнення повноти єдності Європи.

У свою чергу, для українців Ватикан, попри історично сформовану упередженість, з його накопиченим тисячоліттями досвідом ведення дипломатії та міжнародним моральним авторитетом є державою, здатною допомогти країні увійти у Європейське співтовариство на рівних правах, адже критерієм європейськості для Ватикану є не ступінь економічного розвитку країни, а її вірність християнським постулатам. Візит Папи Римського Іоанна Павла II засвідчив, що Україна є саме такою державою.

Література:

1. Віднянський С.В. Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників ЄС / С.В. Віднянський, А.Ю. Мартинов. – К., 2009.
2. Гудзик К. Папа, як і Ви, є слов'янином / К. Гудзик // День. – 2004. – 21 трав.
3. Енцикліка вселенського архієрея Івана Павла II Апостоли слов'ян. – Л.: Місіонер, 2008.
4. Етерович Микола Архієпископ. Святий Престол і Україна / Микола Етерович. – К., 2004.
5. Зонова Т.В. Дипломатія Ватикана в контексте еволюції європейської політичної системи / Т.В. Зонова. – М.: Російська політична енциклопедія (РОССПЭН), 2000.
6. Иоанн Павел II Единство в разнообразии. Размышления о Востоке и Западе. – Милан – Москва: Христианская Россия, 1993.
7. Кабачій Р. Невдячна сестра по слов'янству / Р. Кабачій // Нова Східна Європа. – 2009. – № 6(VIII). – с.44-48.
8. Козлов В. Відносини між Святим Престолом (Ватиканом) та Україною (1992–2005) / В. Козлов // Міжнародні відносини. – 2006. – № 33-34.
9. Козлов В.А. Дипломатія Святого Престолу в постбіполярній системі міжнародних відносин за часів понтифікату Іоанна Павла II / В.А. Козлов. – Вінниця: Книга-Вега, 2008. – 192с.
10. Красюк О. Папа і Україна / О.Красюк. – К.: Дуліби, 2005.
11. Матеріали Радіо Ватикану [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rkc.lviv.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=340:2010-12-10-17-27-14&catid=58:2010&Itemid=69&lang=uk.

12. Павлюх М. Стереотипи й образи України й українця в сучасній польській журналістиці / М. Павлюх // Вісник Львівського інституту журналістики. – 2007. – Вип 30. – С. 253-261.
13. Сікорський Р. Ключова роль Польщі / Р. Сікорський // Тиждень – The economist. – 2011. – № 25.
14. Свинцицкая И.С. От общины к церкви. (О формировании христианской церкви) / И.С. Свинцицкая. – М: Изд-во полит. лит-ры, 1985.
15. Україна – Ватикан [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://svit.ukrinform.ua/Vatican/vatican.php?menu=attitudes>.
16. Хоружий Г. Ватикан: історія та сучасність / Г. Хоружий. – Л.: Місіонер, 2007.
17. Jan Paweł II Pamięć i tożsamość. – Znak. – Kraków, 2005.

Бутенко Я.Н., аспирант кафедри всемирной истории Института исторического образования Национального педагогического университета имени М.П. Драгоманова.

Отношения Украины и города-государства Ватикан в контексте евроинтеграции (1992–2011). В статье рассматриваются основные этапы становления дипломатических отношений между Украиной и городом-государством Ватикан, в частности, в контексте европейского пути развития нашего государства в период 1992–2011 гг. Проанализированы источники и историография проблемы, которые всесторонне освещают двусторонний диалог, сделаны выводы относительно положительных и отрицательных черт этих отношений. Освещен визит Папы Римского Иоанна Павла II 23–27 июня 2001 г. в Украину и охарактеризованы спровоцированные им процессы.

Ключевые слова: евроинтеграция, экуменизм, Ватикан, католическая церковь, Европейский Союз.

Ключевые слова: евроинтеграция, Святой Престол, экуменизм, христианство, Иоанн Павел II, архиепископы.

Butenko Y.M., Post-graduate student of the of World History Department of History Education Institute of National Pedagogical University named after M. Dragomanov.

Relations between Ukraine and Vatican City State in the context of the eurointegration during 1992 – 2005. The article deals with the basic stages of establishing diplomatic relations between Ukraine and the Vatican City State particularly in the context of the European development of our country in 1992-2011. The sources and historiography of problems, which comprehensively covered the bilateral dialogue are analyzed. The conclusions on the positive and negative features of this relationship are made. The visit of Pope John Paul II on 23-27 June, 2001 in Ukraine is described. The processes that were started after this visit are characterized.

Key words: European integration, ecumenism, Vatican, the Catholic Church, the European Union.

УДК 930.85:2"652"

Голованов С.О.,

канд. педаг. наук, доцент кафедри всевітньої історії та методики навчання
Інституту суспільства Київського університету імені Бориса Грінченка

Витоки процесу становлення релігійних уявлень античного суспільства

У статті розглядаються питання про співвідношення світоглядних та релігійних уявлень, про чинники, що вплинули на процес становлення змісту релігійних вірувань полісного суспільства. Прیدіляється увага тотемним та магічним уявленням первісних жителів Балканського півострова, які відіграли роль витоків міфологічних сюжетів. Здійснено аналіз зв'язку цих сюжетів із характером давньогрецької релігії, обожуванням рослинного та тваринного світу, антропоморфністю грецьких богів. Обґрунтовується висновок про первинність міфологічних уявлень щодо релігійного світогляду.

Ключові слова: міфологія, світогляд, давньогрецька релігія, тотемні уявлення, хтонічний, олімпійська система, антропоморфізм, космогонія, синкретизм.

Питання світогляду античного суспільства та місця у ньому релігійної свідомості, залишається в колі інтересів дослідників античності. Причина цього полягає не лише у тому, що світоглядні уявлення, самі по собі є результатом повсякденного буття суспільства та окремого індивіда. Світогляд як система поглядів має величезне практичне значення,

впливаючи, в порядку зворотного зв'язку, на норми поведінки, та взагалі, на повсякденне життя людей. Стан світогляду як суспільства в цілому, так і окремого індивіда важливо розглядати не як сталу дійсність, а як феномен ментальності у його поступовому розвитку, трансформації під впливом суспільних, економічних, політичних умов, що постійно змінювалися. Під поняттям «світогляд» ми розуміємо «...систему узагальнених поглядів на об'єктивний світ та місце людини у ньому, на ставлення людей до дійсності, що їх оточує, та до самих себе» [9, с. 811]. Загальне визначення характеру світогляду античного суспільства як релігійного не викликає жодних заперечень. Але така однозначність не усуває необхідності заглибитися до аналізу кількох аспектів, які мають місце в цьому питанні, надто, коли йдеться про античне суспільство. Зокрема, це питання про пріоритетність релігії чи міфології у формуванні античного світогляду та про характер зв'язку і взаємовпливу вказаних компонентів протягом періоду, який охоплює обрана нами проблематика. Важливе місце у цьому контексті посідає, безумовно, структура античної релігійної свідомості. Нарешті, мабуть, найбільш важливим для нашого дослідження є вплив релігійного світогляду античності на характер та напрям розвитку полісного суспільства, інших компонентів античного світогляду. Ми свідомо не ставили на пріоритетне місце питання про зміст давньогрецької релігії, оскільки ця сторона проблеми достатньо висвітлена такими дослідниками як Ю. Белох, А. Боннар, І.І. Вінкельман, Р. Грейвс, Ф.Ф. Зелінський, А.Ф. Лосев, В.Ф. Асмус, М.А. Кун. Водночас, не приділити уваги цьому питанню нам здається також недоречним, оскільки без розгляду змістової сторони релігійного світогляду неможливо успішно розкрити аспект еволюційного розвитку цього світогляду. Крім того, обмежений обсяг статті не залишає нам можливості висвітлити питання структури античної релігійної свідомості, її впливу на суспільний розвиток.

Дослідженням обраної для розгляду проблеми займалися чимало авторитетних дослідників. Особливий інтерес викликає позиція окремих науковців щодо витоків релігійних уявлень в античному суспільстві, на етапі його формування та розквіту. При визначенні першочерговості виникнення міфології чи релігії більшість авторів вважає природним схилитися до визнання випереджувачого формування міфології щодо релігії. Так, Ю. Белох дотримується точки зору, згідно з якою релігійні уявлення стародавніх греків формувалися на ґрунті міфічних уявлень, основою яких стали первинні тотемні уявлення мешканців Європи та зокрема Балканського півострова [4, с. 118]. Отже, на його думку, міф є первинною формою світогляду. Утворення міфу, в свою чергу, було обумовлене прагненням людського духу пояснити собі причини виникнення явищ та предметів, що нас оточують. Період творення міфів Ю. Белох вважає однією зі стадій розвитку людського мислення, яка порівнюється з варварством. Міф процвітає лише в епоху незнання, неосвіченості. За визначеною класифікацією, процес формування античної релігійної свідомості зазвичай поділяють на три періоди: хтонічний, олімпійський та героїчний. Витоки релігійної свідомості, за наведеною класифікацією, слід шукати в першому, хтонічному періоді. На цьому етапі релігійне почуття є особливо сильним. Формується уявлення про надприродні сили, що існують навколо людини. Страх перед ними є вираженням страху перед всевладдям природи, її нездоланною могутністю [5, с. 183]. А. Боннар вважає, що для розуміння змісту грецької античної релігії її не можна порівнювати чи шукати у ній аналогії з християнством. Страх людини перед природою поступово переходить у прагнення знайти порозуміння з цими силами, які уявляються у вигляді духів як добрих, так і злих. На цьому підґрунті й починається синтез релігійного світогляду. Певну однастайність з Ю. Белохом в цьому питанні висловлює Р. Грейвс. Він вважає, що від часу неоліту в Європі релігійна система була однорідною та базувалася на містичному зв'язку між богинею Місяця та її синами, які були від початку об'єднані в тотемні фратрії. Згідно з Р. Грейвсом, у стародавній Європі взагалі не було богів. Віра в богів формувалася в процесі подальшого розвитку первісних форм релігійних вірувань: анімізму, тотемізму, фетишизму та магії. Анімістичні уявлення, починаючи з первісної доби, поступово розвивалися в ідею одушевлення всієї природи. Той, хто визнавав існування людської душі, відповідно мав визнати її існування також у тваринах, а відтак і в рослинах. Поступово ця віра поширилася на всю органічну та неорганічну

природу. Так складається уявлення про існування духів моря, лісів, річок (у міфології з'являються наяди, дріади, – морські та лісові німфи). У процесі розвитку, подальшого ускладнення і диференціації релігійні погляди синтезувалися та втілювалися в ідею матері-богині (Ἡ Μᾶτηρ). Первісне релігійне уявлення не потребувало ідеї батьківства. Безсмертною та єдиною була лише Велика богиня. В неї були чоловіки-співправителі, однак вона брала з ними шлюб лише для задоволення та народження дітей. Обряди на честь покровительки вогнища виконувалися у вигляді принесення в жертву чоловіка-царя. Одразу ж, на місце померлого (точніше вбитого) царя заступав новий чоловік, якому лишалося правити рік, до наступного жертвоприношення [5, с. 7]. Згодом публічне жертвоприношення перетворилося на принесення жертви на честь Гестії – покровительки домашнього вогнища. Відчуваючи свою залежність від сил природи, людина прагнула «домовитися» з цими силами, встановити з ними дружні стосунки. Оскільки первинних духів уявляли у вигляді власне людського духу, то вважалося, що їх прихильність можна здобути за допомогою тих самих засобів, які приносили задоволення людям, тобто подарунками, коштовностями та смачною їжею. Таким чином, міфічні образи ставали предметом релігійного шанування. Варто додати, що Ю. Белох вважає людські жертви залишковими ознаками первісного канібалізму [4 т. 1., с. 141]. На думку науковця, жертвоприношення здійснювалися, починаючи з гомерівської доби, на одних і тих самих місцях – там, де ближче до духа чи божества, якому жертву адресовано. За роки здійснення ритуалів це місце накопичувало, шар за шаром, відкладання попелу, де утворювався невеликий пагорб. З часом саме на цих місцях і будували перші храми [4, с. 120].

На думку В.С. Сергеева, міфологія виконувала самостійну особливу функцію. Міфи були першою спробою осягти дійсність, що оточувала людей і надати вихід творчій фантазії. Вчений зазначає, що деякі міфи сягають глибокої давнини, інші були створені у більш пізній період розселення греків у басейні Егейського моря. Особливе та своєрідне значення міфології автор вбачає у тому, що міфи збереглися до нашого часу не у вигляді казок, а у художньо-філософському оформленні. Він вважає, що грецька міфологія є по суті зібранням оповідей і переказів, вилучених з епічних та ліричних творів поетів, філософів та істориків. Саме вони надавали міфам художньої, естетичної форми. Саме з міфів черпала своє наповнення грецька література. Цим пояснюється те, що у процесі розвитку грецька міфологія обростала численними нашаруваннями, які іноді повністю затьмарювали її первісний зміст [8, с. 271]. У міфах знаходили точку опори релігійні уявлення античності. Завдяки цьому міфи залишаються чи не єдиним джерелом, що дозволяє нам відтворити грецьку релігію як одну з найдавніших форм грецької полісної ідеології.

Щодо питання сутності античної релігії, Ф.Ф. Зелінський вважає її проявом тотемних уявлень первісної доби. Як відомо, природа тотемізму полягає в обожуванні рослинного та тваринного світу природи. У цьому полягає причина часткового зооморфізму грецьких богів. Ф.Ф. Зелінський зазначає, що згодом цей зооморфізм трансформувався та зберігся у вигляді тваринних епітетів уже цілком антропоморфних олімпійських богів (Волоока Гера, Совоока Афіна, Аполлон Лікейський, тобто «вовчий»), а також в образах священних тварин, яких асоціювали з кожним із мешканців Олімпу. (Сова для Афіни, Орел для Зевса, Кінь для Посейдона тощо) [6, с. 14-15]. До сфери залишкових тотемних уявлень науковець також відносить обожування рослинного світу. Річки, гаї, струмки, навіть море ставали місцем мешкання богів, навіть усвідомлювалися, як втілення самого божества. Грецький землероб, наприклад, кидаючи зерно в оранку, відчував, що ступає по тілу богині-матері, яка народжує хліб і взагалі, дає життя всьому живому на світі [5, т. 1, с. 189].

На нашу думку, позиція згаданих авторів стосовно первинності міфології щодо релігійного світогляду, аргументована належним чином. На її підтримку виступає також і той факт, що міфічні елементи містяться в змісті античної релігії у найнесподіваніших місцях. І навпаки, складно навести приклади розвинутої системи релігійних уявлень у змісті міфології. Зокрема, у міфології відсутні чіткі уявлення про потойбічний світ. Постаті богів тут мають здебільшого синкретичний, недиференційований зміст. На думку Ю. Белоха, це є свідченням початкового, нерозвинутого стану світоглядних уявлень.

Природним чином постає питання про витоки самих міфологічних уявлень. Якщо розглядати первісні витоки усього масиву міфологічних уявлень та сюжетів, то Р. Грейвс вважає таким міф про Химеру (*Χυμάρια*), що означало «коза». У синкретичному за характером змісті цього символу втілювалося будь-яке уявлення про все надприродне. Наприкінці III тис. до н.е. Химера сприймалася як певна геральдична емблема у вигляді складеного зображення, яке мало голову лева, тулуб кози та хвіст змії. Проте не всі грецькі міфи сходять до Химери. Звісно, вона відіграла суттєву роль у міфологічній уяві. Та, водночас, існувало безліч архаїчних магічних компонентів, які не збереглися. У Химері слід вбачати певний елемент архаїчної іконографії [6, с. 6]. При чому, Р. Грейвс застерігає від спроб поєднати міфологічний зміст із жанрами, що утворюють певну структуру релігійної свідомості, такими як: філософські алегорії, що виявляються, наприклад, у гесіодовській космогонії; сатира чи пародія, які втілено в описанні Атлантиди у Силена; сентиментальна притча, подібно до історії Нарцисса та Ехо; белетризація історії (пригоди Аріона з дельфіном); політична пропаганда (об'єднання Аттики Тезеєм); анекдоти («альковний фарс» за участі Геракла, який запліднив за одну ніч 50 дів); героїчне сказання (основний зміст «Іліади») [5, т.1, с. 189]. Витоки грецької міфології ми можемо знайти ще за часів, які випереджають появу на Балканах ахейців. У ранніх міфах можна відстежити поступову зміну матрилінійної на патрилінійну систему успадкування влади, процес формування регіональних держав з племен, які прибули на Балкани з півночі, становлення жрецьких монархій тощо. У цей період боги поки що відсутні в системі релігійних уявлень ахейців. Світ надприродного охоплює синкретичний за змістом, культ Великої богині Матері. У міфологічних сюжетах дієвими особами виступають сили природи, всесвіту: Сонце, Місяць, Море та їм подібні. Поступово із тлумачення трьох фаз Місяця: молодого, повного й такого, що збігає, виокремлюються три фази матріархату: діва (*παρθένος*), німфа (*νιμφή*), тобто жінка шлюбного віку, та стара. З таким тлумаченням згодом поєднується річний цикл Сонця: весна набуває характеристик діви, літо стає німфою, а зима – старою. Так, природу з її сезонними фазами почали ідентифікувати з міфічними істотами, які набувають самостійних іпостасей. Людська свідомість поступово наповнює зміст цих істот за власною подобою. Тому стосунки між міфічними персонажами звісно стали відображати стосунки, які побутували у суспільстві. У сюжеті, де німфа панувала над земними чоловіками чи юнаками, відобразалося панування цариці над царями-жерцями, тобто чоловіками.

Значний масив міфологічних сюжетів відображає також перемогу чоловічої влади. Прикладом цього є міф, де Беллерофонт сідає на Пегаса та вбиває Химеру, а також схожий сюжет про перемогу Персея над Медузою Горгоною. З приходом на Балкани дорійців наприкінці II тис. до н.е. панування чоловіків установилося остаточно. Тому генеалогія богів набуває патрилінійного характеру.

На межі приходу дорійців на Балкани встановлюється також Олімпійська система. Вона виникає як складний комплекс, що поєднував систему міфологічних та релігійних уявлень. Олімпійська система – це результат компромісу еллінських та попередніх, доеллінських уявлень. Спершу над усіма богами править подружжя Зевса та Гери. Однак поступово Гера відсувається на другий план. Така інтерпретація міфів цілком спирається на археологічне та антропологічне підґрунтя. Будь-яке інше тлумачення, на думку Р. Грейвса, є безпідставним. Зокрема, він заперечує позицію К. Юнга щодо тлумачення таких міфічних персонажів як: Химера, Сфінкс, Горгона, кентаври, сатири тощо, як прояв колективного підсвідомого. На його думку, з якою не можна не погодитися, сюжети, де Зевс народжує Афіну зі своєї голови, або Крон відригує власних дітей, яких проковтнув, не є нестримною фантазією, а являють собою оригінальну теологічну догму, в якій знайшли відображення моменти суспільних процесів та конфліктів, що сталися між ахейцями та доахейським, пелазгічним населенням Балканського півострова.

Міфами обростали і самі релігійні ритуали. Стрижневий зміст міфологічних сюжетів зосереджувався на шануванні сонячного божества. Його представниками у земному житті були чоловіки. На V ст. до н.е. жертвна посудина та страви для нього, на відміну від попереднього архаїчного періоду, вже відсуваються на другий план. Безпосередній акт

жертвоприношень тварин залишається в центрі ритуалу. Але тепер він почав дублюватися ритуальними змаганнями – агонем (ἀγών), який подавався як спрощений варіант війни [10, с. 2]. У ньому брали участь два персонажі – смерть та життя. Життя завжди перемагало. Саме її втіленням ставав чоловік – атлет. Так створювався новий ідеал воїна, на доповнення попереднього. Цей синтетичний образ, на думку А. Акімової, відсуває на другий план найдавнішу постать мисливця і стає центром нової полісної культури [8, с. 234]. Цей процес у тій чи іншій формі відобразився на всіх різновидах грецького мистецтва. Подібні ідеали мали на увазі виховання вивершеної, досконалої людини – красивої тілом та звитязної духом. Саме до цього ідеалу додається поняття калокагатії – (καλός καί ἀγαθός), тобто краси, добродесності та благородства, притаманних аристократії, всупереч поганому (κακοί) – якостям простолюдинів: ремісників, збіднілих землеробів, злиднів. Чоловіки, найбільш знані представники міст, які прославили на змаганнях свій поліс, набували честі бути увічненими на стелах та у статуях, що встановлювалися у святилищах. Дослідження міфології варто здійснювати, спираючись на результати археологічних, історичних досліджень. Саме з таких міфологічних уявлень і відбувалася концентрація релігійного змісту. Зміст античної релігії продовжував вбирати в себе попередні, первісні форми релігійної свідомості: анімістичні, тотемні, магичні, елементи фетишизму. У надрах нової релігійної системи ці форми перевтілювалися, набували нового вигляду, поєднувалися між собою, створюючи на міфологічному ґрунті більш-менш цілісну систему світобачення. Незрозумілість окремих міфологічних сюжетів Р. Грейвс пояснює як результат випадкової або свідомої неправильної інтерпретації священних зображень чи драматичних ритуалів. Це явище він називає «іконотропія», яке зустрічається в будь-якій релігії, що намагається приховати радикальні зміни стародавніх вірувань. Випадки іконотропії у грецькій міфології трапляється доволі часто. Так, наприклад, «суд Паріса», де герою необхідно визначити, яка з богинь є найчарівнішою та вручити їй яблуко, Грейвс вважає всього лише свідченням давнього ритуалу, який уже не існував у часи Гомера та Гесіода. Яблуко символізує любов богині, куплену ціною життя, воно є для Паріса пропуском до потойбічного яблуневого саду, куди потрапляють душі героїв. Такий же дарунок вручають Гераклові три гесперида, а Адамові – «матір роду людського» Єва [5, с. 13].

Релігія, таким чином, закономірно виростала з міфологічних сюжетів під впливом повсякденних занять, господарської діяльності. Особлива пошана віддавалася культурам богів, які втілювали функції природи, найбільш значущі для людей та їх господарювання.

Але, водночас, не слід ототожнювати релігію з міфологією. Численні сторони релігії недосить повно або навіть зовсім не відображені у міфах. Про них можна дізнатися лише з пам'яток матеріальної культури, мистецьких творів.

Ми не ставили собі завдання відстежити у цій статті процес трансформації релігійних уявлень з первісного ступеня до стрункої світоглядної системи. Варто лише зазначити, що найбільш характерною ознакою такої трансформації Ю. Белох вважає появу імен для богів. Він зазначає, що «...ім'я є першою індивідуальною рисою, яка виокремлює кожне божество у середовища його співбратів, тому всюди, де один народ позичає в іншого релігійні уявлення, він позичає разом із ними й імена богів» [4, т. 1, с. 125]. Тож, поступова персоніфікація божеств сприяла конкретизації їх культу. Хоча, варто пам'ятати, що грецька релігія назавжди зберегла дещо розмитий, неконкретний характер свого змісту, що робить її схожою на фольклор [5, т. 1, с. 183]. Це, до речі, є додатковою вказівкою коренів виникнення та напряду розвитку античної релігії. Виокремившись із фольклору, який набув міфологічної форми, антична релігія на весь час свого існування зберегла з ним тісний зв'язок. Такий зв'язок, між іншим, сприяв художньому вибудовуванню, конкретизації змісту міфологічних сюжетів у порядку зворотного зв'язку, надання їм композиційної стрункості. Тепер боги стають дійовими особами, персонажами міфологічних пригод. У цих пригодах своїми чеснотами та вадами, боги набувають усе більшої схожості з людьми. Грецьке мислення, таким чином, еволюціонувало до утворення відсторонених уявлень. Греки почали надавати таким поняттям вигляд реальних осіб [4, т. 1, с. 130]. Так з'явився Бог грому та блискавок Зевс, бог війни Арес,

богиня перемоги Ніке, бог кохання Ерос тощо. Ці культури продовжували існувати поряд із залишками тотемних культур тварин.

Більшість дослідників вважає, що остаточне оформлення олімпійської релігії відбулося в період панування аристократії. Така форма релігії виникає як компроміс між еллінським та попереднім, доеллінським населенням Балканського півострова. Точніше, як компроміс між різними уявленнями божества. Божества жіночої статі набувають статусу, підпорядкованого богам-чоловікам (Гера, Афіна, Гестія). Так, переважає богів над богинями, на думку дослідників, відображає трансформації, що відбулися в суспільстві протягом архаїчного періоду [8, с. 274; 6, с. 62; 5, с. 12]. Проте, слід мати на увазі, що у період, який охоплюють хронологічні межі нашого дослідження, розвиток і трансформація релігійного змісту тривали. З часів архаїчної доби, зміст якої становить розквіт і падіння тиранії, коли відбувається зростання ролі селянства, на перший план виступає шанування землеробських божеств. З VI ст. до н.е. провідну роль в Афінах починає відігравати культ Діоніса, поряд із продовженням шанування традиційних олімпійських культур Аполлона та Артеміди. Найбільш яскраво цей процес проявляється на етапі тиранії Пісистраата.

Література:

1. Акимова Л. Искусство Древней Греции / Л. Акимова // Геометрика. Архаика. – СПб., 2007. – 396 с.
2. Асмус В.Ф. История античной философии / В.Ф. Асмус. – М., 1998. – 320 с.
3. Багаевский Б.Л. Земледельческая религия Афин. Т. 1. / Б.Л. Багаевский. – Петроград, 1916. – 257 с.
4. Белох Ю. История Греции: пер.с немец. Т. 1–2. / Ю. Белох. – М., 2009. – 515 с.
5. Боннар А. Греческая цивилизация: пер. с франц. Т.1-3. / А. Боннар. – М., 1992. – 269 с.
6. Грейвс Р. Мифы древней Греции / Р. Грейвс. – М., 1992. – 620 с.
7. Зелинский Ф.Ф. Древнегреческая религия / Ф.Ф. Зелинский. – К., 1993. – 320 с.
8. Кун Н.А. Легенды и мифы Древней Греции / Н.А. Кун. – Душанбе, 1988. – 463 с.
9. Сергеев В.С. История Древней Греции / В.С. Сергеев. – М.; СПб., 2008. – 927 с.
10. Советский энциклопедический словарь. – изд. 4-е. – М., 1979. – 1600 с.
11. Фрайденберг О.М. Поэтика сюжета и жанра / О.М. Фрайденберг // Период античной литературы. – М.: Лабиринт, 1997. – 448 с.

Голованов С.А., канд. педаг. наук, доцент кафедри всемирної історії та методики навчання Інституту суспільства Київського університету імені Бориса Грінченка

Истоки процесса становления религиозных представлений античного общества. В статье рассматриваются вопросы о соотношении мировоззренческих и религиозных представлений, о факторах, повлиявших на процесс становления содержания религиозных верований полисного общества. Уделяется внимание тотемным и магическим представлениям первобытных жителей Балканского полуострова, сыгравшим роль источников магических сюжетов. Осуществлен анализ связи этих сюжетов с характером древнегреческой религии, обожествлением растительного и животного мира, антропоморфностью греческих богов. Обосновывается вывод о первичности мифологических представлений относительно религиозного мировоззрения.

Ключевые слова: мифология, мировоззрение, древнегреческая религия, тотемные представления, хтонический, олимпийская система, антропоморфизм, космогония, синкретизм.

Golovanov S.O., Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Teaching methods Department of Institute of Society of Kyiv University named after Boris Grinchenko

The origins of establishing process of religious beliefs in ancient society. The issues of the relationship between philosophical and religious ideas, factors which influenced the process of the content of religious beliefs of polis society are considered in the article. Special attention is paid to totem and magical perceptions of primitive inhabitants of the Balkan Peninsula, who played an important role in mythological origins. The analysis of the connection between these subjects with the character of the ancient Greek religion as well as the deification of plant and animal world and Anthropomorphic Greek gods is done. The conclusion about the priority of mythological representations regarding to the religious outlook is made.

Key words: mythology, philosophy, ancient Greek religion, totem perceptions, the Olympic system, anthropopathy, cosmogony, syncretism.

УДК 94(477)"192":331.105.44

Двірна К.П.,

канд. істор. наук, доцент кафедри історії України
Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

*Підготовка видання з історії профспілки РОБОС в Україні
наприкінці 20-х років ХХ ст. (за матеріалами комісії Істпрофу)*

У статті розглядаються питання вивчення історії профспілки РОБОС в Україні наприкінці 20-х років ХХ ст. Досліджуються організаційно-практичні напрями підготовки видання з історії профспілки працівників освіти. Встановлюються об'єктивні й суб'єктивні причини занепаду діяльності комісій з вивчення історії профспілкового руху в Україні, а також причини нереалізованого наукового задуму щодо підготовки та видання історії профспілки РОБОС.

Ключові слова: історія, профспілка РОБОС, комісія Істпрофу, УСРР, Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, працівники освіти, політичний курс держави, правляча партія.

Одним з найважливіших напрямів дослідження історії профспілкового руху є вивчення досвіду роботи галузевих профспілок в Україні. Історія профспілки робітників освіти, на жаль, не стала об'єктом дослідження і досі не існує окремої наукової праці з історії цієї профспілки. Однак аналіз архівних документів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України переконує в тому, що у 20-ті роки ХХ ст. була спроба через структуру Істпрофів написати загальну історію профспілки РОБОС в Україні як складову освітянської профспілкової організації в масштабах СРСР. У цій статті вивчається питання як організаційної діяльності окремих Істпрофів регіонального значення, так і аналогічних структур у масштабах всієї України (УСРР). На наше переконання, цей дослідний процес був обірваний наприкінці 20-х років у зв'язку зі зміною політичного курсу держави та правлячої партії, визначення нового місця профспілок у політичній системі тогочасного суспільства, утвердження їх повної залежності від партії та держави. Політизація профспілкового руху, початок репресивної хвилі проти інтелігенції суттєво вплинули на згорання наукових досліджень, у тому числі і з профспілкової тематики. У цей час діяльність Істпрофів була використана структурою Істпартів з метою написання нової історії правлячої партії, що було тоді досить актуальною проблемою.

З історії профспілки робітників освіти в авторській постановці цієї проблеми наукова література відсутня, за винятком короткої інформаційної довідки із Енциклопедії історії України, де є роз'яснення поняття «Істпрофи».

Історія профспілки робітників освіти (РОБОС) стала важливим напрямом діяльності Комісій Істпрофу, які були створені у середині 20-х років як у масштабах СРСР, так і союзних республік. У межах УСРР регіонально утворились оргфілії з вивчення історії профспілки РОБОС, завданням яких було системно та послідовно вивчати документи й матеріали місцевих архівів, зібрати мемуари, свідчення живих учасників профспілкового руху тощо.

У статті на базі зібраних архівних матеріалів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України ми спробували відтворити історичні віхи минулого щодо підготовки історії профспілки робітників освіти у вказаний вище період, розкрити систему підготовки матеріалів, організацію роботи, а головне – відповісти на питання, чому ж так і не побачила світ книга з історії профспілки робітників освіти в Україні (РОБОС).

Мета дослідження полягає у розкритті необхідності підготовки історії профспілки РОБОС в Україні, складності та проблемності написання історії освітянських профспілок у другій половині 20-х років минулого століття.

Ми поставили своїм завданням вивчити організаційні заходи щодо підготовки видання з історії освітянських профспілок у вказаний вище період, а також виявити та розкрити основні причини нереалізації наукових задумів щодо підготовки основних віх історії цієї профспілки.

Істпрофи (комісії з вивчення історії профспілкового руху в Україні) – науково-дослідні установи, що мали досліджувати історію профспілкового руху. Істпроф в УСРР заснований 29 січня 1925 р. при відділі культури Всеукраїнської ради професійних спілок як філія Істпрофу ВЦРПС, мав спеціальні комісії та відділення при ЦК професійних спілок. Науково-дослідну роботу узгоджував з Істпартком ЦК КП(б)У. Збирав і публікував матеріали про робітничий і профспілковий рух, організовував архів та музеї праці, готував та рецензував наукові праці з історії профспілкового руху, співпрацював з Центральним архівним управлінням, Архівом революції, краєзнавчими товариствами [1].

Науково-дослідна робота з історії освітянських профспілок була системною та організованою, починаючи з 1925 р. і до кінця 20-х років Спеціальними розпорядженнями та інструкціями Істпрофу ВЦРПС та Істпрофу УСРР регулювалась науково-пошукова робота на регіональному рівні. Саме на регіональні філії був зроблений основний акцент інформаційно-джерельного забезпечення щодо написання історії РОБОС.

Діяльність Полтавської оргфілії є переконливим фактом організаційної, науково-пошукової роботи щодо підготовки цього видання. Полтавська оргфілія з вивчення історії освітянської профспілки, за даними архівних матеріалів, розпочала свою роботу в 1926 р. Архівний документ – протокол № 1 засідання комісії з вивчення історії Спілки РОБОС при Полтавській оргфілії від 29 грудня 1926 р. засвідчує початок роботи цього осередку. До комісії ввійшли такі члени освітянської профспілки: Шкляр, Погорілий, Герасименко, Біляєв, Бужинський, Семенченко і Добровольська. Попередньо було розроблено Положення для Комісії з Істпрофу. В ньому вказувалося, що хронологічними межами роботи мають бути 1907–1927 рр. через те, що матеріали щодо 1907 р. уже виявлено, і хоч і у стислому вигляді подані в збірнику «Профрух на Полтавщині: 1905 року» (видання Полтавського ОПБ). Правління Полтавської освітянської спілки своєю постановою ухвалило склад комісії з вивчення історії спілки в кількості не п'яти, як передбачено положенням, а дев'яти членів. Збільшення кількості членів комісії відбулося за рахунок рядових членів спілки. Йшлося про те, що потрібно звернутися до ВУКу з проханням, щоб було дозволено Полтавській Комісії Істпрофу розробляти матеріали на місці з метою їх видання [2]. Кошторис на перше півріччя на видання збірки становив 250 крб. Ця сума буде визначена і в наступні роки. Головою Комісії обрано Шкляра, а заступником – Герасименка, секретарем – Біляєва.

Відзначимо, що робота з написання історії Спілки була розпочата ще весною 1925 р., ще коли Губернське Правління Спілки РОБОС створило Комісію по збиранню матеріалів з історії Спілки на Полтавщині. Комісія провела значну роботу, наслідком якої стали короткий нарис історії спілки з 60-х років минулого століття до 1907 р. Цей нарис вміщено у 1925 р. у збірнику Полтавського Окрпрофбюро, що і вийшов, як було вказано автором вище, у світ під назвою «1905 рік. Профрух на Полтавщині» [3].

Новим етапом вивчення історії освітянської профспілки став 1926 р. – час створення нової Комісії. Аналіз архівних документів переконує в тому, що діяльність нової Комісії з вивчення історії профспілки РОБОС на Полтавщині була досить організованою та результативною. У документі Комісії за 13.01.1927 р. виписані організаційні заходи та практична робота з підготовки видання. З метою глибокого вивчення історії профспілки члени комісії звернулися до Полтавського гуртка архівістів та історичного семінару при Інституті Народної Освіти з проханням допомогти комісії у її роботі. Важливою складовою подальшої роботи в цьому напрямі мала стати співпраця комісії з бібліотечним об'єднанням Полтави з проханням вивчити друквані матеріали, що містять дані про профрух робітників освіти на Полтавщині. Досить цікавою та змістовною планувалася практична робота комісії, що має місце в архівному документі та засвідчує таке:

1. Скласти список робітників освіти, які брали активну участь у професійному та громадсько-політичному житті з 1907 до 1927 р.
2. Влаштувати вечори-спогади учасників профспілкового руху.
3. Розробити програму та схему розвитку профруху робітників освіти

на Полтавщині. 4. Вивчити фонди Полтавського Краєвого Історичного Архіву та Окрархіву: Жандармський, архів Полтавського губернатора, Полтавського Губернського Правління, а також друковані матеріали (мовою документа). 5. Виявити та класифікувати фотографії спілчанських з'їздів, конференцій, керуючих органів профруху освітян та видатних членів цих органів. 6. Висвітлювати окремі моменти з історії профспілки в центральній та місцевій пресі. Особлива увага приділялася вивченню архівних документів – «Губенского Присутствия», Спілки РОБОС, «Губенское Правление» та ін. [4].

26 березня 1927 р. члени Комісії підготували та розіслали звернення такого змісту:

«До всіх профосередків спілки РОБОС Полтавської Округи!

Шановні товариші! Вам добре відомо, яке величезне значення має для тієї чи іншої організації добре розроблена історія її: вона дає можливість урахувати у практичній роботі як досягнення, так і хиби і тим самим свідомо переводити та правильно організовуватись.... Це й є та причина, яка спонукала Полтавське Округове Правління Спілки до розробки нашої Полтавської організації – Спілки Робітників Освіти» [5].

Зазначимо, що члени Комісії разом із зверненням відсилали на місця Орієнтовану схему розвитку професійного руху за період від революції 1905–1907 рр. до 10-х роковин Жовтня, де визначено періодизацію діяльності профспілки РОБОС в цьому регіоні [6].

Протягом 1926–1929 рр. проводиться скрупульозна робота щодо підготовки видання Історії РОБОС у масштабах всієї УСРР. Навіть рядові члени профспілки РОБОС переймалися питаннями підготовки книги з історії галузевої профспілки, надаючи власні документи, матеріали, фотоматеріали, а також власні напрацювання [7].

На нашу думку, реалізувати науковий задум щодо підготовки видання з історії профспілки РОБОС унеможлилювали спеціальні інструкції та розпорядження центральних профспілкових та компартійних структур. Успішно розпочата робота в цьому напрямі в окремих регіонах та УСРР в цілому скоро буде знехтувана спеціальним розпорядженням Істпрофу ЦК, де вказано таке: (подамо архівний документ мовою – Авт.):

«Центральный Комитет профессионального Союза Работников Просвещения СССР 13 апреля 1929 года в ЦК Украины

Уважаемые товарищи!

Для использования в дальнейшем ряда местных исторических материалов при изучении вопросов просвещенского движения всесоюзного значения, Истпроф ЦК считает необходимым взять на учет материалы, собранные местными Истпрофами.

С этой целью просим вас ответить на следующие вопросы:

1. *В каком состоянии находится архив вашей организации с 1919 г. до настоящего времени? Систематизирован ли он по классификатору ВЦСПС на основе инструкции, помещенной в «Руководстве по общему и финансовому делопроизводству, отчетности и статистике в организациях Союза работников просвещения» – РП. М. 1928 г.? Разобраны ли архивы ваших уездных отделений?*

2. *Сохранились ли у вас архивы или отдельные материалы просвещенских организаций, действующих до 1919г.? Просим вас составить их краткую опись, которую мы предлагаем использовать для составления центральной картотеки архивных материалов по истории нашего Союза. В описи следует указать следующие сведения (название организации, в какие годы, информационные материалы, организационно-финансовые, общественно-политические, работа Союза, вопросы зарплаты, бюджет и жилищные условия просвещенцев, культурно-просветительная работа союза, отношения союзной организации к производственным вопросам (ее культурно-педагогическая платформа).*

3. *Обследовались ли вами архивы жандармских и полицейских управлений, в частности касающиеся просвещенского движения и др.?*

4. *Проводились ли вами сбор воспоминаний у активных участников просвещенского движения?*

5. *Проводилась ли вами перепечатка материалов, касающегося просветительного движения из местной, общей, политической печати?*

6. Что собрано из издаваемых просвещенскими организациями в рамках нашего объединения печатных материалов с обществ взаимопомощи до наших дней (журналы, листовки, воззвания и т.д.). Библиографический указатель просвещенской периодической печати опубликован в журнале «Работник просвещения» за 1927 год №19 -20.

7. Какие у вас имеются готовые очерки или статьи по истории просвещенского движения в рамках вашего объединения? Если они напечатаны, укажите, где и когда?

8. Какие у вас имеются фотографии и другие музейно-иллюстративные материалы по истории просвещенского движения? За какие годы и по каким организациям? Какие у вас сохранились фотографии, иллюстрирующие работу или быт просвещенцев в эпоху военного коммунизма, которые мы бы могли использовать на Всесоюзной выставке по истории Союза, подготовляемой к юбилею.

Зав. Истпрофом ЦК М. Аплетин.

Секретарь Истпрофа Ротенберг» [8].

Трохи пізніше в ЦК України 13 травня 1929 р. від центрального комітету професійної Спілки працівників освіти СРСР відділу Істпрофу (Москва, Солянка 12, Дворец труда, 5-й поверх) надійшло повідомлення наступного змісту: «Уважаемые товарищи! Истпроф ЦК направляет вам для руководства совместное обращение Истпрофа ВЦРПС с Истпартом. Подпись- Аплетин. Розенберг» [9].

Текст звернення подається автором мовою оригіналу:

«Всем Истпартам и Истпрофам.

Работа на местах Истпартов и Истпрофов не может проходить изолировано потому, что изучение истории партии невозможно без знания истории рабочего и профессионального движения, точно так же, как трудно заниматься изучением профессионального движения без достаточного знакомства с деятельностью компартии в этой области. Совместная работа, намечение и обсуждение литературно-издательских планов Истпартов и Истпрофов дает возможность избежать параллелизма и целесообразно использовать имеющиеся на местах литературные силы. Необходимо также установить контакт в отношении использования фабрично-заводских архивов.

Исходя из указанного, Отдел Местных Истпартов Института Ленина и Истпроф ВЦРПС предлагает Истпартам и Истпрофам на местах установить тесное деловое сотрудничество между собой, путем взаимного представительства в коллегиях своих организаций, согласовывать свои литературные издательские планы и вырабатывать общие формы пользования фабрично-заводским архивом.

Зав. Отделом местных Истпартов (М. Эссен)

Зав. Истпрофом ВЦРПС Минонов» [10].

Централізація влади з боку партії та держави, підпорядкованість та підзвітність профспілкових структур УСРР загальносоюзним, постійні інструкції та розпорядження Москви для профспілок регіонального рівня з вимогою негайного виконання вплинули безумовно на науково-дослідну роботу регіональних Істпрофів щодо написання правдивої історії профспілки РОБОС в Україні. Свідченням цього є запропоновані інструкції та розпорядження, наведені вище автором. Центральні органи влади поставили під контроль видання, адже всі зібрані матеріали слід було передати до Москви, де вже як через сито їх «просіють» та використовують відповідно до ідеологічних догм етапу «великого перелому».

Початок репресій проти української інтелігенції, залучення освітян до виконання важливих проблем планової економіки, необхідність визнання монопартії та єдиноначальності у всіх державних справах передбачало виписувати історію профруху відповідно до духу часу, а не об'єктивно. На нашу думку, матеріали та документи, зібрані місцевими профспілками та регіональними осередками істпрофів, містили цікаві факти самостійницького профспілкового будівництва, особливо періоду діяльності Уцентропрофу, сторінки ідейно-політичного протистояння, де не визнавалась монополія єдиної партії та підпорядкованість їй структур суспільства. Форми та методи роботи профспілок наприкінці 20-х років ХХ ст. набирали нового змісту і правдиве вивчення досвіду минулого вже не було таким важливим.

Політизація історичної науки в цілому унеможливили написання правдивої історії профспілки РОБОС в Україні.

Правляча партія та держава визначили нові напрями дослідження історії профспілкового руху в 20–30-ті роки ХХ ст. Відповідно до вимог часу вимагалось досліджувати правильність політики більшовицької партії, її керівну роль у суспільстві та контроль над діяльністю всіх складових тогочасного соціуму, в тому числі й профспілок. Напрацьовані матеріали Істпрофа протягом цього періоду з історії профспілки РОБОС були лише частково використані відповідно до проекту написання історії більшовицької партії. Об'єктивне й правдиве дослідження історії профспілки робітників освіти завершилось у 1930 р., коли перестали діяти філії Істпрофу в Україні.

Література:

1. Режим доступу: <http://history.org.ua/?encyclor&termin=Istprofy>.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 2717, оп. 2, спр. 1461, арк. 1.
3. Там само, арк. 2.
4. Там само, арк. 8.
5. Там само, арк. 12.
6. ЦДАВО України, спр. 1462, арк. 19.
7. Там само, арк. 11.
8. ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 2, спр. 1461, арк. 3.
9. ЦДАВО України, ф. 2717, оп.2, спр. 1451, арк. 16.
10. Там само, арк. 8.

Двирна К.П., канд. истор. наук, доцент кафедры истории Украины Национального педагогического университета имени М.П. Драгоманова

Подготовка издания по истории профсоюза РАБПРОС в Украине в конце 20-х годов ХХ ст. (по материалам комиссии Истпрофа). В статье рассматриваются вопросы изучения истории профсоюза РАБПРОС в Украине в конце 20-х годов ХХ ст. Исследуются организационно-практические направления подготовки издания по истории профсоюза работников образования. Выявлены объективные и субъективные причины упадка деятельности комиссий по изучению истории профсоюзного движения в Украине, а также причины несостоявшегося научного замысла по подготовке и изданию истории профсоюза РАБПРОС.

Ключевые слова: история, профсоюз РАБПРОС, комиссия Истпрофа, УССР, Центральный государственный архив высших органов власти и управления Украины, работники образования, политический курс государства, правящая партия.

Dvirna K.P., Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of Ukrainian History Department of National Pedagogical University named after M.Dragomanov.

Preparation of publications on the history of the trade union of RABPROS in Ukraine in the late 20-ies of XXth century (based on the ISTPROF Commission documents). The article deals with the studying of the history of the RABPROS trade union in Ukraine in the late 20s of the XXth century. The organizational and practical directions of publications preparation on the history of trade union and workers' education are considered. The objective and subjective reasons for the decline activities of the commissions on studying history of the trade union movement in Ukraine, as well as the scientific causes of the failed plan on preparation and publication of the history of the RABPROS trade union are identified.

Key words: history, ROBOS trade union, ISTPROF, commission, USSR, causes, Central State Archive of the higher authorities and government of Ukraine.

УДК 930:[39(=161.2):061.2]"1906/1913"

Конта Р.М.,

канд. істор. наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

*Дослідження проблеми розвитку української етнології
у Науковому товаристві ім. Шевченка на сторінках
«Записок НТШ» (1906–1913)*

У статті розглядається питання висвітлення на сторінках «Записок НТШ» (1906–1913) розвитку української етнології у Науковому товаристві ім. Шевченка. Проаналізована структура цього друкованого видання, тип вміщених у ньому матеріалів та їх зміст у контексті дослідження діяльності членів Етнографічної комісії. Простежено основні тенденції формування наукових знань про етнологічні здобутки членів вказаної організації, а також значення «Записок НТШ» як історіографічного джерела для вивчення окресленої проблеми.

Ключові слова: Наукове товариство ім. Шевченка, етнологія, етнографія, історіографія, «Записки НТШ».

Найпершим друкованим органом, де зустрічається огляд, а подекуди і аналіз етнологічних здобутків членів Наукового товариства ім. Шевченка (далі – НТШ, Товариство), відразу після реформування цієї інституції на наукову організацію, є «Записки Наукового товариства ім. Шевченка» (далі – «Записки»). Під видавничою діяльністю цього друкованого органу припадає на період 1906–1913 рр., що можна пояснити причинами, про які йтиметься нижче.

Важливе значення в контексті висвітлення поставленої нами проблеми мають рецензії на етнологічні праці членів Товариства, написані як співробітниками цієї інституції, так і іншими науковцями. Дані про етнографічні дослідження в НТШ та відповідні наукові видання можна також отримати аналізуючи особливий вид історіографічних джерел, який був поширений в цей період – реферативні огляди наукової літератури. Вони відігравали важливу роль: знайомили читачів з останніми науковими досягненнями у сфері етнології та сприяли активізації етнографічних наукових пошуків. У «Записках» у розділі, де порушувались питання етнографії та фольклористики, поряд з оглядами іноземної, переважно європейської літератури, були вміщені короткі огляди змісту окремих етнологічних праць членів Товариства.

Під таким кутом зору «Записки» ще не аналізувалися, хоча можна виділити окремі праці, які частково висвітлюють досліджувану нами проблему. Це здебільшого довідково-бібліографічні видання, з яких можна дізнатися про змістовне наповнення «Записок» [11; 21], а також праці, де подається загальна інформація про це й інші видання НТШ [13; 14; 22]. Деякі автори використовували цей друкований орган як джерело для вивчення окремих наукових проблем, не пов'язаних з нашим дослідженням [24]. Окрему групу історіографічних джерел становлять праці, де досліджується Товариство, в яких подається інформація і про «Записки» як один із важливих напрямів науково-видавничої роботи цієї інституції [15; 16; 27].

Можна також виділити праці, в яких це видання вивчається в контексті розвитку науки у Товаристві в цілому, без виділення етнологічного напрямку. До останніх можна віднести дослідження З. Зайцевої [9; 10]. Цінність для нашої статті становлять праці, в яких розглядається етнографічний напрям наукових пошуків членів НТШ і у цьому контексті досліджуються друковані органи цієї організації, але ґрунтовних праць такого характеру наразі мало. Серед останніх варто виділити фахову розвідку О. Сапеляк, де висвітлене питання етнографічних студій у Товаристві [23]. Показовим є те, що перша аналітична

стаття, присвячена «Запискам», була вміщена у цьому самому друкованому органі М. Возняком. Вона стосується організаційних проблем, пов'язаних із заснуванням та реформуванням цього видання, саме у цій статті вказувалось на важливість етнографії як окремого напрямку наукової діяльності членів НТШ [6].

Політичні події у Російській імперії пов'язані з революцією 1905–1907 рр., вплинули і на видавничу справу в НТШ. У (LXIX том) «Записках» М. Грушевський у своїй вступній статті сповістив про зміни цього видання, що пояснювалися відміною цензурної заборони українських видань у Російській імперії. На його думку, саме жорстка російська цензура та «неприхильність офіційних або шовіністично налаштованих наукових сфер (російських і польських)» призвели до замовчування та ігнорування наукових досліджень (у тому числі й етнографічних) у НТШ, а ті праці, які виходили за межі вказаних обмежень, розглядалися як робота «темних сил» [8].

Зміни полягали у кращому оформленні видання, а також у збільшенні його об'єму, що було покликано задовольнити потреби українського (і не тільки) читача на всій території українських земель. Відповідно ці зміни в подальшому позитивно вплинули і на інформуванні громадськості щодо розвитку української етнології в НТШ.

На інтегрованість етнографів Товариства у європейський науковий простір та розвиток української етнології вказує і те, що рецензуючи праці європейських учених, члени НТШ виділяли у них прогалини, які стосувалися української етнографії. Особливо багато рецензій такого характеру подається в оглядах праць із зарубіжної етнографії З. Кузеля. Так, аналізуючи XIV том берлінського журналу «Zeitschrift des Vereins für Volkskunde», що вийшов у 1904 р., рецензент окремо зупинився на статті І. Больте, що стосувалася найновішої літератури про казки, виділивши при цьому праці з української етнографії, до числа яких автор відносить дослідження І. Франка.

Крім того, рецензент зазначив, що сам І. Франко подає доповнення до статті І. Больте, в якій останній не використав слов'янський матеріал [18, с. 177–178]. Таким чином, відповідна критика на адресу європейських етнографів з боку членів НТШ засвідчувала не лише достатній фаховий рівень останніх для того, щоб вести наукову полеміку з визнаними тогочасними європейськими етнологами, а й сприяла дослідженню української етнографії не тільки українськими, а й європейськими вченими.

Аналізуючи статтю швейцарського фольклориста Е. Гоффмана-Крайера про німецькі парубочі громади [36], З. Кузеля робить посилання, в якому зазначається, що автор нічого не знає про українські парубочі громади, дослідженням яких займалися такі українські етнографи як М. Сумцов, Ф. Вовк, М. Дикарев та ін., наводячи праці останніх з цієї тематики [18, с. 191–192]. Зазначені рецензентом праці надавали автору суттєву послугу: дозволяли застосувати до його праці порівняльний метод, що значно б посилювало дослідження Е. Гоффмана-Крайера у методологічному плані.

Аналогічний підхід простежується під час аналізу праці російського вченого А. Сонні, в якій розглядається легенда про долю і горе в народній казці [26]. Рецензент цієї праці В. Гнатюк, стверджує, що авторові нічого невідомо про «Етнографічний збірник» НТШ та подає відповідні посилання на подібні статті у цьому збірнику. Крім того, В. Гнатюк зазначає, що згадане видання є в деяких російських бібліотеках [2, с. 201–205]. Відповідно останнє твердження вказує на те, що українські етнографічні видання Товариства поширювались на той час і на території Російської імперії, а це сприяло становленню української етнології на всіх етнічних українських землях.

Найбільш глибокий аналіз стану розвитку етнографічної науки в НТШ подається у критиці на статтю І. Франка про його етнологічну експедицію на Бойківщину, проведену на запрошення Австрійського етнографічного товариства для збору окремих предметів для музею [32]. Тут розглядається питання фінансування урядом Австро-Угорщини етнографічних експедицій та публікації отриманих результатів дослідження, наводяться особливості організації та проведення експедицій під керівництвом Ф. Вовка, а особливо експедиції 1904 р. за участю З. Кузеля та І. Франка. У праці виділено етнографічні проблеми та регіони, які досліджувалися, а головне – подано плани членів Етнографічної комісії щодо

подальшого етнологічного дослідження українських земель разом з відповідними вдосконаленими методиками, які повинні застосовуватись під час цих досліджень. Так, зокрема, В. Гнатюк зазначає, що «...користи таких екскурзій були-б особливо тоді великі, коли-б їх можна було уряджувати систематично довший ряд літ, при чім конче повинні брати в них усе участь: лінгвіст, фольклорист, та історик культури (бодай по одному) з помічниками. Але до того треба більших фондів, як дотеперішні. Результати були б певно світлі, бо ж супроти малого ще розслідування наших племен, особливо гірських, усе було б свіжим і новим для науки». Тобто, крім процедури проведення таких експедицій подавалися плани на майбутнє щодо етнологічної роботи етнографів НТШ, постійно виявляючи нові недосліджені проблеми у сфері української етнографії, одна з яких – комплексне вивчення Бойківщини – на цей час визначається, як основна, що потребує окремого монографічного дослідження [1, с. 228–229].

Порівнюючи українські та іноземні етнографічні праці, науковці НТШ інколи виявляли спільне в їх наукових висновках, що також додавало авторитету українським дослідникам. Рецензуючи статтю «Über unsere Volksmärchen», вміщену в часописі «Mitteilungen u. Umfragen zur bayerischen Volkskunde» З. Кузеля зазначає: «Бреннер звертає увагу на буденне і соціальне життя селян і вказує, що зміна продукції або способу життя впливав багато на етнографічний характер людности (Eine Quelle d. Volkskunde). Подібні гадки підносили у нас Сумцов, об'яснюючи приміром упадок моральности по селах занедбуванем і пасічництва і домашнього промислу» [18, с. 191].

Огляд європейських етнологічних видань та матеріалів, вміщених у них, які подавав у «Записках» З. Кузеля, час від часу виявляли окремі прогалини у знаннях учених стосовно питань української етнології. Рецензуючи статтю німецького етнографа, вміщену в журналі «Zeitschrift des Vereins für Volkskunde» за 1905 р., в якій висвітлювалось питання «звичаю комори» [37], З. Кузеля вказує на те, що «...автор не має поняття про істноване великою літератури на сю тему і приймає на свій згогад се, що від десятки літ знають наші етнографи. Зауважу також, що і праця Вовка авторови незнана» [19, с. 189]. Цим самим рецензент не лише виявляв слабкі сторони окремих іноземних праць, але й вводив у науковий обіг етнологічні праці членів НТШ, сприяючи тим самим розвитку етнології у загальноєвропейському масштабі.

На сторінках «Записок» можна знайти огляд етнографічних праць невтомного рецензента В. Гнатюка. Причому автором цього огляду був З. Кузеля, який також активно займався рецензуванням та реферуванням як іноземних, так і вітчизняних етнологічних праць. У дослідженнях В. Гнатюка оглядач виділив досить цікавий напрям етнографічної діяльності вченого – дослідження еротики та статевої моралі в традиційному українському суспільстві. Причому З. Кузеля прорецензував три праці вченого, які вийшли у німецькому журналі та розкривали окремі аспекти цієї проблеми, а саме: українські еротичні пісні [34] з відповідними порівняннями із пісенної творчості сусідніх народів [39], а також «звичай комори» [33].

Автор дійшов висновку, що В. Гнатюку «...хотілося познайомити чужих вчених з деякими питаннями нашої етнографії та з декотрими нашими народними звичаями і оголошеним матеріалом звернути пильнішу увагу на забуту і все ще мало знану Україну, яка саме для етнографів представляє правдиву скарбницю і невичерпне жерело для цінних і важних спостережень і результатів, цікаві його статті і для українських дослідників, бо побіч більше знаних річий і пояснень конечних для чужинців містять також нові матеріали і замітки з мало студійованого поля еротики» [3, с. 226]. Таким чином, З. Кузеля своєю рецензією на праці В. Гнатюка не тільки виявляє намір вченого відкрити українську етнографію для європейських вчених, а й цікаві аспекти етнологічного знання, які є перспективним напрямом наукових пошуків для українських та іноземних дослідників.

Причому із наступної рецензії на працю автора, написаної також З. Кузелею [35], що вміщена в ХСVIII томі «Записок» [5, с. 217], можна переконатися у серйозності наукових досліджень В. Гнатюка, який вивчав не лише українські, а й польські еротичні пісні, що дало йому можливість робити порівняльні дослідження на цю тему. Це, у свою чергу, суттєво збільшувало наукову цінність етнологічних досліджень вченого.

Відзначимо також, що у «Записках» міститься багато коротких повідомлень про праці етнографів НТШ, які виходили іноземною (переважно німецькою) мовою в європейських виданнях (німецьких, французьких та ін.) [5, с. 231–232]. Ці повідомлення могли бути як у вигляді коротких анотацій праць автора [31; 38], так і у вигляді оглядів рецензій на ці праці в інших виданнях [30] та були пов'язані з іменами таких відомих етнологів Товариства як І. Франко, В. Шухевич, З. Кузеля, Ф. Вовк та ін. Праці українських учених, вміщені в іноземних виданнях, торкалися багатьох проблем української етнології, починаючи від аналізу фольклору, закінчуючи етнографічними описами окремих українських територій.

Окремо слід виділити огляди праць, що безпосередньо стосуються проблеми заохочення молоді до етнографічної роботи. Тут варто згадати анотацію статті З. Кузеля [12], вміщену в «Записках», в якій не лише зазначається про нагальну потребу етнографічних досліджень, а й подається інформація щодо методики роботи з відповідною літературою на цю тематику, а також наводяться найважливіші збірки та праці з цієї сфери.

Саме такого роду інформація [3, с. 232] сприяла активному залученню молодого покоління вчених етнографів до збирання та дослідження етнологічного матеріалу. Великий плюс інформативності таких, по суті, невеликих заміток полягав у тому, що рецензенти на такі праці наводили не лише одну статтю-звернення, а й інші її варіанти в інших виданнях. У наступних томах «Записок» інші видання вказаних звернень могли анотуватися окремо [5, с. 219]. Це дозволяло читачу, при бажанні, ефективно скористатися цією інформацією та легко знайти відповідні матеріали для подальшої етнографічної роботи.

Огляди вдалих прикладів етнографічної діяльності, вміщених у «Записках», не лише доводили до громадськості результати збиральницької роботи та наукових досліджень, а й спонукали ентузіастів до етнологічних пошуків. Для прикладу можна навести анотацію до праці О. Сластіона, в якій йшлося про записування на Полтавщині українських народних дум на фонограф та участь у цьому процесі Ф. Колесси за підтримки НТШ [25]. Важливим було те, що невелика за обсягом анотація праці автора була досить інформативною та містила дані про етнографічні праці О. Сластіона і замітки щодо згаданої експедиції, вміщені в інших номерах цього видання [3, с. 232].

Окремою групою історіографічних джерел про членів НТШ, вміщених у «Записках», є огляди некрологів. Так, у ХСХІ томі видання наводяться факти про некрологи В. Антоновичу [4, с. 234–235]. Серед них можна виділити некролог, в якому згадувались етнографічні здобутки вченого [17], що давало змогу читачу сформуванню загального враження про внесок В. Антоновича у розвиток етнології в Україні.

Особливо ґрунтовно у «Записках» проаналізовано працю С. Томашівського «Етнографічна карта Угорської Русі» [28; 29]. Рецензент цієї праці О. Назаріїв на 27 сторінках описав особливості цього дослідження, що дозволило повною мірою охопити етнологічні погляди автора. Автор у черговий раз у своїй праці спростував угорську урядову статистику, яка свідомо занижувала кількість українців на цій території, що було важливим висновком не лише наукового, а й політичного характеру. О. Назаріїв дає високу оцінку вказаній праці, зазначаючи, «...що се поки-що найповажніша та найсолідніша з усіх існуючих наукова праця про кількість і етнографічну територію угорських Українців-Русинів; результати обчислень і означення автора без сумніву найбільше з усіх існуючих наближаються до дійсності; етнографічна мапа головної українсько-руської території найдокладніша з усіх досі знаних та найліпше з наукового боку оброблена мапа Угорської Русі» [20, с. 191]. У той самий час рецензент стверджує, що праця С. Томашівського потребує вдосконалення та не погоджується з «етно-статистичним методом», який застосовує автор у своїй праці [20, с. 191]. Таким чином, можемо констатувати, що серед членів НТШ постійно велася наукова полеміка з приводу багатьох проблем етнографічного характеру. Особливо варто відзначити різні погляди на питання методології етнологічних досліджень, що засвідчує пошук нових ідей та напрямів у цій галузі знання, який сприяв розвитку етнології в НТШ.

Зміни у структурі «Записок» стали помітні з об'єднаного СХХІ–СХХІІІ тому, опублікованому у 1913 р. і присвяченому 40-літньому ювілею письменницької діяльності І. Франка. До цього можна було спостерігати постійний прогрес у плані оформлення та

наповнення етнографічним матеріалом кожного наступного тому. Кількість матеріалів, розміщених у виданні, поступово зростала, а саме – видання виходило регулярно раз на два місяці. У розділі «Бібліографія» почав виділятися окремий підрозділ «Етнографія» спочатку у поєднанні з археологією, антропологією та іншими науками, а потім і окремо.

Але саме з об'єднаного СХVII–СХVIII тому можна спостерігати суттєві зміни у «Записках». Основним недоліком, який, на нашу думку, зменшив наукову цінність цього видання в аспекті розгляду проблеми розвитку української етнології в НТШ, була відсутність розділів «Наукова хроніка» та «Бібліографія», де подавалися рецензії (як вітчизняні, так і іноземні) на праці етнографів Товариства, а також огляди рецензій. Ці розділи давали можливість простежити, як формувалася та розвивалася етнологія в НТШ, які погляди на цю проблему мали члени цієї організації і європейські вчені.

Зрозуміло, що зазначені процеси були викликані певними причинами, першою з яких стало самоусунення М. Грушевського від головування в НТШ у 1913 р. Це рішення, як зазначає Я. Грицак, стало наслідком затяжної кризи, до якої призвели постійні дискусії з приводу удосконалення організаційної структури Товариства [7, с. 271]. Наступні події, пов'язані з Першою світовою війною та зміною політичної ситуації на території західноукраїнських земель разом з утисками польської влади, негативно позначилися як на розвитку етнології у Товаристві, так і на висвітленні цієї проблеми на сторінках «Записок».

У цілому ж період з 1905 до 1913 р. пов'язується з організаційним та кадровим зміцненням Етнографічної комісії, а також активною видавничою діяльністю, що була результатом попередньої роботи щодо структурного оформлення етнологічних видань Товариства. При огляді відповідних матеріалів у «Записках» це помітно з аналізу все більшої кількості відгуків на етнологічну діяльність членів НТШ, чому сприяли і масштабні етнографічні експедиції цієї організації. Цей період виявився плідним у діяльності Товариства: був зібраний значний масив етнографічного матеріалу, видано велику кількість збірок та праць. Це позначилось і на змістовному наповненні «Записок» як одного з найбільш важливих друкованих органів Товариства, який у цей період формував наукове знання про розвиток етнології у цій організації.

Література:

1. Бібліографія // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1906. – Т. LXXI. – Кн. III. – С. 195–240.
2. Бібліографія // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1907. – Т. LXXV. – Кн. I. – С. 167–213.
3. Бібліографія // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1910. – Т. XCV. – Кн. III. – С. 183–240.
4. Бібліографія // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1910. – Т. XCVI. – Кн. IV. – С. 213–262.
5. Бібліографія // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1910. – Т. XCVIII. – Кн. VI. – С. 173–239.
6. Возняк М. Ол. Кониський і перші томи «Записок» (З додатком його листів до Митр. Дикарева) // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1929. – Т. CL. – С. 339–390.
7. Грицак Я. Наукове товариство ім. Т. Шевченка (НТШ) / Я. Грицак // Довідник з історії України: у 3 т. / за ред. І. Підкови, Р. Шуста. – Т. 2. – К.: «Генеза», 1995. – С. 270–273.
8. Грушевський М. Вступ // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1906. – Т. LXIX. – Кн. I. – С. 5–6.
9. Зайцева З.І. «Записки Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка»: започаткування та шлях до академічного стандарту (1892–1914 рр.) / З.І. Зайцева // УЖ. – 2004. – № 2. – С. 104–112.
10. Зайцева З.І. Записки Наукового товариства ім. Шевченка: започаткування та шлях до академічного стандарту (1892–1914 рр.): [Закінч.] / З.І. Зайцева // УЖ. – 2004. – № 5. – С. 122–134.
11. Записки Наукового товариства ім. Шевченка: Бібліографічний покажчик (1892–2000) / Автор-укладач В. Майхер; відп. ред. О. Купчинський. – Львів, 2003. – 720 с.
12. Кузеля З. Про потребу і техніку збирання етнографічних матеріалів // Діло. – 1909. – Ч. 155.
13. Купчинський О. 230 томів «Записок НТШ» / О. Купчинський // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. – Львів, 1995. – Т. CCXXX. – С. 5–30.

14. Купчинський О. Дещо про форми та напрями наукової і науково-видавничої діяльності Наукового товариства імені Шевченка: 1892-1940 роки (міжнародний аспект) / О. Купчинський // З історії Наукового товариства імені Шевченка: зб. доповідей і повідомлень наукових сесій і конференцій НТШ у Львові. – Львів, 1998. – С. 16–23.
15. Кучер Р.В. Наукове товариство імені Т. Шевченка: два ювілеї / Р.В. Кучер. – К.: Наукова думка, 1992. – 110 с.
16. Лев В. Сто років праці для науки й нації. Коротка історія Наукового товариства ім. Шевченка / В. Нью-Йорк, 1972. – 55 с.
17. Лобода А. Праці Антоновича по етнографії та літературі // Записки Українського наукового товариства в Києві. – 1909. – Т. III. – С. 23–28.
18. Наукова хроніка // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1906. – Т. LXXI. – Кн. III. – С. 166–194.
19. Наукова хроніка // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1907. – Т. LXXVIII. – Кн. IV. – С. 179–202.
20. Наукова хроніка // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1911. – Т. CII. – Кн. II. – С. 165–191.
21. Періодичні та серійні видання Наукового товариства імені Шевченка (1885–1939): Анотований покажчик. Комісія бібліографії та книгознавства / Укл. Т. Кульчицька; ред. Л. Ільницька. – Львів, 1991. – 104 с.
22. Русіна О.В. «Записки» НТШ / О.В. Русіна // Український історичний журнал: Науковий журнал. – 1991. – № 8. – С. 95–97.
23. Сапеляк О. Етнографічні студії в Науковому товаристві імені Шевченка (1898–1939 рр.) / О. Сапеляк. – Львів, 2000. – 203 с.
24. Світлик Н.М. Записки Наукового товариства імені Т.Г. Шевченка як джерело вивчення наукових контактів Закарпаття і Галичини / Н.М. Світлик // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Історія». – Ужгород: Говерла, 2008. – Вип. 21. – С. 172–178.
25. Сластін О. Записувана дуй на фонографі // Рідний Край. – 1909. – Ч. 22. – С. 8–9; Ч. 23. – С. 7–10; Ч. 24. – С. 6–8.
26. Сонни А. Горе и доля в народной сказке // Университетские известия. – 1906. – № 10. – С. 1–64.
27. Студинський К. Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові (1873–1928) // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – Записки НТШ). – Львів, 1929. – Т. CL. – С. XI–XVIII.
28. Томашівський С. Етнографічна карта Угорської Руси. – СПб., 1910. – 94 с. +2 карти.
29. Томашівський С. Етнографічна карта Угорської Руси // Статті по славяноведенію. В. 3-й. Изд. 2-го отд. РАН. – СПб., 1910. – С. 178–269.
30. Шухевич В. Писанки у Гуцулів // Діло. – 1909. – Ч. 77.
31. Franko I. Das älteste ruthenische Volkslied // Zeitschrift für österreichische Volkskunde. – 1907. – V. I–II. – S. 27–32.
32. Franko I. Eine ethnologische Expedition in das Bojkenland // Zeitschrift für österreichische Volkskunde. – Wien, 1905. – S. 17–50.
33. Hnatjuk V. Die Brautkammer. Eine Episoda aus den ukrainischen Hochzeitbräuchen // 'ANTROPHYTEIA, Jahrbücher für Folkloristische Erhebungen und Forschungen zur Entwicklungsgeschichte der geschlechtlichen Moral, herausgegeben von Dr. Friedrich S.Krauss. – 1909. – Bd. VI. – S. 113–149.
34. Hnatjuk V. Ein erotisches ukrainisches Lied aus dem XVII Jahrhundert // 'ANTROPHYTEIA, Jahrbücher für Folkloristische Erhebungen und Forschungen zur Entwicklungsgeschichte der geschlechtlichen Moral, herausgegeben von Dr. Friedrich S.Krauss. – 1909. – Bd. VI. – S. 344–347.
35. Hnatjuk V. Polnische erotische Lieder aus dem XVIII Jahrh Mitgeteilt von... // 'ANTROPHYTEIA, Jahrbücher für Folkloristische Erhebungen und Forschungen zur Entwicklungsgeschichte der geschlechtlichen Moral, herausgegeben von Dr. Friedrich S.Krauss. – 1910. – Bd. VII. – S. 359–365.
36. Hoffmann-Kjayer E. Knabenschaften u. Volksjustiz in d. Schweiz // Schweizerisches Archiv f. Volkskunde. – Zürich, 1901. – V. VIII – S. 81–99, 161–177.
37. Kahle B. Ein russischer Hochzeitbrauch // Zeitschrift des Vereins für Volkskunde. – 1905. – V. XV. – S. 438–439.
38. Kuziela Z. Die ruthenische Ausstellung in Stryj // Zeitschrift für österr. Volkskunde. – Wien, 1910. – V. I–II. – S. 51.
39. Parallelen zu einem magyarischen Volkslied. Eine Umfrage von Vol. Hnatjuk. Beiträge von Hnatjuk, Kpstial und Krauss // 'ANTROPHYTEIA, Jahrbücher für Folkloristische Erhebungen und Forschungen zur Entwicklungsgeschichte der geschlechtlichen Moral, herausgegeben von Dr. Friedrich S.Krauss. – 1909. – Bd. VI. – S. 348–352.

Конта Р.М., канд. истор. наук, доцент кафедры этнологии и краеведения Киевского национального университета имени Тараса Шевченко

Исследование проблемы развития украинской этнологии в Научном обществе им. Шевченко на страницах «Записок НОШ» (1906–1913). В статье рассматривается вопрос освещения на

стораницях «Записок НОШ» (1906-1913) розвитку української етнології в Научном обществе им. Шевченко. Проаналізована структура цього публічного видання, тип матеріалів і їх зміст в контексті дослідження діяльності членів Етнографічної комісії. Прослідують основні тенденції формування наукових знань про етнологічні досягнення членів вказаної організації, а також значення «Записок НОШ» як історіографічного джерела для вивчення окресленої проблеми.

Ключевые слова: Научное общество им. Шевченко, етнологія, етнографія, історіографія, «Записки НОШ».

Konta R.M., Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Ethnology and Regional Studies of Kyiv National University named after Taras Shevchenko.

Research of the problem of Ukrainian ethnology development in Scientific Society named after Shevchenko on the pages of «Zapysky NTSh» (1906–1913). The article deals with the problem of describing the development of the Ukrainian ethnology in Scientific Society named after Shevchenko on the pages of «Zapysky NTSh» in 1906-1913. The structure of this printing edition, the type of the materials contained in it and its contents in the context of research of activity of the members of the Ethnographic commission are analyzed. The basic tendencies of formation of scientific knowledge about ethnologic achievements of members of the indicated organization as well as the importance of "Zapysky NTSh" as a historiographical source for the study of the outlined problem are considered.

Key words: Scientific Society named after Shevchenko, ethnology, ethnography, historiography, «Zapysky NTSh».

УДК 94(47:73):355.02"1981/1984"

Крисенко Д.С.,

канд. істор. наук, ст. викладач кафедри міжнародних відносин
Київського національного університету культури і мистецтв

Місце СРСР у доктрині національної безпеки першої адміністрації Р. Рейгана (1981–1984)

У статті висвітлюється роль «радянської загрози» у стратегії національної безпеки США за період від приходу до влади консервативної коаліції Рейгана до початку радянської «перебудови». Визначені стратегічні пріоритети, покладені в основу взаємин з СРСР. Обґрунтовується точка зору про домінуючий вплив цього напрямку політики Білого дому на формування неореалістичного напрямку теорії міжнародних відносин. Стверджується, що протягом першої половини 80-х років республіканська адміністрація США розробила та реалізувала курс національної безпеки, спрямований на руйнування світової соціалістичної безпеки та світової соціалістичної системи і успішне закінчення «холодної війни».

Ключові слова: протистояння, США, СРСР, доктрина національної безпеки, сили стратегічного призначення.

Однією з головних функцій держави є створення оптимальних умов для гармонійного та безпечного розвитку своїх громадян, що може бути здійснене лише за умов національної безпеки. Необхідність вдосконалення наявної в Україні доктрини національної безпеки вимагає звернення до зразків цієї системи в інших державах. Найбільш цікавим її прикладом є доктрина національної безпеки США часів адміністрації Р. Рейгана, адже саме в його час була здобута перемога США у системному протистоянні з СРСР, відомому під назвою «холодної війни». Отже, предметом цієї статті є еволюція місця СРСР у доктрині національної безпеки США першої половини 1980-х років.

Завершальний етап «холодної війни» припав на час приходу до влади адміністрації Р. Рейгана, щодо якого у американській історіографії існує стійка характеристика як «найбільш консервативного» та «ідеологізованого» лідера в історії США. Необхідність серйозної ревізії американської політики щодо СРСР та соціалістичних країн була підкреслена ним вже у ході передвиборчої кампанії 1980 р. Тоді республіканська партія чітко окреслила цілі та

пріоритети політики США у сфері національної безпеки, що виявилася основою американської стратегії впродовж двох президентських каденцій Рейгана. Період 70-х років розцінювався правоконсервативними колами як період глобального відступу країни: економічна криза, «в'єтнамський синдром», легкі перемоги СРСР в Афганістані (на початковому етапі), Нікарагуа, Анголі, Мозамбіку та інших точках світу. Одним з імперативів своєї зовнішньої політики Рейган вважав протистояння комунізму та «відновлення моці» США на світовій арені. Виходячи з цього, радянсько-американським відносинам у республіканській концепції національної безпеки була відведена центральна системоутворююча роль. Представниками неоконсервативних кіл на СРСР покладалася повна відповідальність за розв'язування чергового етапу перегонів звичайних і стратегічних озброєнь. Крім того, на думку республіканців, Москва безпосередньо загрожувала західним демократіям у Європі та союзникам США на Близькому Сході, продовжувала «експорт революції» до Латинської Америки, заохочувала терористичні рухи по всьому світу і навіть організувала ісламську революцію в Ірані.

Враховуючи наявності глобальної загрози з боку СРСР, ідеологи республіканської партії підкреслювали, що на відміну від адміністрації Картера, вони не ґрунтуватимуть свою політику на «наївних очікуваннях, односторонніх поступках, даремній риторичі» і не приймуть жодних угод, «...які істотно не збільшать нашу національну безпеку». Рейган відмовився продовжити політику «стримування» СРСР, похідну від доктрини Дж. Кеннана, якою передбачалось утримання Радянського Союзу в межах сфери його впливу. Натомість Рейган прагнув більш активної лінії, отже, поставив перед своїми аналітиками питання про розробку стратегії дій з лібералізації СРСР та його союзників. На початковому етапі національна безпека США мала полягати у «активній обороні» – збільшенні витрат на збройні сили, ліквідації «вікон вразливості» та нівеляції силової переваги СРСР, припиненні будь-яких переговорів із ним, денонсації наявних угод з обмеження озброєнь. Більш активну політику США повинні були проводити й у світі: зміцнити НАТО і розмістити у Західній Європі ядерні та крилаті ракети; у країнах Азії, Африки та Латинської Америки збільшити обсяги допомоги прозахідним режимам та усім силам, що боролися проти СРСР та соціалістичних урядів.

Отже, після перемоги Рейгана на виборах ця стратегія лягла в основу його політики щодо СРСР. Мета «відкидання» комунізму та його усунення з політичної арени світу остаточно посіла місце «розрядки» та «стримування».

Характерною рисою філософії «рейганізму» було спрощене, одномірне, або чорно-біле сприйняття світу. Як самому Рейгану, так і його оточенню світ уявлявся таким, що складається з добра та зла, друзів та ворогів, свободи та рабства, нарешті, вільного західного світу та комуністичного табору, керованого СРСР. Рейган вважав, що «...якщо Сполучені Штати безкінечно добродішні, то Радянський Союз безкінечно порочний..., він став... зосередженням зла у сучасному світі». Радянсько-американський конфлікт набував рис глобальної битви «між праведним та неправедним, між добром та злом». Рейган стверджував, коли у світі твориться зло, «...нам передбачено Писанням та Ісусом Христом усіма силами протистояти йому». Усе «зле» та «неправедне» у світі ототожнювалося ним з Радянським Союзом, який, за словами президента, «...залишає за собою право чинити будь-які злочини, брехати та обманювати». На думку рейганістів, ідеальний устрій світу був можливий тільки на підставі американоцентризму та переваги США, які завдяки власній економічній та військовій потужності повинні бути одноосібним лідером. Подібне бачення «радянської загрози» та стратегія національної безпеки США були окреслені у передвиборчій програмі Рейгана 1980 р., проте їх концептуалізація відбулася у підписаній президентом 20 травня 1982 р. директиві NSDD-32 («Стратегія національної безпеки США»), яка актуалізувала початковий намір неоконсерваторів припинити поширення радянського впливу у світі та заохочувати демократичні зміни у межах соціалістичної співдружності [1].

Йшлося про те, що національна безпека США була недосяжною без безпеки решти світу. Для цього зовнішньополітична стратегія потребувала інтенсифікації дипломатичних, інформаційних, економічних та військових компонентів, які у своїй сукупності вели до головної мети – витіснення СРСР з союзних йому територій. Тактикою реалізації цієї цілі була підтримка опозиційних до Москви рухів, передусім – у Польщі. Іншим засобом мало

бути припинення експорту технологій до СРСР та військове зміцнення США [2]. Деталізація зазначених положень NSDD-32 відбулася у наступних директивах – NSDD-66, NSDD-75 [3]. Ці документи, по суті, і були «доктриною Рейгана», яка реалізовувалася на практиці у 80-х роках. Директивами був накреслений комплекс заходів, спрямованих на подолання «радянської загрози». Це, передусім, посилення американського впливу у світі шляхом зміцнення наявних союзів, просування відносин з іншими країнами, створення та зміцнення коаліцій, дружніх до США. З іншого боку, це економічне виснаження Кремля та перешкоджання передачі йому важливих з військової точки зору технологій та ресурсів. Крім того, передбачалася підтримка у довготерміновій перспективі відцентрових тенденцій і націоналістичних груп усередині СРСР, рухів ліберального спрямування у союзних йому державах.

Грунтовним положенням рейганівської доктрини національної безпеки виступала теза про військове домінування СРСР. Основною загрозою національній безпеці США, на думку голови Білого дому, був потужний арсенал нових стратегічних озброєнь, створений у СРСР впродовж 70-х років, спроможний знищити Сполучені Штати. Як ілюстрацію, Рейган наводив вражаючі дані: «З 1969 р. СРСР побудував п'ять нових класів міжконтинентальних балістичних ракет та вісім разів модернізував їх... За той самий час Радянський Союз – чотири класи балістичних ракет підводних човнів, побудував понад 60 субмарин». Отже, на думку Рейгана, зміщення силового балансу у світі у бік СРСР призводило до зростання його експансіоністських інтенцій і ставило під удар національну безпеку США, «...що торкались наших життєво важливих інтересів та інтересів наших союзників». Цей глобально дестабілізуючий фактор створював «смертельну небезпеку» для існування США, «свободи та ліберальних цінностей» у всьому світі. Рейган вказував на проникнення «...радянського впливу на територію Латинської Америки, Нікарагуа, Сальвадора... Вони мають бази в Ефіопії та Південному Ємені, поруч із нафтоносними родовищами Перської затоки... вперше в історії Радянський військово-морський флот став силою на півдні Тихого океану» [4].

З цих загроз геополітичним інтересам США витікали і відповідні заходи, яких їм терміново слід було вжити для відновлення глобальної протизваги та захисту стратегічно важливих регіонів. Головними заходами повинні були стати масоване нарощування озброєнь (як стратегічних, так і звичайних) та їх комплексна модернізація. Проявом цього стало зростання витрат на військове будівництво з 134 млрд. доларів у 1980 р. до 253 млрд. у 1984 р., тобто на 42 %. Таким чином, Рейган реалізував найбільшу військову програму у повоєнний час. Водночас, Рейган незмінно підкреслював, що всі зусилля у сфері військового будівництва здійснюються ним винятково з ціллю адекватної відповіді на колосальне нарощування військової потуги з боку СРСР, забезпечення обороноспроможності США та попередження глобального конфлікту. Крім того, що для Рейгана ядерна зброя була фактором стримування Радянського Союзу, вона також мала виступати вагомим чинником його втягнення в непосильне для соціалістичної економіки протистояння. Підходи до ведення ядерної війни також були переглянуті. У заяві міністра оборони К. Уайнбергера обґрунтовувалася необхідність і можливість тривалого (до 4–6 місяців) ядерного конфлікту з Радянським Союзом, давалися вказівки з бойового застосування стратегічних ядерних сил США, ставилося завдання щодо забезпечення «тривалого виживання ядерних сил». У підписаній Рейганом директиві NSDD-13 безумовно визнавалася (принаймні, декларативно) можливість перемоги у тривалій війні із застосуванням зброї масового ураження. Своєрідним «символом» цього періоду «холодної війни» можна з повним правом вважати «жарт» Рейгана у прямому ефірі американського телебачення: «Дорогі співвітчизники, я радий повідомити вам, що я щойно підписав указ, за яким Росія навіки оголошується поза законом. Ядерне бомбардування почнеться через 5 хвилин» [5]. Одночасно Рейган взяв курс на те, щоб у разі конфлікту США самі могли уникнути ядерної відповіді. 23 березня 1983 р. він заявив, що намічає такий розвиток космічної технології, за якого Сполучені Штати будуть захищені від радянського ядерного удару. Йдеться про стратегічну оборонну ініціативу (СОІ). Її реалізація на практиці дозволила б знищувати ядерні ракети в польоті і тим самим забезпечити невразливість у разі першого удару. Для вирішення завдання перехоплення ракети супротивника протягом усього її польоту, зброя перспективної протиракетної

оборони (лазерні гармати) повинні були розміщуватися у ближньому космосі, облітаючи його павутиною орбітальних станцій. Створення такої системи озброєнь виявилось б революцією не тільки у військовій справі, а й у стратегічних підходах наддержав до питань забезпечення своєї безпеки. У попередніх майже 40 років глобальна стабільність ґрунтувалася на принципі «гарантованого взаємного знищення», тобто на визнанні як Москвою, так і Вашингтоном того факту, що у випадку застосування ними ядерної зброї противник неодмінно отримає удар у відповідь. Цей принцип став переконливим стримуючим фактором у періоди перетікання «холодної війни» у «гарячі кризи». Втім, СОІ виступала радше психологічною, ніж реальною зброєю. Прості математичні підрахунки засвідчували, що її реалізація неможлива – для того, щоб поцілити лазерним променем по конкретному об'єкту, потребувалася колосальна енергія, без якої лазерний промінь мав розсіятися у просторі. Як «енергетичну накачку» для лазерних гармат пропонувалося використовувати енергію атомних вибухів на Землі, а потім передавати цю енергію у космос. Разом із тим, відзначимо іншу знакову рису цієї програми. З проголошенням СОІ можна стверджувати про важливу концептуальну зміну у підході адміністрації Рейгана до відносин з СРСР. Взавши курс на досягнення військової переваги над стратегічним противником, Вашингтон повів справу до згортання переговорів з питань роззброєння, до зриву вже досягнутих домовленостей у цій сфері та діалогу винятково з позицій сили. На початку 80-х років уряд США в односторонньому порядку перервав переговори з багатьох питань обмеження озброєнь і роззброєння, що велися протягом попереднього десятиліття.

Концентрований погляд Рейгана та його адміністрації на шляхи співіснування СРСР та США містила схвалена у січні 1983 р. директива NSDD-75, якою встановлювалася стратегія адміністрації на цьому треку світової політики [6]. Документ засвідчував прагнення тиску на Радянський Союз, а не намір підтримувати статус-кво, що мирилося б з існуванням соціалістичної системи [7]. Один із авторів директиви, член ради з національної безпеки Р. Пайпс вбачав у документі чіткий розрив із минулим [8], оскільки головною метою, яка повторювалася у тексті шість разів, визначалась зміна радянської системи шляхом форсованого зовнішнього тиску. Такий підхід до характеру радянсько-американських відносин став прямим наслідком сприйняття діючою адміністрацією неоконсервативної тези про неможливість мирної внутрішньої трансформації радянського режиму, що мало чим відрізнявся за своєю суттю від нацистського, знищеного у результаті зовнішнього військового впливу. Саме у такому ключі аналізував міжнародну ситуацію З. Бжезінський (політолог, колишній радник з національної безпеки президента Дж. Картера). Він акцентував увагу на необхідності для США продовження протистояння «радянським атакам» у різних частинах світу та нарощування своєї військової моці. На його думку, у Росії діяв «синдром програної війни» – зовнішні поразки історично завжди були головним стимулом для внутрішніх перемін [9].

Отже, Вашингтон взяв курс на перегляд Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин та зміну глобального геополітичного статус-кво. Таке коригування підходу до системи міжнародних відносин з боку Сполучених Штатів, які проголосили себе «моральним лідером» та головним захисником демократії, свободи та прав людини, обумовила зміни у підході до конфліктів та криз всередині соціалістичної співдружності. У ході політичної кризи 1981–1983 рр. у Польській Народній Республіці адміністрація Рейгана проводила активну лінію підтримки опозиційно орієнтованої профспілки «Солідарність», надаючи їй матеріальну допомогу та передаючи їй розвіддані. Після введення у Польщі надзвичайного стану та відновлення контролю над країною комуністичної партії Вашингтон здійснив відповідні різкі заходи, спрямовані проти СРСР та країн РЕВ, раніше не характерні для американських адміністрацій та їх політики щодо соціалістичних країн. Такими заходами було майже повне згортання торговельно-економічних відносин США з СРСР та введення санкцій проти комуністичного уряду Польщі.

Войовнича риторика Рейгана справляла значний вплив на свідомість пересічних американців. У 1983 р. під час опитувань про ставлення до СРСР респондентам пропонувалися п'ять варіантів відповіді: «дуже сприятливе», «здебільшого сприятливе», «здебільшого несприятливе», «немає думки». Домінувало «здебільшого несприятливе» та «несприятливе»

ставлення до СРСР – 89 %. За даними опитування Гелапа, від 65 до 93 % американців дотримувалися такої думки фактично до середини 80-х років [10]. Отримавши з боку громадськості схвалення своєї політики, адміністрація у 1981–1983 рр. майже заморозила переговорний процес щодо обмеження озброєнь та контролю над ними, відновивши його тільки після початку «перебудови» в СРСР та приходу до влади команди М.С. Горбачова.

Отже, протягом першої половини 80-х років республіканська адміністрація США розробила та реалізовувала курс національної безпеки, спрямований на руйнування світової соціалістичної системи та успішне для себе закінчення холодної війни. У цей час політика стримування та збереження балансу сил у світі поступилась місцем прагненню закінчити американсько-радянське протистояння перемогою першої сторони.

Література:

1. NSDD 32 US National Security Strategy, May 20, 1982 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-032.htm>.
2. NSDD 32 US National Security Strategy, May 20, 1982 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-032.htm>.
3. NSDD 66 East-West Relations and Poland Related Sanctions, November 29, 1982 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-066.htm>; NSDD 77 Management of Public Diplomacy Relative to National Security, January 14, 1983 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-077.htm>.
4. Буш Дж. Глядя в будущее / Дж. Буш. – М.: Прогресс, 1989. – 339 с. – С. 46-48.
5. Reagan jokes about bombing Russia. August 11, 1984 [Електронний ресурс] // National History. – Режим доступу: <http://www.history.com/this-day-in-history/reagan-jokes-about-bombing-russia>.
6. NSDD 75 US Relations with the USSR, January 17, 1983 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-075.htm>.
7. Bailey N. The Strategic Plan that Won the Cold War. National Security Decision Directive 75 / N. Bailey. – Virginia: The Potomac Foundation, 1988. – P.13.
8. Pipes R. Survival is Not Enough: Soviet Realities and American Future / R. Pipes. – N.Y.: Simon & Schuster, 1984. – P. 262–264.
9. Brzezinski Z. Game Plan: A Geostrategic Framework for the Conduct of the U.S.-Soviet Contest / Z. Brzezinski. – Boston: The Atlantic Monthly Press, 1986. – 288 p.
10. Рябцева Е.Е. Внешнеполитические предпочтения американской общественности (вторая половина XX века) / Е.Е. Рябцева. – Астрахань: Изд-во Астраханского социального института, 2001. – 223 с. – С. 202.

Крысенко Д.С., канд. истор. наук, ст. преподаватель кафедры международных отношений Киевского национального университета культуры и искусств

Место СССР в доктрине национальной безопасности первой администрации Р. Рейгана (1981–1984). В статье освещается роль «советской угрозы» в стратегии национальной безопасности США за период от прихода к власти консервативной коалиции Рейгана до начала советской «перестройки». Определены стратегические приоритеты, положенные в основу взаимоотношений с СССР. Обосновывается мнение о доминирующем влиянии этого направления политики Белого дома на формирование неореалистического направления теории международных отношений. Утверждается, что на протяжении первой половины 80-х годов республиканская администрация США разработала и реализовала курс национальной безопасности, направленный на разрушение мировой социалистической безопасности, мировой социалистической системы и успешное завершение «холодной войны».

Ключевые слова: противостояние, США, СССР, доктрина национальной безопасности, силы стратегического назначения.

Krysenko D.S., Candidate of Historical Sciences, Lecturer of International Relations Department of Kyiv National University of Culture and Art.

The role of the USSR in the doctrine of national security of Ronald Reagan's first administration (1981–1984). The article is devoted to the role of «Soviet threat» in the US national security strategy from the beginning of Reagan's conservative coalition to the period of Soviet «perestroika». The strategic priorities in the relationship with the Soviet Union are highlighted. The idea of the dominant influence of the White House policy on the formation of the neorealist branch of international relations theory is substantiated. It is proved that during the first half of the 80-s the Republican Administration of the USA developed and implemented a course of national security, aimed

at the destruction of the world socialist security of the world socialist system and the successful completion of the "cold war."

Key words: conflict, the USA, the USSR, the doctrine of national security, strategic forces.

УДК 008:27-156-788-662"02/10"

Лукашенко А.І.,

канд. істор. наук, доцент кафедри країнознавства та міжнародного туризму
Київського міжнародного університету

*Вплив християнського дуалізму на повсякденне життя
монастирів, середньовічну освіту та мистецтво
(III – середина XI ст.)*

У статті висвітлюється роль християнської ідеології у повсякденному житті середньовічних монастирів, тенденціях освіти та мистецтва. Визначаються основні аспекти та засади життя монастирів, які формувалися на основі принципу християнського дуалізму. Аналізуються трансформаційні процеси у житті монастирів під впливом мінливої ідеології Церкви. Сформовано принципи середньовічної освіти, що спиралась на ідеї християнського дуалізму. Визначено особливості мистецтва, а саме видозмінення образів Бога та Диявола.

Ключові слова: християнський дуалізм, Церква, монастирі, бенедиктинці, Бог, Диявол.

Історія середньовічного монастиря, специфіка мистецтва та освіти відображають ті засади, на яких почала будуватися система цінностей християнської ойкумени, де не останнє місце займало християнство. Саме ця система цінностей лягла в основу сучасних тенденцій різних галузей суспільного життя. А розуміння витоків проблем і можливі пошуки їх вирішень є наразі надзвичайно *актуальними* завданнями для світової спільноти. Так, з'ясувавши роль християнської ідеології у житті цитаделі християнської цивілізації (монастирі), стане зрозумілим перебіг процесів в інших сферах повсякденного життя християн, у чому і полягає *мета* статті.

Чимало науковців, серед яких Адальбер Гюстав Аман, Арон Гуревич, Едмон Поньон, Жак ле Гофф, звернули свою увагу на релігійні аспекти повсякденного життя християн. Проте, часто дослідники повсякденної історії не враховували основу релігійності – християнський дуалізм (протиставлення добра і зла, Бога і Диявола).

Розглянемо спочатку формування монастирів та їх повсякденного укладу життя під впливом християнського дуалізму. Так, особливу роль у поширенні впливу церкви відігравали монастирі. Вони виникли у III ст. в Єгипті і являли собою спочатку поселення відлюдників (від грецького «чернець-відлюдник»). Перший чернечий орден започаткував Бенедикт Нурсійський у VI ст. Надалі орден бенедиктинців об'єднував до двох тисяч монастирів. У чернечих орденах заповідь бідності була основоположним принципом. Бенедиктинці не тільки не мали права володіти будь-яким майном, їм було заборонено навіть вживання слів «мій» і «твій»: замість цього засновник ордену Бенедикт Нурсійський наказав говорити «наш». Поняття спільного володіння стосувалося навіть на фізичної особи ченців. Принаймні точилися суперечки щодо того, чи міг монах дивитися на члени свого тіла як на особисту власність і чи міг він говорити: моя голова, моя мова, мої руки, або ж він повинен був говорити: наша голова, наша мова, наші руки, подібно до того як говорили наш клубок, наша ряса [1].

Середньовічне зречення від світу і від самого себе доведено у чернецтві до знищення індивідуальної особистості. Деяко пізніше в орденах францисканців і домініканців заборонена була не тільки особиста, але й загальна власність. Ченці повинні були існувати винят-

ково за рахунок милостині. Але, монастирі в Європі стають і великими землевласниками, і центрами багатогалузевих господарств, і укріпленими фортецями, і осередками культурного життя.

Монастирі також існували на теренах Візантійської імперії і таким же чином як європейські, з часом перетворились на центри сріблολюбства та зажерливості, на що вказує такий документальний факт: «Спостерігаючи за монастирями, важко не помітити хворобу (так я називаю жадібність) ...Коли я дивлюсь на тих, котрі дали обітницю чернечого життя і як вони перетворюють в обман свої обітниці і як своєю поведінкою суперечать своєму постригу, тому скоріше їх діяльність можна назвати пустою театральною постановкою, вигаданою для осміяння імені Христа» [2]. А пов'язане це насамперед з утвердженням особливого статусу церковно-світської влади, яка породжує всездозволеність і подвійні стандарти.

Повертаючись до чернечих спільнот, зазначимо, що останні дуже багато вклали у розвиток образу Диявола. Ченці і самітники (істинні послідовники християнства, вихідці з низів), які вели життя, сповнене аскези і самотності, піддавалися спокусам; у них були видіння і ними дуже часто опановували нервові, фізичні та психічні розлади, в яких звинувачували Диявола. Їх фантазія підсилювалася розповідями про життя в пустелі їх попередників, які постійно піддавалися демонічному впливу. «Житіє Святого Антонія», написане у 60-х роки IV ст. Афанасієм Олександрійським, розповідає про випробування знаменитого відлюдника. Історія спокус, яким Диявол піддавав святого, жилили не тільки покоління чернецтва, а й великих діячів мистецтва: від Босха до Далі. На думку самого Антонія, ці спокуси – фантазмагорії, які відступають перед молитвою.

У VI ст. з'явилися «Діалоги» іншого ченця, Григорія Великого, наповнені зборами вельми химерних історій про демонів, які були популярні в той час у християнському світі. Демони існують всюди і приймають будь-які форми. Наприклад, один єврей бачив їх цілу групу, яка зібралася в храмі Аполлона, і розповів про витівки, які вони влаштовували щодо християн. У життях святих наводяться подробиці. У «Житті Святого Афрі» VIII ст. зображений чорний голий рогатий Диявол зі зморшкуватою шкірою. У «Житті Святого Дунстана» X ст. нечистий висміюється: святий від нього позбавляється, схопивши за ніс розпеченими до червоного щипцями. Встановлюючи монастирські правила, Святий Бенедикт напрацьовує запобіжні заходи та рекомендації ченцям, як уберегти себе від лукавого. Ченці також були впевнені, що Диявол посилає демонів опановувати душами людей у момент їх смерті.

У VIII ст. чернець з монастиря в Харроу (Нортумберленд) описує у своїй «Церковній історії народу англів», як глава армії королівства Мерсі, який був дуже розпустний та грішний, захворівши, побачив двох ангелів, які сиділи на його ліжку. Вони показали йому хоча й крихітну, але чудову книгу – книгу його добрих вчинків. Після цього заявила орда демонів. Побачивши їх, монах жажнувся, тому що вони принесли величезний, потворний, дуже важкий том і показали йому. У книзі чорними літерами були записані його погані вчинки. Думки, справи і вчинки – все скрупульозно записується. У цей момент Сатана звернувся до двох ангелів: «Що ви тут робите? Вам чудово відомо, що ця людина належить нам?» – « Ви праві, забирайте його і беріть в свою компанію проклятих». Два демони б'ють його своїми вилами по голові і по ногах. Коли ці два болі зливаються в один, він вмирає, а вони тягнуть його у пекло. У IX ст. Гінкмар стверджував: «Адже точно, що всіх людей – як грішників, так і праведників, – на смертному одрі у головах підстерігають демони». Така дияволізація була вигідна офіційній Церкві, оскільки постать Сатани та його реклама допомагали залякувати населення, а отже, тримати в покорі і експлуатувати.

Проте все ж таки, незважаючи на корисливість, монастирі залишалися центрами науки та освіти. Так, при монастирях організовувалися скрипторії – спеціальні майстерні для листування книг. Рукописні книги виготовлялися з пергаменту – особливим чином обробленої телячої або овечої шкіри. Для однієї Біблії великого формату було потрібно 300 овечих шкур, на її виготовлення йшло 2-3 роки. Коштували такі книги неймовірно дорого. При монастирях звичайно організовувалися бібліотеки. Крім Біблії переписувалися книги християнських богословів, життя святих, вцілілі античні твори (без такого переписування до нас ці твори просто не дійшли б). Тут склалися хроніки – описи подій за роками.

Школи протягом раннього середньовіччя відкривалися тільки при церквах і монастирях. Поступово складається шкільна програма. Вона не змінювалася потім століттями. У неї входили сім вільних мистецтв: три ввідні дисципліни: «тривіум» – граматики, риторика (оволодіння красномовством, діалектика (оволодіння правильним красномовством, тобто формальна логіка); чотири дисципліни вищого циклу: «квадріум» – арифметика, геометрія, астрономія, музика. Звісна річ, роль Церкви і монастирів у сфері освіти важко недооцінити. На фоні варварської безграмотності і нетямущості, християнська церква та монастирі були оазисом писемності та культури.

До кінця VI ст. можливість отримати світську освіту майже зникла. Ісидор Севільський (570–636 рр.) написав історію вестготів, хроніку всесвітньої історії, а також чимало теологічних творів. Однак найбільше на наступні покоління вплинули його «Етимології», масштабний енциклопедичний збір класичних текстів, спеціально укладений для того, щоб можна було обійтися без вивчення самих язичницьких авторів.

Поколінням раніше єпископ Григорій Турський (538–594 рр.) замислив написати історію франків, тому що, за його словами, «...вивчення вільних мистецтв занепало або, скоріше, зовсім зникло в містах Галії». Григорій розумів, що його стиль недостатньо витончений, але втішав себе думкою про те, що «...деякі розуміють філософічну манеру ритора». Недолік класичної елегантності цілком компенсується енергією автора. «Історія франків» легко читається і змальовує живу картину суспільства, що роз'єднується чварами, вбивствами, зрадами та помстою; суспільства, яким, в уявленні людей, правлять надприродні сили як добрі, так і злі. У творчості Григорія прослідковується чіткий лейтмотив зняття відповідальності з людини як простої, так і наділеної владою. А це чудовий спосіб впроваджувати порядки і закони, які не зовсім відповідають Божим заповідям.

У цілому ставлення до церковної освіти було неоднозначним протягом доби раннього середньовіччя. Так, церковні лідери проявляли здебільшого консервативні погляди і значно гальмували інтелектуальний розвиток Європи, на відміну від представників світської влади. Підтвердженням цього є такі слова: «Якщо ви доведете, що все сказане про вас неправда, що ви не займаєтесь світськими науками, тоді ми подумо про дозвіл вам того, про що ви просите» [3]. Так писав Папа Римський одному із своїх єпископів наприкінці VI ст., який проявив інтерес до науки.

Але вже за часів Карла Великого ставлення до освіти змінюється, на що вказують слова з його енцикліки: «А всім нам добре відомо, що якими не були б небезпечними помилки словесні, ще не безпечнішими є помилки в розумінні сенсу слів. Тому закликаємо вас до вивчення словесних наук» [4].

Крім того, відомий лист Алкуїна, викладача Йоркської школи, засновника школи, де вчився Карл Великий (792 р.) та турської школи при монастирі св. Мартіна (796 р.), в якому останній, звертаючись до Карла Великого, вживає словосполучення «пересадити квіти Британії в Францію» [5], що означало ознайомлення Франції з усіма науковими і освітніми здобутками Англії. Так, очевидним є той факт, що середньовічна Церква диктувала, що є дозволеним чи недозволеним в освіті, а інтерес до світських наук гальмувала. Така тенденція насамперед пов'язана із прагненням зберегти власне панівне становище, в якому центральними фігурами виступають Бог та Диявол, міфологічне, а не наукове сприйняття реальності.

А тепер зупинимося на аналізі образу Бога в середньовічному мистецтві. Зазначимо, що на початку християнської доби панував класичний стиль, а пізніше – реалістичний. Однак вади реалістичності компенсувалися виразністю ідеальних образів – величию Бога чи імператора, ієрархічного небесного або земного порядку. Ймовірно, найбільш вражаючим явищем став новий канон зображення Христа: з юного Аполлона він перетворився на величного, бородатого і вселяв благоговіння – таким він і буде зображуватись у західній, і зокрема, у греко-православній художній традиції. Розквіт нового стилю припадає на VI ст. і не без підстав асоціюється з ім'ям Юстиніана. Ніколи раніше християнські храми не відрізнялися такою пишністю. Перші християнські церкви були простими прямокутними будинками, задуманими як контраст язичницьким храмам. З часу Костянтина, а особливо з V ст., Церква почала одержувати великі суми у вигляді пожертвувань та заповітів. У результаті не тільки

значно зросла кількість церков і збільшувалися їх розміри, в їх будівництві і декорі втілювалися найновіші римські технології та образотворчі стилі. Особливо вражає храм Св. Софії (Премудрості Божої) в Константинополі з його величезним центральним куполом, малими куполами і багатоярусними рядами колон. Він став не тільки символом величі християнської імперії, а й протягом багатьох століть слугував зразком для створення схожих, хоча зазвичай і не таких великих, храмів по всьому християнському світу. Звісно, подібні архітектурні і митецькі рішення справляли враження на звичайну пересічну і, як правило, неписьменну людину доби середньовіччя, але постає риторичне питання: навіщо і для кого будувалися ці ансамблі? Адже вустами Христа було достатньо сказано про те, що тіло людини і є храм Божий. У зв'язку з цим складається враження, що в християн не було викорінено язичницького культу жертвоприношення, але кривавий його стиль перетворили на помпезний (оскільки головну жертву зробив Христос). З іншого боку, цілком очевидним є те, що людські бажання людина проектувала на Бога, зводячи на Його честь те, чим би хотіла володіти сама. А такі дії напряду пов'язані із жадібністю, сріблολюбством, гординою.

Розглядаючи постать Диявола в мистецтві, не можна не зазначити про народний культ ідеї договору з Сатаною та витворенням його образом спільно Церквою та простолюддям. Про найстародавнішу угоду розповів Святий Василій Великий в IV ст. Йому вдалося врятувати раба, який відмовився хреститися і віддати душу Дияволу в обмін на обіцянку любові дочки патриція. До VI ст. належить розповідь грецького патріарха Євтихія про те, як Пресвятій Діві вдалося вирвати договір з Дияволом, підписаний Теофілом, в якому той проміняв свою душу на єпископство. До речі, досить красномовний факт, який засвідчує гріховність самої Церкви. Але водночас це не заважає їй проклинати всі земні задоволення, роблячи, таким чином, свій внесок до зростання привабливості образу Диявола, чий двозначний характер, у свою чергу, призвів до того, що в образотворчому мистецтві цей образ трансформувался, коливаючись від чарівного і спокусливого до жахливого і навпаки [6]. У перші століття християнства підкреслювалось ангельське походження Сатани. На одній з мозаїк храму Сант-Аполлінарія Нуово у Равенні початку VI ст. він зображений у вигляді прекрасного юнака з німбом у благородних шатах. І лише темно-сині фарби вносять тривожну ноту. Був Сатана і витонченим підлітком з великими крилами на мініатюрах у Біблії Святого Григорія Назіанського, що з'явилася у IX ст., але в ній використані образи VI ст. До цього ж часу відноситься Диявол з настінних розписів церкви в Бауїте в Єгипті. Його мила і сумна іронічна усмішка ніби нагадує про первородну трагедію. Ще в IX ст. на вирізаній з слонової кістки мініатюрі, що прикрашає обкладинку книги бібліотеки Франкфуртського університету, Сатана виглядає братом-близнюком Христа.

Починаючи з XI ст., під впливом історій, поширених у народі і в чернечому середовищі, та східних зображень чудовиськ, Диявол стає нечистим створінням, напівлюдиною-напівзвіром, чорним і рогатим, зі зморшкуватою шкірою. Цей образ із безліччю особливостей швидко стає характерним для романського, а потім і готичного стилю, особливо при оформленні храмів.

Отже, монастирське повсякденне життя за перше тисячоліття кардинально трансформувалося. Спочатку визначальним фактором повсякденності була тотальна віра у християнські цінності і протистояння будь-якій спокусі. Проте Церква, спокусившись на ідею власної непогрішимості (гординя), сприяла перетворенню монастирів на центри експлуатації, багатства та лицемірства. Разом із цією трансформацією відбувається і трансформація образів Диявола і Бога у мистецтві. Так, Богу присвячуються монументальні архітектурні та художні рішення, що нагадувало жертвоприношення та компенсацію почуття провини. А Диявол не випадково перетворюється з ангела на страшного напівзвіра напівлюдину, адже саме такий образ вселяє страх, а отже, покору населення як запоруку тотальної та ефективної експлуатації.

Література:

1. Шураки Андре. Жизнь людей Библии / Андре Шураки. – М.: Молодая гвардия, 2004. – С. 56.

2. Новелла императора Никифора 2 Фоки. 964 г. О том, чтобы не строились новые монастыри и богадельни и чтобы богоугодные дома не расширяли своих имений. Хрестоматия по истории средних веков / под ред. Н.П. Грацианского, С.Д. Сказкина. – М., 1949. – Т.1. – С.131.
3. Письмо Папы Григория I. Стасюлевич М. История средних веков в ее писателях и исследованиях новейших ученых. – СПб., 1913. – Т.1. – С. 328.
4. Энциклика Карла Великого. Книга для чтения по истории средних веков / под ред. П.Г. Виноградова. – М., 1901. – Вып. I. – С. 431-432.
5. Стасюлевич М. Письмо Алкуина. История средних веков в ее писателях и исследованиях новейших ученых. – Пг., 1915. – Т.2. – С. 73.
6. Жак ле Гофф. Цивилизация средневекового запада / Жак ле Гофф // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://lib.aldebaran.ru/author/le_goff_zhak/.

Лукашенко А.И., канд. истор. наук, доцент кафедры страноведения и международного туризма Киевского международного университета

Влияние христианского дуализма на повседневную жизнь монастырей, средневековое образование и искусство (III – середина XI в.). В статье освещается роль христианской идеологии в повседневной жизни средневековых монастырей, тенденциях образования и искусства. Определяются основные аспекты и принципы жизни монастырей, которые формировались на основе принципа христианского дуализма. Анализируются трансформационные процессы в жизни монастырей под влиянием меняющейся идеологии Церкви. Сформированы принципы средневекового образования, которые формировались на идеях христианского дуализма. Определены особенности искусства, а именно – видоизменения образов Бога и Дьявола.

Ключевые слова: христианский дуализм, Церковь, монастыри, бенедиктинцы, Бог, Дьявол.

Lukashenko A.I., Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Geography and International Tourism, Kiev International University

Influence of Christian dualism on the daily life of the monastery, medieval education and the art (III –August. XI cent.). The article is devoted to the role of Christian ideology in the everyday life of medieval monasteries and trends of education and the art. The main aspects and principles of the life in monasteries based on the postulates of Christian dualism are defined. The transformation processes in the life of the monasteries under the influence of changing Church ideology are analysed. The principles of medieval education, based on the idea of Christian dualism are formulated. The features of art namely the alteration of images of God and the Devil are described.

Key words: Christian dualism, church, monastery, Benedictine, God, Devil.

УДК 930(477):314.151.5-054.75"1944.09/.12"

Мелешко Н.Б.,

аспірант Інституту історичної освіти
Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

*Організація перевезення «переміщених осіб» територією
Української РСР на початковому етапі репатріації
(вересень – грудень 1944 р.)*

У статті комплексно аналізуються особливості організації, нормативно-правового та матеріального забезпечення і здійснення перевезень «переміщених осіб» територією Української РСР на початку репатріаційного процесу у вересні–грудні 1944 р. Відзначається, що цей напрям роботи був одним із головних у діяльності відповідальних республіканських органів. Доводиться, що кількість транзитників не поступалася, а у деяких випадках переважала чисельність репатріантів-українців, перевезених залізничним транспортом у період після визволення України від нацистів.

Ключові слова: репатріація, «переміщені особи», транспортування, перевезення, залізниця, репатріанти-транзитники.

У переліку основних завдань радянських органів репатріації «переміщених осіб» на завершальному етапі Другої світової війни та у повоєнний період чільне місце посідало перевезення репатріантів на батьківщину. Особливо активна робота в цьому напрямі здійснювалася на території Української РСР, проте в історичній науці дотепер фактично відсутні праці, в яких питання організації та здійснення перевезень репатріантів територією республіки у 1944–1953 рр. були б виділені у предмет окремого дослідження. Радянські, російські та українські історики зверталися до цих аспектів побіжно, в контексті вивчення проблеми репатріації радянських переміщених осіб загалом. У вітчизняній історіографії цієї теми торкалися С.Д. Гальчак [11], Т.В. Пастушенко [14; 15], В.П. Куницький [13].

Виходячи зі стану наукового вивчення окресленої проблеми, метою нашої статті є комплексний історичний аналіз особливостей організації, нормативно-правового та матеріального забезпечення і здійснення транспортування «переміщених осіб» територією Української РСР на початку репатріації.

Як відомо, Управління уповноваженого РНК СРСР із репатріації у співпраці зі штабами фронтів і тилловими органами Червоної Армії спочатку організували транспортування співвітчизників із радянських зон окупації у країнах Центральної, Південної та Західної Європи до державного кордону СРСР пішки, у складі маршових колон. Наприклад, переправлення репатріантів із території Німеччини до західного кордону СРСР здійснювалося п'ятьма маршрутами, три з яких закінчувалися на ПФП НКВС і ЗПП НКО у західному прикордонні Української РСР. Серед них маршрути: від Пархіма до Гродно (900 км); від Ратенова через Познань і Варшаву до Бреста (850 км); від Магдебурга через Франкфурт на Одері до Любомля (900 км); від Віттенберга через Котбус до Володимира-Волинського (880 км); від Гроссенхайна через Бреслау та Оппельн до Львова (850 км). Усі фізично здорові чоловіки та жінки мали подолати цей шлях пішки. У липні 1945 р. по кожному з вищезазначених маршрутів мали рухатися 15 колон по 5 000 осіб, а у серпні поточного року планувалося таким способом доправити до кордону Радянського Союзу 7-8 колон такою ж чисельністю контингенту кожна. На усіх напрямках руху через 50-60 км мали розташовуватися пункти харчування. Щодня пішки планувалося долати в середньому по 20-25 км. Що стосується літніх людей, інвалідів, хворих і дітей до 15 років, то вони доправлялися до кордону залізницею, а вантаж усіх репатріантів перевозили до місць призначення ван-

тажними автомобілями [10, с. 236-237]. Щодо перевезення речей репатрійованих громадян законодавчі обмеження були мінімальними. Директивним рішенням № 21 Уповноваженого по репатріації РНК СРСР П.І. Голікова від 1 квітня 1945 р. репатріантам, які поверталися до своїх домівок, дозволялося провозити на батьківщину ефективну іноземну валюту та різне майно – одяг, речі домашнього вжитку, засоби виробництва, продукти харчування, худобу, птицю, коштовності та ін. На період з 1 січня 1945 до 1 січня 1946 р. репатріантів навіть звільнили від митного контролю [16, с. 206]. Загалом, поверненці не мали права брати з собою хіба що зброю та боєприпаси – решта пожитків було дозволено перевозити.

Як засвідчив досвід перших тижнів масової репатріації, піший шлях із пунктів збору у Західній Європі до радянського кордону виявився занадто складним для репатріантів. До проблем у харчуванні та медичному забезпеченні в дорозі, розквартируванні на місцях відпочинку, додавалося зростання захворюваності, фізичне виснаження поверненців, грабунки їх майна, жорстке поводження з боку військових, які супроводжували репатріантів, гвалтування жінок і дівчат, а також через елементарну безвідповідальність і безконтрольність [12, с. 41-44]. Наприклад, на територію Рівненської області перші репатріанти-пішоходи почали прибувати в середині липня 1945 р. Це була група із 4000 осіб. На марші, серед них було виділено старшого, якому передали загальний список репатріантів. Проте досягнувши прикордонної станції, репатріанти розійшлися по товарним і пасажирським потягам, старший серед них також загубився в натовпі. Так, репатріанти з Рівненщини почали прибувати в область індивідуально та без жодних документів [8, арк. 18].

Унаслідок цього радянське керівництво відмовилося від піших маршів і налагодило перевезення репатрійованих громадян автомобільним транспортом за маршрутами: Віттенберг – Володимир-Волинський; Пархім – Гродно – Волковиськ; Саган – Рава-Руська; Іюглава – Львів; Іюглава – Коломия; Ліссобен – Відень – Ужгород – Коломия. Перевезення здійснювалося також і залізничним транспортом. Для вивезення репатріантів із території Німеччини, Австрії та Румунії залізницею було передбачено шість маршрутів: Берлін – Варшава – Брест – Белосток; Берлін – Лодзь – Ковель; Бреслау – Краків – Львів; Познань – Торн – Інстербург; Відень – Будапешт – Чоп – Сігет, а також Бухарест – Ясси – Унгени [9, с. 103]. Переважна більшість репатріантів добиралися додому саме залізницею. Ешелони групувалися за територіальним принципом – по союзних республіках і областях. Для супроводу ешелону призначалися начальник, заступник по політичній частині, 2-3 офіцери та відділення бійців охорони. Начальник ешелону віз із собою списки репатріантів, їх продовольчі атестати та, видані у фронтових таборах репатріації, довідки. Ешелони, зазвичай, були великими та склалися з 30-35 вагонів товарного парку, обладнаних для перевезення людей. У середньому у кожному вагоні розміщувалося 30-35 пасажирів. Про зручності не йшлося [11, с. 486].

На подальшому шляху додому – вже на території Радянського Союзу – про перевезення репатріантів мали дбати цивільні органи репатріації та Народний комісаріат шляхів сполучення СРСР. Початок організації урядових структур, що займалися перевезенням «переміщених осіб» на території Української РСР припадає на 11 вересня 1944 р., коли Рада Народних Комісарів УРСР ухвалила постанову № 1191. Цим документом було затверджено структуру та тимчасові штати Відділу репатріації республіканського уряду. Серед інших чотирьох секторів відділу значився і сектор по перевезенням населення. У складі останнього перебувало дві штатні одиниці – старший помічник завідувача відділу і старший інспектор, з посадовими окладами 1300 і 1000 карбованців відповідно [...] [1, арк. 3; 5, арк. 8].

До посадових обов'язків завідувача сектору (він же – старший помічник керівника відділу репатріації) входили:

- організація роботи з перевезень репатріантів;
- систематичний контроль виконання наркоматами, республіканськими та місцевими органами влади постанов РНК СРСР і РНК УРСР, а також Уповноваженого союзного уряду по репатріації з питань компетенції сектора;
- контроль і спрямування роботи виконкомів обласних Рад з питань перевезень;

- контактування та узгодження з управліннями залізниць питань про своєчасне надання рухомого складу перевірконо-фільтраційним пунктам для групової та індивідуальної відправки громадян на місця призначення;
- контроль за організацією перевезення репатріантів у дорозі;
- розробка матеріалів та подання пропозицій з питань перевезень громадян, які повертаються на батьківщину;
- надання допомоги громадянам у їх якнайскорішому поверненні до місць призначення.

Інспектор сектора безпосередньо виконував вказівки завідувача відділу репатріації та його старшого помічника з питань перевезень населення та практично здійснював контроль за роботою органів влади різних рівнів і господарських інстанцій з організації та здійснення перевезення репатріантів [7, арк. 3-4]. На регіональному рівні організацією та здійсненням перевезень громадян, а також контроль за роботою транспортних інстанцій, займалися відділи у справах репатріації при виконкомах обласних Рад та обласні приймально-розподільчі пункти (ПРП), створені відповідно до постанови РНК СРСР № 3012с від 6 січня 1945 р. «Про організацію прийому та облаштування репатрійованих радянських громадян». У штаті новостворених ОПРП ці питання вирішували старші помічники начальників пунктів із перевезень контингенту. Їх посадовий оклад залежав від категорії, до якої було віднесено приймально-розподільчий пункт тієї чи іншої області, та становив від 800 до 1050 крб. [5, арк. 16].

Як засвідчив початковий період репатріації, перевезення поверненців із прикордонних ПФП НКВС до місць призначення поки що не завдавали відповідальним за цю роботу владним органам і господарським інстанціям особливих проблем. Головна причина – незначна кількість репатріантів на прикордонних перевірконо-фільтраційних пунктах. До того ж, чимало тих, хто повертався на батьківщину, добиралися додому в супроводі військових безпосередньо із зони фронтів. Аналіз документів про роботу перевірконо-фільтраційних пунктів західних областей України, датованих вереснем-груднем 1944 р., дозволяє у цьому пересвідчитись. Наприклад, начальник Любомльського ПФП НКВС СРСР 10 жовтня 1944 р. писав до Києва: «Прийом і відправлення радянських громадян, які проходять через пункт, відбувається організовано: на пункт доправляються військовими частинами, а відправляються силами пункту з вузлової залізничної станції Ковель. Спеціальних вагонів для перевезення спецконтингенту на місця ст. Любомль не надає, при цьому посилаючись на відсутність дозволу управління залізниці [...]. Підготовкою до зимових перевезень контингенту ні станція Любомль ні управління залізниці не опікуються» [3, арк. 28]. За домовленістю з військовим комендантом та адміністрацією станції Володимир-Волинський, у вересні-жовтні 1944 р. здійснював відправлення перевіреного контингенту місцевий ПФП. «У зв'язку з незначним надходженням на фільтраційний пункт, – писав до Раднаркому Української РСР його начальник, полковник Курпас, – масової організації відправки не вимагається, а відправка окремих громадян відбувається без затримки [...]» [3, арк. 51 зв.].

Заступник помічника завідувача відділу репатріації РНК УРСР О.Л. Власенко, яка у жовтні 1944 р. перевіряла прийом, обслуговування та відправку репатріантів на ПФП Волинської області, реально оцінюючи ситуацію з перевезенням репатріантів, прогнозувала: «Через невеликі надходження контингенту його відправка проходить організовано, але в майбутньому, при значному надходженні, можуть виникнути труднощі під час посадки в загальні вагони, особливо контингенту, що направляється до спецтаборів[...]» [4, арк. 5].

Із метою впорядкування перевезення «переміщених осіб» на території СРСР, а також на території відповідальності радянських окупаційних органів у Європі 3 квітня 1945 р. начальником центрального фінансового відділу НКШС СРСР, генерал-директором адміністративної служби третього рангу Коледенковим і помічником уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації, генерал-майором інтендантської служби Хмарою було підписано цікавий документ – «Тимчасові правила про порядок оформлення перевезень репатрійованих громадян і військовополонених союзних країн, радянських громадян і розрахунки за ці перевезення». Відомчий нормативний акт мав гриф – «Для службового користування» [6, арк. 244-245].

«Тимчасові правила...» у частині, що стосувалася транспортування репатрійованих радянських громадян на батьківщину, передбачали, що їх перевезення з фронтових збірно-пересильних пунктів і таборів репатріації в радянських зонах окупації західних країн, а також перевірконо-фільтраційних пунктів НКВС на кордоні повинні були здійснюватися централізовано спеціальними ешелонами. Такі повагонно-ешелонні перевезення організовувалися командуванням ЗПП, фронтовими комендатурами та керівництвом ПФП НКВС із групуванням репатріантів за областями їх проживання, а в перевізних документах поверненців мали б зазначати станцію призначення – обласний центр.

Оформлення таких перевезень відбувалося шляхом складання на кожен вагон накладної відомості та дорожньої відомості із переліком у ній вузлових станцій на шляху повернення. Всі перевезення репатрійованих громадян передбачалося здійснювати безкоштовно для них, на підставі спеціальних повагонних довідок, що їх мали видавати фронтові ЗПП і фронтові комендатури перед відправкою репатріантів на батьківщину. У випадку, коли на закордонних залізничних станціях, поблизу яких знаходилися фронтові збірно-пересильні пункти, було неможливим оформити ці документи, начальники вагонів і ешелонів були зобов'язані виписати їх на прикордонних станціях СРСР. Для цього вимагалось лише надати згадану вже повагонну довідку.

Із обласних центрів (їх названо у документі «вузловими центрами розпилення») до місць призначення громадяни могли діставатись як поодинці, так і сім'ями чи групами. Залізницею ці перевезення також здійснювалися безкоштовно, підставою для чого мала стати інша довідка, що видавалася цього разу вже обласними органами репатріації (зазвичай при реєстрації репатріанта на обласному приймально-розподільчому пункті). Такі довідки обмінювалися в білетних касах вокзалів на проїзні квитки [6, арк. 244].

Відомча інструкція допускала також поодинокі та групові перевезення репатрійованих громадян після проходження ними перевірки на прикордонних перевірконо-фільтраційних пунктах НКВС. Таким особам, окрім посвідчень, що підтверджували проходження ними перевірки на ПФП, видавалися також і довідки для обміну їх на проїзні квитки. Всі розрахунки за перевезення репатріантів держава брала на себе. Залізниці, що здійснювали такі перевезення, кожних два тижні надсилали відповідні рахунки до Москви на адресу Управління Уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації, а відомство П.І. Голікова після відповідної триденної перевірки мало їх оплачувати [6, арк. 245].

Для забезпечення швидкого вивезення переміщених осіб із прикордонної зони вглиб країни союзне керівництво та уряд Української РСР мали потурбуватися не лише про безперерйне подання рухомого складу на залізниці, але й про облаштування на шляху репатріантів станційних приміщень для короткотермінового відпочинку, очікування, створення так званих пунктів харчування – станційних їдалень і буфетів для забезпечення гарячого харчування поверненців у дорозі. Важливим завданням було також швидке оформлення репатріантам безкоштовних проїзних документів.

Керівництво органів репатріації УРСР уже восени 1944 р. застосувало організаційні заходи з метою облаштування пунктів харчування для громадян, які поверталися на батьківщину через територію республіки. Наприклад, 19 грудня цього самого року М.І. Зозуленко направив телеграфом до Харкова на адресу директора лінійної контори буфетів Південної залізниці Борзенка вказівку про те, що пункти харчування для забезпечення репатріантів тричі на день гарячою стравою, мають бути відкритими на станціях: Харків (пропускна спроможність – 400 осіб на добу), Полтава (200 осіб на добу) і Конотоп (400 осіб) [2, арк. 9]. Як виконувалися подібні рішення республіканського уряду, засвідчує звіт іншого чиновника цієї установи – старшого інспектора О.Л. Власенко, датований 28 грудня 1944 р.: «Недивлячись на те, що в жовтні місяці (1944-го р. – *Авт.*) облторгвідділ отримав наказ Наркомторгу УРСР про відкриття пункту харчування на 300 осіб, на день перевірки пункт харчування для подорожніх у Харкові організований не був» [4, арк. 75].

Підсумовуючи дослідження питання перевезення «переміщених осіб» територією України на початковому етапі їх репатріації до СРСР, відзначимо, що цей напрям роботи був одним із головних у діяльності відповідальних республіканських органів. Українська РСР

мала розвинуту мережу транспортного сполучення (передусім залізничного), що дозволяла порівняно швидко перевезти репатріантів на місця призначення. На початковому етапі репатріації перевезення поверненців із прикордонних ПФП НКВС до місць призначення не завдавали відповідальним за цю ділянку роботи владним органам і господарським інстанціям особливих проблем, адже потік репатріантів був незначний. Іншою особливістю цього етапу репатріації у контексті процесу, що досліджується, було відчутне транзитне навантаження транспортної інфраструктури. Як засвідчив досвід, кількість транзитників не поступалася, а у деяких випадках і переважала чисельність репатріантів-українців, перевезених залізничним транспортом у період після визволення України від нацистів.

Література:

1. Листування з Радою Народних Комісарів Союзу РСР про роботу відділу при Раді Народних Комісарів Української РСР по прийому і влаштуванню радянських громадян, що повернулись на Україну з окупованої німецько-фашистськими загарбниками території звільненої Червоною армією (2 жовтня 1944 р. – 14 грудня 1944 р.) // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. Р-2. – Рада народних комісарів (Рада Міністрів) Української РСР, оп. 7, спр. 1726, арк. 6.
2. Листування з обласними та іншими установами Української РСР про подання матеріальної допомоги репатрійованим громадянам після звільнення території України від німецької окупації (1 листопада 1944 р. – 29 грудня 1944 р.) // ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 7, спр. 1729, арк. 11.
3. Матеріали з питань обліку репатрійованого населення після звільнення території України від німецької окупації. Повідомлення облвиконкомів УРСР про кількість населення примусово вивезеного з областей німецько-фашистськими загарбниками / доповідні записки, відомості, довідки, телеграми тощо (25 вересня 1944 р. – 28 грудня 1944 р.) // ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 7, спр. 1730, 81 арк.
4. Доповідні записки та довідки про роботу перевірко-фільтраційних пунктів по областях Української РСР після звільнення території України від німецької окупації (21 жовтня 1944 р. – 29 грудня 1944 р.) // ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 7, спр. 1734, 77 арк.
5. Листування з Радою НК СРСР, народними комісарами і центральними установами СРСР, Радою Міністрів Російської РФСР, виконкомами обласних Рад депутатів трудящих і іншими установами УРСР з питань прийому і влаштування репатрійованих радянських громадян, що повернулись в Україну з німецького рабства (1 лютого – 14 грудня 1945 р.) // ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 7, спр. 2995, 130 арк.
6. Матеріали з питань перевезень репатрійованих громадян до місць їх постійного проживання / доповідні записки, довідки, листи, розрахунки, акти, телеграми тощо (26 лютого 1945 р. – 31 травня 1945 р.) // ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 7, спр. 3013, 282 арк.
7. Доповідні записки працівників відділу в справах репатріації при РНК УРСР, відряджених в області для надання допомоги виконавчим комітетам обласних Рад депутатів трудящих УРСР по прийому і влаштуванню репатрійованих громадян в областях УРСР після звільнення території України від тимчасової окупації / Т.1. (3 січня 1945 р. – 12 квітня 1945 р.) // ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 7, спр. 3022, 153 арк.
8. Доповідні записки працівників відділу в справах репатріації при РНК УРСР, відряджених в області для надання допомоги виконавчим комітетам обласних Рад депутатів трудящих УРСР по прийому і влаштуванню репатрійованих громадян в областях УРСР після звільнення території України від тимчасової окупації. / Т.3. (1 серпня 1945 р. – 25 листопада 1945 р.) // ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 7, спр. 3024, 120 арк.
9. Айсфельд А. Репатриация на чужину... (репатриация радянських німців 1946-1947 рр.) / А. Айсфельд // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2007. – № 2 (29).
10. Арзамаскин Ю.Н. Деятельность советских государственных и военных органов репатриации в 1944-1953 гг.: дис... доктора истор. наук: спец. 07.00.02 / Юрий Николаевич Арзамаскин. – М., 2000. – 523 с.
11. Гальчак С.Д. На узбіччі суспільства: оstarбайтери Поділля у повоєнній Україні / С.Д. Гальчак // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. № 1 (34), 2010 р. / Харків: Права людини, 2010. – С. 269-281.
12. Говоров И.В. Репатриация на Северо-западе РСФСР 1944-1949 гг.: дис...канд. истор. наук: спец. 07.00.02 / Игорь Васильевич Говоров; МВД РФ. Санкт-Петербургский ун-т. – СПб., 1998. – 322 с.
13. Куницький М.П. Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор): монографія / М.П. Куницький. – Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2007. – 248 с.

14. Пастушенко Т.В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942-1953) / Т.В. Пастушенко; Ін-т історії України НАН України. – К., 2009. – 282 с. – Бібліогр.: С. 239-265.
15. Пастушенко Т.В. «В'їзд репатріантів до Києва заборонено...»: повоєнне життя колишніх остарбайтерів та військовополонених в Україні / Т. Пастушенко; Ін-т історії України НАН України, Нім. фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє». – К., 2011. – 164 с. – Бібліогр.: С. 146-164.
16. Полян П. Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе и их репатриация / П. Полян. – М.: ЦИРЗ «Ваш выбор», 1996. – 440 с.

Мелешко Н.Б., аспирант Института исторического образования Национального педагогического университета имени М.П. Драгоманова

Организация перевозки «перемещенных лиц» по территории Украинской ССР на первоначальном этапе репатриации (сентябрь–декабрь 1944 г.). В статье комплексно анализируются особенности организации, нормативно-правового и материального обеспечения и осуществления перевозок «перемещенных лиц» по территории Украинской ССР в начале репатриационного процесса в сентябре–декабре 1944 г. Отмечается, что это направление работы было одним из главных в деятельности ответственных республиканских органов. Доказывается, что количество перевозимых людей не уступало, а в некоторых случаях превышало численность репатриантов-украинцев, перевезенных железнодорожным транспортом в период после освобождения Украины от нацистов.

Ключевые слова: репатриация, «перемещенные лица», транспортировка, перевозка, железная дорога, репатрианты-транзитники.

Meleshko N.B., post-graduate student of the Institute of Historical Education of National Pedagogical University named after M.P. Drahomanov.

Organization of «displaced persons» transportation within the Ukrainian SSR in the initial phase of repatriation (September-December 1944). The characteristics of complex organization, regulatory and financial security of the "displaced persons" transportation in the territory of the Ukrainian Soviet Socialist Republic at the beginning of the Repatriation process in September-December 1944 are analyzed in the article. It is noted that this line of work was one of the main activities of the responsible national authorities. It is proved that the number of transported people were not inferior, and in some cases exceeded the number of Ukrainians immigrants, transported by rail in the after Ukraine's liberation from the Nazis.

Key words: repatriation, "displaced persons", transport, transportation, railway, immigrant- transients

Автори номера

Адамович

Наталія Миколаївна,

кандидат історичних наук, асистент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Барматова

Світлана Петрівна,

доктор соціологічних наук, завідувач кафедри соціології та соціального управління Академії праці і соціальних відносин Федерації професійних спілок України (далі – АПСВ ФПУ)

Буркальцева

Діана Дмитрівна,

кандидат економічних наук, доцент кафедри економіки Феодосійської фінансово-економічної академії Київського університету ринкових відносин

Буряк Лариса Іванівна,

доктор історичних наук, доцент, завідувач відділу дослідження впливу на національну пам'ять соціальних і духовно-культурних чинників Українського інституту національної пам'яті

Бутенко

Яніна Миколаївна,

аспірант кафедри всесвітньої історії Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

Голованов

Сергій Олександрович,

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методики навчання Інституту суспільства Київського університету імені Бориса Грінченка

Двірня

Катерина Петрівна,

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

Войчек Дурановский,

доктор філософії, проректор з наукової роботи та міжнародних відносин Педагогічного інституту Варшави, член польського товариства соціальної політики

Коваленко

Снежана Александровна,

кандидат сільськогосподарських наук, заведуюча кафедрою менеджмента и економіки Гомельского филиала Международного университета «МИТСО»

Конта

Ростислав Михайлович,

кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Крисенко

Дмитро Сергійович,

кандидат історичних наук, старший викладач кафедри міжнародних відносин Київського національного університету культури і мистецтв

Лукашенко

Аліса Іванівна,

кандидат історичних наук, доцент кафедри країнознавства та міжнародного туризму Київського міжнародного університету

Мальгина

Тамара Александровна,

кандидат економічних наук, доцент кафедри менеджмента и економіки Гомельского филиала Международного университета «МИТСО»

Мелешко

Наталія Борисівна,

аспірант Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

Мельничук Віра Миколаївна,	аспірант кафедри менеджменту Національного технічного університету України «КПІ»
Нестеренко Владислав Андрійович,	студент IV курсу економічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Опанасенко Володимир Михайлович,	кандидат економічних наук, старший викладач кафедри історії та теорії господарства Київського національного університету імені Вадима Гетьмана
П'юнтко Наталія Богданівна,	аспірант кафедри економічної теорії та економіки підприємства АПСВ ФПУ
Ткаченко Яніна Станіславівна,	кандидат економічних наук, доцент, завідувач кафедри фінансів та кредиту АПСВ ФПУ
Хомерікі Олена Анатоліївна,	кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціології Національного авіаційного університету
Шапошнікова Ірина Василівна,	кандидат філологічних наук, доцент, професор кафедри соціальної роботи та соціальної психології, декан факультету психології історії та соціології Херсонського державного університету
Шолудченко Сергій Васильович,	кандидат економічних наук, доцент кафедри маркетингу АПСВ ФПУ
Штиготська Наталія Олегівна,	аспірант кафедри фінансів Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Шульгіна Людмила Михайлівна,	доктор економічних наук, професор кафедри менеджменту Національного технічного університету України «КПІ»
Юрженко Лілія Вікторівна,	кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін та профспілкового руху АПСВ ФПУ
Ярмоленко Юлія Олександрівна,	старший викладач кафедри маркетингу та менеджменту АПСВ ФПУ
Яцунь Олександр Михайлович,	кандидат економічних наук, Голова Київської міської організації Профспілки освіти і науки України

Вимоги до статей

Стаття повинна розкривати зміст однієї з рубрик збірника:

- 1) Соціальне управління і профспілковий рух;
- 2) Економіка. Проблеми економічного дослідження;
- 3) Політика, історія, культура
- 4) Наукові рецензії.

Автор статті відповідає за правильність і достовірність викладеного матеріалу, за належність останнього йому особисто.

Обсяг статті – від 6 до 12 сторінок машинопису.

Стаття повинна вміщувати такі елементи: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язування даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі (витяг з постанови Президії Вищої атестаційної комісії України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України». – Бюлетень ВАК України. – 2003. – № 1).

Текст статті друкується на папері стандартного формату (**A4**) через 1,5 інтервала з дотриманням таких розмірів полів: верхнього, нижнього і лівого – 2 см, правого – 1 см.

Весь текст повинен бути набраний шрифтом **Times New Roman 14 pt** в одну колонку без застосування будь-якого форматування. Не допускається використання вставок та гіперпосилань. Можна виділяти окремі частини тексту курсивом або напівжирним шрифтом. Формули обов'язково повинні розмічатися. Посилання на літературу розміщується наприкінці тексту.

Ілюстрований матеріал виконується чітко і якісно. Посилання на ілюстрації у тексті статті – обов'язкове.

Разом із друкованою статтею (2 прим.) подається електронний варіант на дискеті, або CD-R диску. Файл статті повинен бути збережений у форматі RTF або у форматі MSWord. Екранні копії, схеми, малюнки та фотографії записуються на дискеті окремими графічними файлами форматів TIFF, BMP, GIF, JPG, в імені яких повинен вказуватись номер малюнка в статті, наприклад, pict_10. tif. На дискеті обов'язковими мають бути тільки файли, які відносяться до змісту статті. На етикетці дискети необхідно вказати прізвище та ініціали автора/авторів.

Структура статті: прізвище і ініціали автора, назва статті, анотації (рос., англ.), ключові слова, текст статті, бібліографія.

Наприклад:

Рубрика 5

Іванов Іван Іванович

Підготовка військових кадрів...:

1944–1950 рр.

...отримали вказівку партійних органів спрямувати першочергові удари на ліквідацію терористичних угруповань ОУН у містах і райцентрах [1, арк.10; 37, арк.27]. Найбільш уражені диверсіями стали райони Полісся та наближені до державного кордону залізничні відтинки Прикарпаття [2, с. 213].

Література

1. Військове виховання підрозділів СБ у 1941–1943 рр. див.: Огороднік В. Військова підготовка відділів Служби безпеки ОУН (Б) у 1940–1943 рр. /Валерій Огороднік //Вісник Академії праці і соціальних відносин ФПУ. – 2008. – № 4. – С. 64–70.
2. Биструхін Г. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920–1945). Моногр. /Г. Биструхін, Д. Веденєєв. – К.: Генеза, 2006. – 408 с.

Автор підписується на звороті останньої сторінки.

До статті додаються:

1) УДК;

2) прізвище та ініціали автора (рів), назва статті, анотація, ключові слова (укр., рос., англ. мовами);

3) дві рецензії:

2. одна з них може бути затверджена кафедрою або науково-дослідним відділом, де працює автор;

3. друга – зовнішня;

3) відомості про автора: прізвище, ім'я, по батькові, повністю звання, посада, контактні телефони.

Наприклад:

Іванов Іван Іванович, кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Академії праці і соціальних відносин ФПУ.

Телефон: 526 – 15 – 45; e-mail: edit@socosvita.kiev.ua

До статті можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди авторів.

До рубрики «**Наукові рецензії**» подаються матеріали українською мовою (обсягом від 3 до 6 стор.) у двох варіантах:

роздрукований за підписом автора рецензії і печаткою;

електронний на дискеті 3,5 дюйма.

Після подання матеріалу редколегія журналу в місячний термін розглядає доцільність розміщення рецензії, а науковий редактор вносить правки редакційного характеру (якщо це потрібно) та письмово погоджує їх з автором рецензованої роботи, або рецензентом. Поданий матеріал відображає точку зору рецензента, яка може не збігатися з позицією редколегії журналу.

Роздруковані матеріали і дискета авторові не повертаються.